Kiss Arthur

SZOCIALIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA

KOSSUTH

Kiss Arthur

SZOCIALIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA

Kiss Arthur

SZOCIALIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1988

ISBN 963 09 3266 0
© Kiss Arthur, 1988
(4513)

Bevezetés

A marxizmus–leninizmus programjának megvalósítására törekvő országok történelmileg viszonylag rövid ideje léteznek. A nagy októberi szocialista forradalom hét évtizede kezdte meg a forradalmi áttörést, de a szocializmus alapjainak lerakása csupán öt évtizeddel ezelőtt valósult meg a Szovjetunióban. Az európai szocialista országok négy évtizede indultak el a szocialista átalakulás útján, és csupán egy negyed évszázada hirdethetik azt, hogy a szocializmus alapjait lerakták, s hozzákezdtek a szocialista társadalom építéséhez. Az ázsiai népi demokratikus országok, illetve Kuba, Dél-Jemen, Angola vagy Mozambik szocialista orientációjának kezdete még ennél is későbbi.

Az új társadalom építésében elért eredmények ma még nem teszik lehetővé, hogy koherens szocialista társadalmi modellről beszéljünk. Ennek ellenére a szocialista országok, vagy – másképpen szólva – a létező szocializmus országai fejletlenségük, tökéletlenségeik ellenére a *kapitalizmussal szemben egy másik reális alternatívát jelentenek.* A kommunizmus kísértete nem csupán az agyakban vagy pedig a fantáziában létezik. Testet ölt négy kontinens egyes országainak mindennapos életében, a nemzetközi színtéren elfoglalt álláspontokban. Minél inkább jelentkeznek a kapitalizmus negatív jelenségei – a létbizonytalanság, a válságok, a stagfláció, a fejlődő országok lemaradása a fejlett tőkés országok csoportja mögött, a globális problémák tömege –, annál kívánatosabbnak tűnik, minden probléma ellenére, egy másik, kizsákmányolásmentes világ felépítésének kísérlete. Ez ma mindenekelőtt a tőkés világ viszonylag fejletlen országainak haladó erőinél jelent erős ösztönzést. Tapasztalataik győzik meg őket arról, hogy az elmaradottságból való kilábalás, a társadalom strukturális válságának a megoldása éppúgy lehetetlen tőkés módszerekkel, mint országuk felzárkózása a kapitalista világ fejlett országaihoz. A szocialista országok gyakorlatában azt az alternatívát látják, amely a lakosság nagy többségének felemelkedése mellett lehetővé teszi a gyengén fejlett társadalmak modernizálását. Ezért válhatott

a szocializmus vonzó alternatívává Nicaraguában éppúgy, mint Angolában, Mozambikban, Etiópiában vagy Dél-Jemenben.

A fejlődő országok radikálisabb társadalmi átalakulásra törekvő kispolgári és polgári körei ugyancsak értékesnek találják a létező szocializmus országainak bizonyos tapasztalatait.

A szocialista országok csoportjának mint a kapitalizmussal szembeni alternatívának a hatása megnyilvánul abban is, hogy nemegyszer kispolgári vagy egyenesen polgári irányzatok is – szem előtt tartva az ösztönös vágyakozást egy jobb és igazságosabb társadalom iránt – arra törekszenek, hogy mozgalmukat, céljaikat a szocializmus programjával rokonítsák. Így születnek meg a szocializmus különböző kísérletei, a burmai szocializmustól Senghor afrikai szocializmusáig, a tanzániai szocializmustól a korábban Nasszer elnök által hirdetett arab szocializmusig.

Mindezek következtében a szocializmusról, illetve a létező szocializmusról világméretű vita zajlik. A szocializmus elmélete és gyakorlata értékelések, ítéletek és előítéletek tárgyává válik. Ebben az elméletet továbbfejleszteni kívánó, a gyakorlatot általánosítani akaró ideológiai küzdelemben fejlődik tovább a szocializmusról alkotott kép is.

A szocialista teóriára és gyakorlatra vonatkozó tudományos eredmények azonban nem csupán az ideológiai harc szempontjából nagy jelentőségűek. Az elmélet további gyarapodása, egzaktabbá és adekvátabbá tétele a szocializmus gyakorlatának tökéletesítése miatt is elengedhetetlen. Egyrészt azért, hogy pontosabban ismerjük a jelenhez vezető eredményeit, fogyatékosságait és a mai életben megrögződött következményeit. Így válik szükségessé az, hogy a szocializmus múltjának – közte a személyi kultusszal terhelt időszaknak – tudományos értékelésére kísérletet tegyünk. A szocialista tegnap pontos képe kiegészíti a jelenlegi helyzetről szóló ismereteinket. Segíti azt, hogy konkrétabban fogalmazzuk meg azokat a teendőket, amelyeket – a múltbéli mulasztásokból, kényszerhelyzetekből, vagy előre nem látott mellékhatásokból fakadóan – a jelenben kell elvégezni.

Másrészt, a szocializmus tudományos elméletének és a szocialista gyakorlat megfelelő értékelésének jelentős szerepe lehet a szocialista építés előtt álló alternatívák feltárásában, a helyzetnek megfelelő célkitűzésekhez vezető út vagy utak megjelölésében, a tennivalók megfogalmazásában.

A szocializmus országai – legalábbis Kelet- és Közép-Kelet-Európában – igen jelentős kihívások és ebből adódóan a további fejlődés szempontjából sorsdöntő határozatok meghozatala előtt állnak.

A régió országainak jelentős része mind a csúcstechnológia terén, mind a termelt javak mennyisége és minősége terén lemaradt a kapitalizmus fejlett országaival folytatott versenyben. Előttük áll a gazdaság intenzív fejlődésére való áttérés feladata. Milyen eszközökkel és milyen módon valósítható meg a felzárkózás?

Az intenzív fejlődés milyen típusát választják? Kíséreljék-e meg azt, hogy a fejlett tőkés országoknak való eladósodással teremtsék meg ennek az evolúciónak mind anyagi, mind technológiai feltételeit? Bízzanak-e egy elvont racionalitást képviselő (vagy magát annak feltüntető) központi bürokrácia, illetve technokrata-menedzseri irányítás „bölcsességében", avagy/és liberalizálják gazdaságukat, tegyék lehetővé a kapitalista szellemű konkurenciát, a szabadversenyt? Vagy pedig építsenek dolgozóik öntevékenységének kibontakozására, építsék le az ez előtt álló bürokratikus akadályokat, a konzervatív gondolkodás különböző formáit, s alakítsák át a vállalkozásra képtelen, vagy a kockázattól viszszariadó irányítási struktúrát, következetesen valósítsák meg a demokratikus tervezést és párosítsák ezt a társadalmi-közösségi célokat szolgáló piacgazdálkodással?

A létező szocializmus országainak feladatuk, hogy megvalósítsák az építés és az önvédelemre való felkészülés dialektikus egységét. Hanyagolják-e el a gazdasági tervek kedvéért a szocializmus védelmét, avagy a fenyegetéssel szemben újra a „fenyegetett erőd" pozícióját foglalják el, minden eszközt a hatalom védelmére rendelve, esetleg túl is biztosítva ezt a hatalmat? Teremtsék-e meg azokat az alternatívákat, amelyek a fenyegetettség különböző fokaihoz igazodva képessé teszik azt, hogy a biztonsági kihívásokra optimális mértékben, állandóan rugalmasan reagálva mind az építés, mind a visszarettentés, mind az önvédelem célkitűzéseit optimális módon elérhessék?

A szocializmus országaiban fennmaradt a társadalmi egyenlőtlenség, sőt e társadalom tagjai között több tekintetben is növekedtek az egyenlőtlenségek. Béküljön-e ki a társadalom vezetése ezzel a helyzettel? Vegye-e tudomásul, vagy pedig hallgatólag támogassa is? S nemcsak a társadalom számára fontos tevékenységet végző embercsoportoknak az átlagnál magasabb jövedelmét, hanem az ügyeskedésből, monopolhelyzetből, spekulációból származó magasabb jövedelmeket is tolerálja-e, vagy egyenesen ösztönözze-e azzal a jelszóval, hogy akinek magas a jövedelme, az szükségképpen vállalkozóbb, ügyesebb, közhasznúbb tevékenységet folytat, és ezért az anyagi siker egy magasabb értékű tevékenységet jutalmaz? Avagy különböző megszorításokkal kísérelje-e

meg a primitív egyenlősdi irányába nivellálni a jövedelmeket? Vagy pedig – tudomásul véve azt, hogy a kommunizmus felépítéséig szükségszerű a jövedelmek és ebből következően az anyagi-vagyoni helyzet egyenlőtlensége, s azt csak fokozatosan, a reális helyzethez igazodva lehet csak megszüntetni – tegyen mindenkor konkrét intézkedéseket a társadalmi egyenlőség mint távlati cél megközelítése érdekében?

Korunkban elengedhetetlen a gazdasági integráció: nincs ország, amely autarkiás gazdálkodást folytatva hosszabb ideig megállhatna a lábán, illetve lépést tarthatna a tudomány, a technika, a gazdaság világméretű fejlődésével. A létező szocializmus egyes országai előtt is felmerül a kérdés: mely országokkal, országcsoportokkal és hogyan integrálódjanak? Csak önérdeküket követve, a mindenkori konjunkturális körülményekhez alkalmazkodva, esetileg valósítsanak-e meg egy-egy kooperációt, vagy pedig szorosabb egységet, távlati együttműködést teremtsenek?

Legyenek-e a létező szocializmus országai előtt olyan távlati célok, amelyek elérésére perspektivikusan törekszenek, amelyek számukra vonatkozási pontokként szolgálnak, azaz legyenek-e a társadalomnak „ideológiai céljai", melyeket tudatosan valóra váltani igyekeznek? Vagy pedig a társadalom irányítása helyezkedjen pragmatikus álláspontra, csupán a napról napra váltakozó helyzethez igazodjon?

Kihívást jelentenek a fenti gazdasági célok teljesítésének politikai feltételeivel kapcsolatos problémák is. Olyan politikai berendezkedés legyen-e, amelyben minden politikai szervezetet, minden politikai mozgást alárendelnek az ökonómiai racionalitásnak, a gazdasági növekedés szempontjainak és e célból maximálisan kifejlesztett központosítás alapján valósítják meg a társadalom totális integrálását? Avagy engedjék-e a gazdasági folyamatok teljes szabadságának érvényesülését, beleértve az érdekek különbözőségéből fakadó igények pluralisztikus manifesztálódását és a kielégítésükre irányuló korlátlan mozgást, amely az „aki bírja – marja" logikájának érvényesülését jelentené? Vagy pedig gondoskodjanak a közérdek érvényesüléséről, mégpedig a társadalom vezető erői és a különböző érdekcsoportok közötti harmonikus együttműködés, az érdekek egyeztetése, a kölcsönös kompromisszumok, az érdekek kompenzációs kielégítése alapján?

A társadalom politikai életében valamiféle „elit" vagy pedig a szakértői elem dominanciájával biztosítsák-e a társadalmi folyamatok irányítását és fejlesztését? Olyan gazdasági-politikai struktúrák kialakítására van-e szükség, amelyek arra ösztönzik az emberek különböző csoport-

jait, a szocialista társadalom állampolgárait, hogy olyan állapotot teremtsenek, ahol a közösség érdekei imperativuszként szolgálnak mind az egyének, mind a szocializmus körülményei között feltétlenül szükséges és ezért megmaradó, jelentős hatáskörrel bíró irányító testületek és intézmények számára?

Hogyan oldják meg szocialista demokratizmus és ezen belül a szabadságjogok kiterjesztését oly módon, hogy az megfeleljen az adott körülményeknek és ne veszélyeztesse a rendszer teherbíró képességét? A gazdasági feladatok maradéktalan teljesítése, a gazdasági nehézségek, a rendelkezésre álló javak szűkössége miatt megjelenő elosztási aránytalanságok, s a belőlük következő szociális feszültségek, továbbá a nemzetközi helyzet feszültebbé válása miatt korlátozzák-e a szocialista demokrácia kiszélesedésének folyamatát, vagy pedig merjék-e továbbfejleszteni, kiszélesíteni az állampolgárok szabadságát?

Mindezek a – teljesség igénye nélkül felsorolt – problémák és dilemmák a létező szocializmus társadalmai számára sorsdöntő kérdések. A helyes vagy helytelen válasz hosszú időre eldönti azt, hogy milyen lesz a különböző döntéseket hozó országok helyzete, milyen feltételeket teremtenek a további előrehaladáshoz, milyen lesz a társadalom tagjainak sorsa, milyen esélyeik lesznek körülményeik jobbítására.

A szocializmus országai előtt álló alternatívák, utak megválasztása, az aktuális feladatok kijelölése mind a szocializmus elméletének, mind gyakorlati tapasztalatainak alapos tanulmányozását követeli meg. Csak ez teremtheti meg a reális, a körülményeknek megfelelő optimális döntések elméleti alapját. Ez vértezhet fel megfelelő előrelátással, a történelem cikcakkjainak, a lényegi jelenségek és a lényeges, tartós tendenciák felismerésének képességével. Ezért is tartjuk fontosnak a szocialista elmélet reprodukcióját és a szocialista gyakorlat tapasztalatainak általánosítását.

Ezt a feladatot napjainkban bonyolultabbá teszi az, hogy a szocializmus korszakváltásával, a fejlődés lassulásával, illetve egyes szocialista országokban bizonyos válságjelenségek vagy egyenesen válságok megjelenésével párhuzamosan orientációs és értékválság is kialakult. Ezt részben a szocializmus elméletének nem kellő mélységű ismerete, az új társadalom gyakorlati építésének nem kellően elemzett, általánosított, értékelő tanulmányozása is okozta. Része van azonban ennek az orientációs és értékválságnak a kiváltásában a szocializmus múltjával, elsősorban a „személyi kultusz" időszakának negatív jelenségeivel való meghasonlásnak, továbbá annak is, hogy egyesek a fejlett tőkés országok

innovációs képességeit, gyors tudományos és technikai előrehaladását tévesen az egész tőkés rendszerre extrapolálják, s így túlzón, egyoldalúan ítélik meg.

Ezek a jelenségek a nemzetközi kommunista mozgalmon belül éppúgy, mint a szocialista országok között is különböző koncepciók, értékítéletek kialakulásához vezetnek. A kommunista világmozgalmon belüli eltérő álláspontok tekintélyérvekként, a maguk nézeteinek megalapozásaként részben a marxizmus–leninizmus klasszikusainak egyes álláspontjait emelik ki s ezzel egy egyoldalú interpretációt nyújtanak magának a marxi–lenini hagyománynak a tartalmáról. Másrészt, a különböző szocializmusértékelések és -koncepciók többnyire bírálják a létező szocializmus egyes vagy éppen minden országának gyakorlatát. Helyette a saját verziójukat deklarálják autentikusnak és optimálisnak. Mindennek következménye a szocializmus gondolatának vagy pedig a létező szocializmus gyakorlatának relativizálása.

A társadalom forradalmi átalakítását kívánó erők mellett – részben a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomban meglévő ellentmondásokra is építve – léteznek és hatnak a szocializmusra vonatkozó szociáldemokrata és anarchista, álbaloldali és kereszténységszocialista koncepciók. A szocializmus interpretálásába minden körülmények között bekapcsolódik a burzsoá ideológia és politika. Ez torzításokkal, esetenként hamisításokkal és rágalmakkal próbálja „megmagyarázni" a szocializmust és bebizonyítani annak lehetetlenségét, illetve károsságát. Ezek hatása nem elhanyagolható.

Semmiképpen sem kárhoztatható az, aki felveti a szocializmuskép korszerűsítésének gondolatát. Ez a koncepció nem merev dogma. Ezért feltétlenül felül kell vizsgálni, mennyire felel meg a jelenlegi körülményeknek. Ha nem fejezi ki eléggé adekvátan a jelen viszonyok követelményeit vagy ha nem eléggé átfogóan jelöli meg a tennivalókat, ki kell egészíteni, korszerűsíteni kell. Azt sem lehet indokolatlannak tekinteni, ha valaki a múltbéli szocialista építés módszereit és eszközeit a megváltozott körülmények között már nem tartja feltétlenül érvényesnek és helyükbe a mai viszonyoknak jobban megfelelő és ezáltal eredményesebb eljárásokat kíván alkalmazni.

A probléma e különböző igények differenciálatlan hangoztatása. Rendszerint ugyanis eközben elmarad annak tisztázása, hogy milyen szocializmuskoncepció átértelmezéséről, megújításáról van tulajdonképpen szó. A jelen időszakban ugyanis a fentebb már említett „arab", „afrikai", „burmai" stb. szocializmusokon kívül még hazánkban is több-

féle szocializmuskép található: a kereszténységszocializmus, a „népiesek" szocializmusfelfogása, a köznapi tudatban élő szocializmuskép, a tudományos szocializmus koncepciója. Ez utóbbi pedig többféle szinten is megjelenik: a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szocializmusról vallott felfogásában, a párt programnyilatkozataiban, a párt és a kormányzat különböző stratégiai és taktikai jellegű állásfoglalásaiban és ezek eltérő formájú ideológiai interpretálásában.

Amikor a különböző emberek és irányzatok minden megszorítás nélkül a szocializmuskép korszerűsítéséről és átértékeléséről szólnak, rendszerint azt sem vizsgálják, hogy mi az, ami a tudományos szocializmus alapján álló felfogásokban elavult, mi a hibás döntések következménye és mely elképzelések voltak már eleve megvalósíthatatlanok. A probléma tehát az, hogy a meglevő szocializmuskép (vagy -képek) – s közöttük nyilvánvalóan a legtömegesebb, a tudományos szocializmus alapján nyugvó szocializmusfelfogások – meghaladásáról anélkül esik szó, hogy kísérlet, javaslat születne arra, hogy mit és hogyan kellene a korábbi szocializmuskép helyébe állítani.

Az eddigi szocializmuskép „kritikája" közben egy másik lényeges vonatkozás kutatása is elmarad. Ez pedig az elmélet és a valóság reális viszonyának vizsgálata. Az elmélet inadekvátsága ugyanis nem csupán az elmélet hibájából következhet be. Akkor is előfordulhat, ha a gyakorlatban részben vagy egészben eltérnek a teória által megjelölt úttól. Ha viszont ez az oka az elv és a praxis meghasonlásának, akkor nem a teóriát kell elvetni, hanem a helyes elvektől való gyakorlati deviációkat. Nem lehet tehát általánosságban felelni arra a kérdésre, hogy az elméletet vagy a gyakorlatot kell-e változtatni. Ehhez elengedhetetlen a konkrét kérdés, illetve a szocializmus elméletének és gyakorlatának elmélyült vizsgálata.

Az elméleti tudás első lépcsője a kérdések eldöntésekor a tudományos szocializmus koncepcióinak alapos megismerése. A marxizmus klasszikusainál nagyon sok máig ható utalás található a jövő társadalmára. Ennek a gondolati hagyatéknak az elsajátítása azonban mind ez ideig nem következett be. A szocializmus múltbéli építése során nemegyszer az az eljárás vált általánossá, hogy az adott pragmatikus igényeknek megfelelő és az azokat alátámasztó marxi–engelsi–lenini idézeteket, sokszor kiragadott részleteket tekintélyérvekként használtak fel az adott irányvonal legitimálására, és elhanyagolták a marxi–lenini szocializmuskoncepció kutatását, értelmezését. Ezért válik a szocializmus kutatása során elengedhetetlenné a marxizmus klasszikusainak újraol-

vasása, a különböző sztereotípiáktól, pragmatikus interpretációktól mentes újraértelmezése, azoknak a gondolatoknak, koncepcióknak az újrafelfedezése, amelyek a jelenlegi viszonyok között különös aktualitással bírnak.

Az elmélet próbaköve a gyakorlat. A praxis igazolhatja a teóriát, vagy legalább fő vonásaiban alátámaszthatja megállapításait. A gyakorlat korrigálhatja az elméletet, bizonyítva, mi az, ami az útmutatásaiból reálisan megvalósítható.

A gyakorlat azonban csak abban az esetben képes mérvadóan és hitelesen megvalósítani a teória verifikálását, ha a praxist a pontosan értelmezett elmélettel szembesítik, illetve ha adekvátan ismerik fel és értékelik a gyakorlatot. Ebben az esetben kölcsönös egymásravonatkozásuk következik be. Azt, hogy mennyire volt tudományos, megalapozott, reális a szocializmuskoncepció, megvalósulásának, illetve megvalósíthatóságának gyakorlata bizonyíthatja és bizonyítja. Másrészt, ugyanaz a gyakorlat azt is tanúsítja, hogy mennyire tekinthető a marxi–lenini szocializmuskoncepció realizálásának a létező szocializmus gyakorlata, mennyiben autentikus, a marxizmus klasszikusai elképzeléseivel megegyező a valóságos szocializmus.

Ahhoz, hogy a létező szocializmus gyakorlata ilyen verifikációs funkciót betölthessen, általánosítani kell a marxi–lenini elvek elfogadásával és a realizálásukra való törekvéssel folytatott szocialista építés tapasztalatait. Nem pusztán a tények számbavételére gondolunk. Ez nagyon sokszor, nagyon sokoldalúan, esetenként azonban igen szubjektív módon már megtörtént az egyes szocialista országok pártjai, kormányzatai és teoretikusai által. Ezen túlmenő tennivalók elvégzésére lenne szükség. Számba kell venni a pozitív eredményeket és a negatívumokat, meg kell vizsgálni azt, hogy ezek milyen objektív okokra és szubjektív törekvésekre vezethetők vissza. Fel kell tárni, mi volt a különböző szocialista társadalmak jelenségeiben objektíve elkerülhetetlen és mi a véletlen, miben áll az események objektív logikája, és mi az, ami esetleges, történelmileg elkerülhető, nem lényeges, egyedi mozzanat.

Könyvünk a létező szocializmus elméleti és gyakorlati problémáival kíván foglalkozni. Először a marxizmus klasszikusainak szocializmusról vallott nézeteit foglalja össze és interpretálja tényleges és autentikus tartalmuk megismerése érdekében. Ezt követően vizsgálja a létező szocializmus országainak gyakorlatát, vagyis a marxi–lenini szocializmusfelfogás realizálásának sorsát. Ez szükségképpen a létező szocializmus ta-

pasztalatainak egyfajta általánosítását és értelmezését követeli meg. Mindezekkel kísérletet teszünk arra, hogy a szocialista demokrácia mai helyzetére, fejlesztésének lehetőségeire és tennivalóira is fényt derítsünk.

A létező szocializmus országainak vizsgálatakor nincsen módunk arra, hogy minden problémára kitérjünk. Elsősorban a hatalompolitikai problémákra, az uralmi viszonyok, a szocialista állam és a szocialista demokrácia kérdéseire összpontosítjuk figyelmünket. Hogyha tárgyalásunk során egy adott országot hozunk fel példaként, akkor ezt nem azért tesszük, mert azt általános mintának tekintjük, hanem csak olyan példaként használjuk, amely más, idő híján nem idézhető országok eseteire is érvényes.

Könyvünk – ezen túl – nem kívánja a létező szocializmus országaiban kialakult hatalmi viszonyokat szabályozó törvények, rendeletek, határozatok, normák taxatív felsorolását nyújtani, nem adja azok – minden szocialista országban másként zajló – realizálásának leírását sem. Erre az adott országok törvény- és rendelettáraiban, statisztikai kiadványaiban, politikai és társadalmi vezetőinek és irányító testületeinek megnyilatkozásaiban, valamint az ideológiai produktumaiban jól használható támpontokat lehet találni.

Munkánkban arra teszünk kísérletet, hogy *marxista–leninista elvi alapon értelmezzük* a létező szocializmus egyes problémáit. Úgy véljük, ez az elmélet tudományos alapot nyújt a létező szocializmus immanens vizsgálatához és értékeléséhez.

A marxi–lenini elmélet alapján történő vizsgálatnak azonban nem szabad elfogultnak vagy apologetikusnak lennie. A létező szocializmus ábrázolása csak kritikus és önkritikus lehet. Csakis ez biztosíthatja, hogy a gyakorlati tapasztalatokból adódó tanulságokat valóban levonhassuk.

A kritikának *történetinek* kell lennie. Nem kérheti számon a múlttól a jelen paramétereit, „bölcsességét".

A kritikának *valódi kritikának* kell lennie, amely nem a kisszerű, a véletlenül szembeötlő jelenségeket pécézi ki, és felmagasztalja vagy lebecsüli. A tipikus, szükségszerű tendenciákat kell vizsgálat tárgyává tennie, és – szabályszerűségüket kitapintva – ezek megnyilvánulásait és következményeiket kell kimutatnia. A szocializmus kritikai ábrázolásának *elvi kritikának* kell lennie olyan értelemben is, hogy nem a mindennapi pragmatikus politikai lépésekhez vagy az adott vezető csoportok érdekeihez kívánjon megfelelő érveket és igazolásokat nyújtani, hanem

adekvát, a társadalmi szabályszerűségeket feltáró kép segítségével *minden* szocialista építést előmozdító leírásra törekedjen.

Munkánk – jellegét illetően – nem egy minden problémát behatóan tárgyaló elemzés. Inkább egyes problémák esszészerű felvetésére törekszik. A benne foglaltak nem teljesen új megállapítások. A szocializmus fennállásának évtizedei alatt a tárgyalt témában számos politikus és ideológus, közíró és gyakorlati ember a vizsgált kérdésekkel összefüggésben is sok, itt is megtalálható gondolatot fejtett ki. Célja csupán annyi, hogy olyan problémákat vessen fel vagy hangsúlyozzon, amelyek a szocialista építés *jelen* szakaszában váltak aktuálissá és amelyeket éppen ezért korábban nem ugyanilyen összefüggésben vagy súllyal tárgyaltak.

I. RÉSZ

A létező szocializmus elméletéről és gyakorlatáról

A szocializmus tudományos elmélete

A MARXIZMUS–LENINIZMUS SZOCIALIZMUSKÉPÉRŐL

A marxizmus–leninizmus klasszikusai nem foglalták össze azt, mik is a szocializmusnak, a „kommunizmus alsóbb, fejletlenebb szakaszának" az ismérvei, melyek azok az alapvető jellemzők és célok, amelyek elérése a *szocializmus* kritériuma. Marx, Engels és Lenin írásaiban a kommunizmusról szóló – mégoly vázlatosan kifejtett – leírásokhoz képest is jóval kevesebb szó esik a szocializmusról mint sajátos átmeneti társadalmi állapotról. Ezt a társadalmi rendet sokszor csak a kommunizmushoz viszonyítottan tárgyalták, s akkor is inkább negatív ismérveit hangsúlyozták, azt, hogy ez a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmenet időszaka, hogy ez a kommunizmus alsóbb vagy fejletlenebb szakasza, hogy itt még nem valósul meg a kommunizmus számos vonása stb.

A marxizmus klasszikusainak a szocializmusra vonatkozó szűkszavú nyilatkozatai alighanem elsősorban azzal függtek össze, hogy viszonylag rövidnek gondolták a (fejlett tőkés országokban bekövetkező) szocialista forradalom utáni átmenetet. Ebből következően joggal gondolhatták azt, hogy egy ilyen rövid időszakban szinte egybemosódnak a szocializmusra, illetve a kommunizmusra való áttérést jelentő vonások. Ez az elképzelés esetenként olyan terminológiai „pontatlanságokban" is kifejezésre jutott, hogy a szocializmus, illetve a kommunizmus fogalmait nemegyszer egymással szinonim fogalmakként használták.*

* A kétféle átmenet egybemosódása kétségtelen tény. Az alsóbb szakaszban is megvalósulnak olyan intézkedések, amelyek a szükségletek szerinti elosztással függnek össze, például az egészségügyi ellátás, a kulturális fejlődés, a gyermekekről való gondoskodás stb. Hiba azonban – és ezt a hibát a szocializmus építése során nemegyszer elkövették például Kínában, Kubában, de olykor az európai szocialista országokban is –, hogy az egyik átmeneti szakaszra vonatkozó feladatokat a másik szakaszban kívánták megvalósítani. A kommunizmus „bevezetésére" törekedtek például a hadikommunizmus idején, Kubában és Kínában a szocializmus építésének időszakában; a mezőgazdaság szocialista átszervezését nem valósították meg Lengyelországban és Jugoszláviában, hanem későbbi időszakra, a kommunizmusba való átmenet időszakára halasztották. A kétféle átmeneti szakasz feladatainak keveredése súlyos következményekkel járt: az adott szakasz konkrét feladatainak végrehajtását gátolta.

A szocializmusra vonatkozó definiálási nehézségek ellenére Marx, Engels és Lenin különböző írásaiból mégiscsak kibontakozik a szocializmusra vonatkozó tudományos képük. Ennek fő vonásai:

1. A szocializmus olyan társadalom, amelyben megszűnik az embernek ember általi kizsákmányolása. A kizsákmányolás hiánya azonban önmagában véve még nem jelent szocializmust. Az ősközösségben sem ismerték ezt a jelenséget, és a primitív társadalom mégsem volt szocializmus. A kizsákmányolás megszüntetése továbbá nem azonos az olyanfajta felszámolással sem, mint amilyen például Kambodzsában a Pol Pot-vezetés uralma alatt bekövetkezett. Ekkor politikai kényszerrendszabályokkal tiltották meg a kizsákmányolást és a primitív egyenlősítéssel tüntették el az emberek között fennálló társadalmi különbségeket. E társadalomban *elvileg* mindenkinek azonos volt a társadalmi helyzete. Gyakorlatilag azonban ez a rezsim a zsarnoki önkényt jelentette az alávetett emberek egyenlő nyomorszintje, kiszolgáltatottsága mellett, ami viszont már az uralkodó klikk és a társadalom túlnyomó többsége közötti objektív társadalmi helyzetkülönbséget testesített meg. Ez a primitív egyenlőség, amely a modern termelés viszonyainak szétzúzásán és egy embertelen önkényuralmon alapult, nem lehetett és nem is volt tartós képződmény a társadalom életében, és nem is azonosítható a szocializmusban megvalósult kizsákmányolásmentes társadalommal.

2. A szocializmus a termelőerők olyan fejlettségi fokán megjelenő kizsákmányolás nélküli társadalom, amikor létrejön a feltétele annak, hogy a társadalom minden tagja azonos viszonyba kerüljön a társadalmasult termelőeszközökkel, hogy mindenkinek azonos lehetősége legyen arra, hogy a kor kulturális szintjén lévő emberi létfeltételekhez hozzájusson. Ezért is mondotta Engels: „Mindaddig, amíg az igazán dolgozó népességet szükséges munkája olyannyira igénybe veszi, hogy nem marad ideje a társadalom közös ügyeinek – munkavezetés, államügyek, jogi ügyek, művészet, tudomány stb. – ellátására, addig mindig fent kellett állnia egy különös osztálynak, amely a valóságos munka alól felszabadítva, ezeket az ügyeket ellátta: minek során ez soha nem mulasztotta el, hogy a maga előnyére mind több és több munkaterhet ne rakjon a dolgozó tömegekre. Csak a termelőerőknek a nagyipar által elért roppant fokozása engedi meg, hogy a munkát kivétel nélkül a társadalom összes tagjaira elosszák és ezáltal mindenki munkaidejét úgy korlátozzák, hogy az összeseknek elegendő szabad idejük marad a társadalom általános – mind elméleti, mind gyakorlati – ügyeiben való részvételre.

Csak most vált tehát minden uralkodó ás kizsákmányoló osztály feleslegessé, sőt a társadalmi fejlődés akadályává, és csak most fogják is kérlelhetetlenül kiküszöbölni."*

3. A szocializmusban a kizsákmányolás végleges kiküszöbölése azon alapszik, hogy a hatalmassá vált termelőerőket – amelyek lehetővé teszik a kizsákmányolás felszámolását és az emberek gazdag életének megvalósítását – kisajátítják (mindenekelőtt a népgazdaság szempontjából döntő termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével), és ezeket az egész társadalom tulajdonává tett termelőerőket a társadalom saját eszközeiként működteti. Ezáltal gyökeresen megváltozik a termelőtevékenység célja. A kapitalizmusban, ahol a termelt értékek oroszlánrésze a tőke tulajdonosait illeti meg, a termelés célja az, hogy az egyéni, magántulajdonosi kisajátításnak alávetett termékrész minél nagyobb legyen. A termelés tehát értékek termelése, amelyeket a magántulajdonos egyének sajátítanak ki.

A szocializmusban a termelés alapvető *céljává* nem a csereérték-termelés és annak elsajátítása lesz – akár az értéktermelés közvetítésével is –, hanem a társadalom közvetlen és közvetett szükségleteinek kielégítése. A termelt javak és szolgáltatások kisajátítása az egész társadalom érdekét szolgálja. Ez kifejezésre jut abban, hogy a társadalmi gazdagságot a társadalom tagjainak bevonásával készített tervek és normatívák alapján a társadalom termelőerőinek fejlesztésére fordítják. Gondoskodnak azok evolúciójáról, amely lehetővé teszi egyrészt az egyre gazdagabb egyéni létfeltételek biztosítását, másrészt ezzel egyidejűleg előkészíti az átmenetet a társadalom magasabb fejlettségi fokára, a kommunista társadalomra.

4. A társadalmi termelésben létrehozott javak és szolgáltatások társadalmi kisajátítása jut kifejezésre abban is, hogy a szocializmusban a társadalmi gazdagság oroszlánrésze nem egy kizsákmányoló kisebbség javait gyarapítja, hanem a dolgozó embereket illeti meg. A termelt javak jelentős részét a végzett munka szerint egyedileg osztják el. A javakból való egyéni részesedés jogcíme pedig az emberek egyéni munkateljesítménye.

A megtermelt társadalmi gazdagságból fedezik – ezen túl – a társadalom tagjainak olyan, csakis kollektíven kielégíthető szükségleteit, mint például az egészségügyi szolgáltatás, a társadalombiztosítás, az oktatás, a művelődés, a környezetvédelem, az infrastruktúra kiépítése stb.

* Marx–Engels Művei (a továbbiakban MEM) 20. köt. Budapest, 1974. 178. old.

Végül, a termelt javak egy részét a szocialista társadalom önvédelmére költik.

A társadalmi gazdagság társadalmi kisajátításának és elosztásának ezt a szocializmusra jellemző módját Marx *A gothai program kritikájá*ban a következőképpen írja le: A társadalmi össztermékből le kell vonni: „*Először:* Az elhasznált termelési eszközök pótlására szolgáló fedezetet. *Másodszor:* A termelés kiterjesztésére szolgáló pótlólagos részt. *Harmadszor:* A tartalék- vagy biztosítási alapot természeti események stb. okozta szerencsétlenségek, zavarok esetére. Ezek a levonások... közgazdasági szükségességek, és nagyságuk a meglevő eszközök és erők szerint, részben valószerűségszámítás útján határozandó meg... Marad az össztermék másik része, amelynek rendeltetése, hogy fogyasztási eszközül szolgáljon. Mielőtt az egyéni felosztásra kerülne a sor, ebből megint le kell vonni: *Először: Az általános, nem közvetlenül a termeléshez tartozó igazgatási költségeket.* Ez a rész eleve igen jelentékenyen korlátozódik a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben csökken, amilyenben az új társadalom fejlődik.* *Másodszor: Azt, ami a szükségletek közös kielégítésére szolgál,* mint iskolákra, egészségügyi intézményekre stb. Ez a rész eleve jelentékenyen megnő a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben növekszik, amilyenben az új társadalom fejlődik. *Harmadszor: A munkaképtelenek alapja* stb., egyszóval az, ami ma az úgynevezett hivatalos szegénygondozáshoz tartozik. Csak most jutunk az »elosztáshoz«... vagyis a fogyasztási eszközök ama részéhez, amely a kollektíva egyéni termelői között elosztásra kerül."**

5. A szocializmusban megvalósul a termelők azonos viszonya a társadalmasított termelőeszközökhöz. E társadalom dolgozói a közösség tulajdonába vett termelőerők kollektív tulajdonosai. Végzett munkájukat pedig alapjában véve egyenlően értékelik, amit kifejez az, hogy általában annak értékelésekor alapvetően az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvét érvényesítik.

6. A munka szerinti elosztás a különböző képességekkel bíró és eltérő családi körülmények között élő emberek között a szocialista társada-

* Marx 1875-ben, amikor ezeket a sorokat írta, nem gondolhatott arra, hogy a szocializmusnak olyan „igazgatási költségekkel" is számolnia kell, mint például a szocialista rendszer védelméhez szükséges kiadások. Ezek növekedése a két rendszer közötti feszültség nyomán szükségképpen a nem közvetlenül a termeléshez tartozó igazgatási költségek növekedéséhez vezet.

** MEM 19. köt. Budapest, 1969. 17. old.

lomban is jövedelmi, sőt vagyoni differenciákra vezet. Ezeknek a mértéke azonban lényegesen kisebb a kizsákmányoló társadalmakban tapasztalható aránytalanságoknál. Először is a kizsákmányoló társadalmak többségében a jövedelmek alsó határa megegyezik a nyomor szintjével. A szocializmusban már az új társadalom építésének első szakaszát lezárva biztosítják azt, hogy a munkát végző emberek jövedelme elegendő legyen az elemi emberi igények kielégítésére.

Míg a kapitalista viszonyok között a jövedelmi-vagyoni különbségek szélsőséges formákat öltenek, a szocializmusban a pólusok különbsége meghatározott korlátok között marad (statisztikai kimutatások tanúskodnak arról, hogy körülbelül 7–10-szeres különbség van a legalsó és a legfelső jövedelmi tizedhez tartozó emberek között).

Ezen túl a szocializmus körülményei között állandóan törekednek arra, hogy a jövedelmi különbségeket a közösségi jellegű fogyasztás terén kompenzálják (családi pótlék, nyugdíj, meghatározott szociális csoportoknak biztosított preferenciák stb.).

7. A szocializmus körülményei között a társadalom elkötelezett, irányító erői arra törekszenek, hogy az emberek ne csupán az egyes szűkre szabott szerepek betöltői legyenek, ne pusztán munkavégzők vagy fogyasztók, s így ne váljon általánossá a közösségi élettől távol tartó, privát életbe zárkózó mentalitás. Ezt a célt szolgálja a szocialista közéletiség és a kultúra fejlesztése.

8. A kizsákmányoló társadalom az emberek társadalmi helyzetének különbségeit állandósítja. Erre alapozva nemegyszer az „oszd meg és uralkodj" elvét érvényesíti, és egymás ellen játssza ki a különböző foglalkozási csoportokat, rétegeket, nemzeteket, fajokat stb. Ezzel biztosítja kizsákmányoló kisebbségek zavartalan uralkodását. A szocializmus tudatos erői viszont arra törekszenek, hogy leépítsék az emberek közötti társadalmi különbségeket. A szocialista társadalom biztosítja a nemek, a nemzetek, a fajok, a különböző hitelveket valló emberek egyenjogúságát, igyekszik kiküszöbölni a hátrányos helyzetű emberek előnytelen körülményeit, arra törekszik, hogy biztosítsa a társadalom tagjainak politikai, illetve ezzel együtt emberi emancipálását.

9. A szocializmusban megtörik a kizsákmányoló osztályok műveltségi monopóliumát a kulturális forradalom során, melynek eredményeként a kultúra demokratizálódik, a társadalom valamennyi tagja számára hozzáférhető lesz. A szocialista társadalom szellemi életét a tudományos világnézet, a népnek elkötelezett művészet és tudomány, a kollektivista szemlélet hegemóniája jellemzi.

Természetesen a szocializmusnak fent ismertetett, a marxizmus klasszikusai által adott jellemzése a jelenben csak megközelítőleg pontos. Korunk számos jelensége – közöttük a termelési folyamatok korszerűsödése, a tudomány és technika fejlődése, a munkamegosztás lényegi változásai, a fogyasztás és az életmód nagyarányú módosulása – mégha a *társadalmi tartalmat* illetően nem is módosítják, feltétlenül megkövetelik azt, hogy új vonásokkal egészítsük ki a szocializmus és a kommunizmus Marx, Engels és Lenin által felvázolt képét. A szocializmus mai híveinek egyik feladata, hogy klasszikusaink programjának ezt a korszerűsítését és konkretizálását elősegítsék.

Mindezek a vonások minden e fejlődési stádiumban lévő társadalomra jellemzőek. Ugyanakkor ezek az univerzális vonások az egyes szocialista országokban – az eddigi történeti fejlődésüknek és sajátos körülményeiknek megfelelően – sajátos konkrét, nemzeti formát öltenek. Ezért is írja Lenin: „Mindaddig, míg a népek és országok között nemzeti és állami különbségek vannak – márpedig ezek a különbségek még a proletariátus diktatúrájának világméretekben történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni – a világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége... nem a nemzeti különbségek megszüntetését... hanem a kommunizmus *alap*elveinek olyan érvényesítését követeli, ... amely ezeket az elveket *a részletekben helyesen módosítja,* ezeket a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez helyesen idomítja, alkalmazza."*

A *szocializmus,* mint viszonylag különvált társadalmi rendszer és fejlődési szakasz, a szó igazi értelmében vett *átmeneti időszak.* Míg a szocializmus teljes felépítéséig a korábban létező viszonyok szinte „determinálják" a szocialista társadalom tudatos, elkötelezett erőit s feladataikat a régi szétzúzására és az új kialakítására összpontosítják, addig a teljes szocializmus az a periódus, amelyben az új, kizsákmányolásmentes rend vonásai kibontakoznak és amelyben – immár a saját maga által teremtett talajon – a társadalom megvalósíthatja azokat az intézkedéseket, amelyek a kommunizmus magasabb szakaszába vezetnek.

A szocializmus átmeneti társadalmi forma jellegét az is bizonyítja, hogy megtalálhatók benne a régi rend túlhaladását jelentő és ugyanakkor a magasabb fejlettségi fokhoz, a kommunizmushoz viszonyított éretlenségét bizonyító vonások.

* Lenin Összes Művei (a továbbiakban: LÖM) 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 73–74. old.

A szocializmusban megvalósul a társadalmi termelőerőknek a megelőző kapitalista társadalmi viszonyokban lévőkhöz viszonyított modernizálása, kifejlesztése, ugyanakkor nem képes gyökeresen átalakítani a korábbi nemzetgazdaság termelésének struktúráját úgy, hogy az a társadalom differenciált igényeinek adekvátan megfeleljen.

A szocializmus társadalmasítja a termelőeszközöket, ugyanakkor nem tudja biztosítani – elsősorban a termelőerők fejletlensége következtében, valamint a termelőknek az egyéni és csoportérdekek kielégítésére való elsődleges törekvése miatt (amely abból fakad, hogy nincsen még biztosítva a szükségleteik szerinti elosztás rendszere) – a termelőerők önigazgatásos irányítását.

A szocializmus megszünteti a tőkés termelés anarchiáját, alárendeli a társadalom céljainak az áru- és pénzviszonyokat. Ugyanakkor a termelőerők viszonylagos fejletlensége, a tőkehiány miatt nem tudja érvényesíteni szabadon a tervszerűség követelményeit (hiánygazdálkodás), nem tudja teljesen uralni az áru- ás pénzviszonyokat, és ez esetenként a parciális érdekek előnyben részesítéséhez vezet a társadalmi érdekekkel szemben.

A szocializmus csak annyiban szünteti meg a munka kényszerjellegét, amennyiben nem az éhség korbácsa hajtja az embereket, de nem teszi a munkát önkéntes vállalkozássá. Egyrészt érvényesíti a munkakényszert azzal, hogy benne az „aki nem dolgozik, ne is egyék" elve hat. Másrészt a munkát még nem tudja megszabadítani fáradságos, rutinjellegétől, nem tudja biztosítani a társadalom termelői többsége számára azt, hogy munkájuk saját önmegvalósításuk eszköze legyen. A szocializmus felszámolja az osztályantagonizmusokat. Nem tudja azonban kiküszöbölni azokat az osztálydifferenciákat, amelyek a társadalom tagjainak különböző helyzetére vezetnek, különböző társadalmi startlehetőségeket, különböző életesélyeket eredményeznek.

A szocializmus megszünteti az örökletes munkamegosztásnak azt a jellegét, mely szerint az emberek életfogytig egy-egy osztály, hivatás kereteiben kell hogy tevékenykedjenek. Nem tudja azonban megszüntetni az emberek pályamódosításának nehézségét, valamint azt, hogy a jövő nemzedékét jövőbeli hivatására való felkészítésében ne kondicionálják jelentős mértékben szüleinek életkörülményei.

A szocializmus felszámolja a falu és a város antagonisztikus ellentétét. Nem képes azonban biztosítani a társadalom különböző körzeteinek, területeinek, közöttük a falusi településeknek a városival azonos kommunális, kulturális, szociális ellátásbeli feltételeit.

A szocializmus kiküszöböli a szellemi és a fizikai munka antagonizmusát. Nem képes azonban felszámolni a közöttük lévő lényeges különbséget, amely esetenként a fizikai dolgozók és a szellemi foglalkozásúak lényeges státus- és társadalmi befolyásban megmutatkozó szerepkülönbségeihez vezet.

A szocializmus megvalósítja a „jövedelmek forradalmát", azaz kiküszöböli a jövedelmi szélsőségeket, a túlzott gazdagságot és a nyomorszintet. Nem képes azonban biztosítani a vagyoni különbségek teljes kiküszöbölését, így a jövedelmek és a vagyonok eltérése esetenként igen jelentős különbségekhez vezet a szocialista társadalom polgárai és csoportjai között.

A szocializmus az államot a társult termelők szervévé és eszközévé teszi, de ebben a periódusban még nem tudja megszüntetni önálló közhatalomként való létezését és nem tudja biztosítani azt sem, hogy a dolgozók önigazgatásának szerveként működjön.

A szocializmus kiküszöböli a tőkés osztály műveltségi monopóliumát, de nem tudja megteremteni a társadalom egészének magas kulturáltsági szintjét.

A szocializmusban uralkodó ideológiává válik a tudományos szocializmus. A marxizmus–leniniznus hegemóniája érvényesül. A szocializmus azonban nem képes kiküszöbölni a régi társadalmak számos eszmei csökevényét, például a sovinizmust, a nacionalizmus szélsőségeit, a konzervatív eszmei és erkölcsi maradványokat, a visszahúzó hagyományokat, a vallási bigottságot stb.

A szocializmusnak ebből a kettős jellegéből következik az, hogy értékelése sem lehet egyértelmű. Egyrészt *feltétlenül pozitív* a minősítése, amikor a kizsákmányoló társadalom viszonyaihoz mérjük. Másrészt viszont kritikai és radikális változtatást megalapozó kell legyen a vizsgálata és minősítése akkor, ha a jövő céljai, a kommunizmus felől vizsgáljuk.

A szocializmust elutasító értékelések esetében e két szempont figyelembevétele hiányzik. Egyrészt nem hajlandók számba venni a szocializmusnak a kapitalizmussal szemben elért eredményeit. Másrészt – főleg az „újbaloldali", a „moralizáló" szocializmuskritika – a kommunizmus szempontjából értékeli a jelent, és nem veszi figyelembe azt, hogy a szocializmust építő társadalom csak történelmi mértékkel is jelentős idő után léphet a kommunizmusba.

A szocializmus másik fajta – kritikátlan – szemlélete viszont abban nyilvánul meg, hogy nem hajlandó figyelembe venni a szocializmus

tökéletlenségét. Csupán az elért eredményekre helyezi a hangsúlyt, és nem tudatosítja magában és másokban azt, hogy ezek meghaladására, fejlődésére van szükség. Ehhez azonban állandóan bírálóan kell értékelni a szocializmus „itt és most" állapotát. Nem szabad beérni a meglévő status quóval, hanem dinamikusan és radikálisan túl kell lépni rajta. A tömegekre támaszkodva, olyan lépések megtételével, amelyek – akár közvetlenül, akát közvetett módon – előkészítik az átmenetet a társadalom magasabb fejlettségi szintjére.

Amennyiben a szocializmus periódusa túlságosan hosszúnak bizonyul, a szocialista társadalom sajátos problémával kerül szembe. Fokozatosan kihal az a nemzedék, amely személyes sorsában érzékelte a szocializmus előnyeit a kapitalizmussal szemben, amely pontosan tudja pozitívumait. Ugyanakkor egyre több lesz a társadalomban az olyan – ifjabb korosztályhoz tartozó – ember, aki élettapasztalatából nem ismeri ezeket az eredményeket. Ezzel szemben markánsan, saját bőrén érzi a szocializmusnak e társadalom fejletlenségéből fakadó „tökéletlenségeit". Ez a helyzet a szocialista társadalom tagjainak sajátos meghasonlására vezethet. Egyrészt az „öregekre", akik kárhoztatják a fiatalokat azért, hogy nem becsülik az eredményeket. Másrészt a „fiatalokra", akik elégedetlenek az „öregek" művével, érzik, látják, átélik annak fogyatékosságait, tovább akarnak haladni, de eközben ezt nemegyszer az „öregek" értékeinek és céljainak tagadásával vélik megvalósíthatónak.

A szocializmus elkötelezett, tudatos erőinek kell a szocializmus „status quóján" túllépni akaró folyamat élére állni. Csakis ez biztosíthatja, hogy a „van" negálása ne retrográd folyamat legyen, ne visszatérés az „ősi", „természetes" kapitalista viszonyokhoz. S ugyanakkor ne váljon ösztönös kapkodássá, mindenáron változtatási szándékká, hanem előrelépés, mégpedig gyorsuló előrelépés legyen a tényleges megoldást jelentő kommunista viszonyok felé. Itt is érvényesül az a katonai szabály, miszerint a kedvezőtlen pozíciókat nem lehet megszüntetni, vagy pedig az ellenséges állásokat nem lehet leküzdeni sem a hátrálással, sem az egy helyben maradással: az egyetlen kiút az előretörés a kedvezőbb pozíciók elfoglalására, és a győzelmet akadályozó tényezők leküzdése.

A MARXIZMUS KLASSZIKUSAI A SZOCIALISTA ÉPÍTÉS PROBLÉMÁIRÓL

Marx és Engels, akiktől távol állt mindenfajta utópizmus, adósak maradtak a jövő társadalmának beható ismertetésével. Annak elemzésébe sem bocsátkoztak, hogy miként fogja a munkásosztály és a vele szövetséges osztályok azt elérni és mik lesznek a szocialista *építés* sajátosságai. Ebben alighanem az a törekvés játszott szerepet, hogy elhatárolják magukat az utópista szocialisták gyakorlatától, akik színesen és minden vonatkozásra kiterjedően írták le a számukra hozzáférhetetlent, a kommunista társadalmat. Marx és Engels – tudósok és forradalmárok lévén – nem tartották lehetségesnek és tudományos eljárásnak azt, hogy olyan viszonyokról nyilatkozzanak, amelyek még nem voltak beláthatók és felismerhetők.

Ily módon Marxnak és Engelsnek a szocialista forradalomra és az új, kizsákmányolásmentes rend építésére vonatkozó elképzeléseit csak utalásaikból lehet rekonstruálni.

A szocialista forradalomra és építésre vonatkozólag ezek három fő tézisben foglalhatók össze:

a) A szocializmus győzelme elsősorban a fejlett tőkés országokban várható, ott, ahol ennek objektív és szubjektív feltételei már teljesen kialakultak;

b) A kommunista forradalom csupán több ország munkásosztályainak együttes forradalmi akciójaként lehet eredményes, vagyis nemzetközi folyamat lesz;

c) A szocialista erők hatalomra kerülését egy rövidebb ideig tartó történeti átmenet, a proletárdiktatúra korszaka követi. Ekkor történik meg a tőkés viszonyok felszámolása, az osztály nélküli társadalom felépítése.

A SZOCIALIZMUS MINT SZERVES FEJLŐDÉSI FOLYAMAT EREDMÉNYE

Marx és Engels szerint a szocializmus a társadalom fejlődésének *szerves* eredménye. Először is azért, mert a tőkés társadalom fejlődésének következményei *szükségszerűen megalapozzák és feltételezik a szocializmusba való átmenetet.* Ez a társadalmi forma pedig sajátos módon kapcsolódik a meglévő társadalmi körülményekhez: elsősorban a kapitalizmusban kialakult viszonyok teremtik meg feltételeit. A kapitalizmus adott foka bizonyos mértékig megszabja a további lépések és a jövő

társadalom fejlődésének ütemét is. *A német ideológiában* a marxizmus klasszikusai általános történetfilozófiai tényként mondják ki azt, hogy a történelemben „minden fokon készen található egy anyagi eredmény, a termelőerők egy összege, egy történelmileg megteremtett viszony a természethez és az egyének közt egymáshoz, amelyet minden nemzedék az előtte járótól örököl; a termelőerőknek, a tőkéknek és körülmények egy tömege, amelyet egyfelől az új nemzedék módosít ugyan, de amely másfelől elő is írja az új nemzedék életfeltételeit és meghatározott fejlődést, sajátlagos jelleget ad neki – hogy tehát a körülmények éppannyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket... A különböző nemzedékek e készen talált életfeltételei döntik el azt is, hogy a történelemben időszakosan visszatérő forradalmi megrázkódtatás elég erős lesz-e arra vagy sem, hogy minden fennállónak a bázisát megdöntse, és ha a teljes forradalmasodásnak ezek az anyagi elemei – nevezetesen egyfelől a meglevő termelőerők, másfelől olyan forradalmi tömegnek a képződése, amely nemcsak az eddigi társadalomnak egyes feltételei ellen indít forradalmat, hanem maga az eddigi »élettermelés«, az »össztevékenység« ellen, amely e társadalom bázisa volt – nincsenek meg, akkor a gyakorlati fejlődés szempontjából teljesen közömbös, hogy ennek a forradalmasodásnak az *eszméjét* már százszor is kimondták..."*

A szocialista társadalom egyes elengedhetetlen objektív feltételei – mint például a fejlett technikával dolgozó nagyipar, a magas színvonalú közlekedés, kereskedelmi és pénzügyi hálózat, a bankrendszer, a korszerű munkaszervezés és ezzel együtt a nagyüzemi proletariátus, valamint a lakosság meghatározott kulturáltsági foka – már a kapitalizmusban is létrejönnek. E feltételek nélkül korszerű társadalom nem építhető fel és a kizsákmányolás nélküli rend sem maradhatna fenn.

A szocializmus *szerves* fejlődése ugyanakkor azt is jelenti, hogy 1. a társadalom méhében létrejönnek olyan termelőerők, társadalmi viszonyok és elemek, amelyek objektív fejlődésükkel ellentétbe kerülnek az uralkodó viszonyokkal és *belülről* lazítják azokat. Ilyen tendenciáknak tekintette Marx és Engels például a magántermelés logikája és érdekei alá mind nehezebben rendelhető termelőerőket, a fizetőképes kereslet és a termelőerők magas fejlettségi foka, nagy kapacitása közötti ellentmondást, ami a termelőerők teljesítőképességének krónikus kihasználatlanságához, illetve válságokhoz vezet, vagy – politikai síkon

* MEM 3. köt. Budapest, 1976. 43–44. old.

– a monopóliumok s velük az oligarchikus-reakciós tendenciák megjelenését, a „tömegdemokrácia" folyamatának kibontakozását stb.

2. A társadalom evolúciója során egyre gyarapodnak a régi viszonyokat tagadó tendenciák. Sőt, feltűnnek olyan jelenségek és tendenciák is, amelyek jelzik a kapitalizmus túlhaladásának várható *irányait* és – közelítőleg – formáit is. A tőkés termelés például olyan mértékben válik társadalmi jellegűvé, hogy már a kapitalizmusban kikényszeríti azt, hogy a termelőerőket *társadalmi* termelőerőként kezeljék. Marx ezért ír például *A tőké*ben arról, hogy „a részvényrendszerben már ellentét létezik a régi formával szemben, melyben a társadalmi termelési eszköz egyéni tulajdonként jelenik meg; de a részvényformává való átváltozás maga is még a tőkés korlátok foglya marad; ennélfogva, ahelyett hogy megszüntetné a társadalmi jellegű gazdaság és a magángazdaság közti ellentétet, csak újabb alakban fejleszti ki azt. A munkások szövetkezeti gyárai, a régi formán belül, az első áttörései a régi formának, bár valóságos szervezetükben természetesen mindenütt újratermelik és újra kell termelniök a fennálló rendszer valamennyi fogyatékosságát... A tőkés részvényvállalatokat, éppúgy mint a szövetkezeti gyárakat, átmeneti formáknak kell tekinteni a tőkés termelési módból a társult termelési módba, csakhogy az ellentét az egyikben negatív, a másikban pozitív módon van megszüntetve."*

Engels az *Anti-Dühring*ben e tendenciákról szólva megállapítja: „A hatalmasan megnövekvő termelőerőknek ez a tőke-tulajdonságuk ellen kifejtett ellennyomása, társadalmi természetük elismerésének ez a fokozódó kényszere az, ami magát a tőkés osztályt arra kényszeríti, hogy – amennyire ez a tőke viszonyon belül egyáltalán lehetséges – mindinkább társadalmi termelőerőkként kezelje őket. Mind az ipari magas nyomás időszaka... mind maga a krach is, nagy tőkés vállalatok összeomlása révén, a nagy termelési eszköz-tömegek társadalmasítása ama formája felé sodor, amely a különböző fajta részvénytársaságokban lép elénk... Egy bizonyos fejlődési fokon ez a forma is elégtelennek bizonyul: a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvenni vezetésüket... A termelőerők állami tulajdona nem a megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját. E megoldás csak abban állhat, hogy a modern termelőerők társadalmi természetét ténylegesen elismerik, hogy tehát a termelési, elsajátítási és cseremódot összhangba hozzák a termelési eszközök társadalmi

* MEM 25. köt. Budapest, 1986. 418–419. old.

jellegével. És ez csak azáltal történhetik meg, hogy a társadalom nyíltan és kerülő utak nélkül birtokába veszi a termelőerőket, amelyek az övét kivéve minden más vezetés alól kinőttek."*

Lenin ugyanebben a szellemben tárgyalja ezt a kérdést. A szocializmus – írja – „a nagykapitalizmus által már megvalósított vívmányokra támaszkodik, mint ahogyan általában a proletárforradalom csak akkor érheti el céljait, ha ezekre a vívmányokra támaszkodunk... A kapitalizmus létrehozott olyan nyilvántartási *apparátusokat,* mint a bankok, a szindikátusok, a posta, a fogyasztási szövetkezetek, az alkalmazottak szövetségei. A *nagybankok nélkül nem lehetne megvalósítani a szocializmust.* A nagybankok *alkotják* azt az »államapparátust«, amelyre a szocializmus megvalósítása céljából *szükségünk van* és amelyet *készen veszünk át* a kapitalizmusból, s a mi feladatunk itt csak az, hogy *lenyessük* azt, ami ezt a kitűnő gépezetet *kapitalista módon elcsúfítja,* hogy *még nagyobbá,* még demokratikusabbá, még átfogóbbá tegyük... Ez az általános állami *számvevőség* a termelés és a termékelosztás általános állami *számvitele* – ez, úgyszólván, a szocialista társadalomnak afféle *csontváza.*"** Lenin egy másik vonatkozásról is írt az *Állam és forradalom* című munkájában, amikor megállapította, hogy a kapitalizmus „megteremti az *előfeltételeit* annak, hogy az állam igazgatásában valóban mindenkinek *módjában álljon* részt venni. Ilyen előfeltétel az általános írniolvasni tudás, amelyet a legfejlettebb kapitalista országok közül már több megvalósított, továbbá a munkások millióinak »betanítása és fegyelmezése«, a posta, a vasutak, a nagyüzemek, a nagykereskedelem, a bankok stb., stb., nagy, bonyolult társadalmasított apparátusa által. Ilyen *gazdasági* előfeltételek mellett feltétlenül azonnal, máról holnapra át lehet térni arra, hogy a tőkéseket és a hivatalnokokat megdöntsük, s azután a felfegyverzett munkásokkal, az egész felfegyverzett néppel felváltsuk őket a termelés és elosztás *ellenőrzésében,* a munka és a termékek *nyilvántartásában.*"***

Ahhoz, hogy a magántulajdon társadalma és vele együtt az elidegenedés megszűnjön, Marx és Engels szerint két gyakorlati előfeltétel szükséges. A kommunista forradalom feltétele egyrészt a tulajdon nélküli proletárok óriási tömege, amelyet munka- és életkörülményeik a tőkés viszonyok megsemmisítésére, forradalmi harcra késztetnek, sőt kényszerítenek.

* MEM 20. köt. 272., 273. és 274. old.
** LÖM 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 308–309. old.
*** LÖM 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 91–92. old.

Másrészt, a kommunista forradalom feltétele a termelőerők magasfokú fejlettsége, mert enélkül csakis az ínséget osztanák el, azaz nem a kor színvonalán álló kommunizmust teremtenének, hanem primitív, „nyers", aszketikus és ily módon embertelen kommunizmust. *A német ideológiá*ban erről a két feltételről Marx és Engels a következőket írja: „Ez az »*elidegenülés*« – hogy a filozófusok számára érthetően fejezzük ki magunkat – természetesen csak két *gyakorlati* előfeltétellel szüntethető meg. Hogy »elviselhetetlen« hatalommá váljék, vagyis olyan hatalommá, amely ellen forradalmat csinálnak, ahhoz az kell, hogy az emberiség tömegét teljesen »tulajdonnélküliként« hozza létre s egyszersmind ellentmondásban a gazdagságnak és műveltségnek egy meglevő világával – amely gazdagság és műveltség a termelőerő nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát előfeltételezi; másrészt pedig a termelőerők e fejlődése... már azért is abszolút szükségszerű gyakorlati előfeltétel, mert nélküle csak a *nélkülözést* tennék általánossá, tehát az *ínséggel* szükségképpen ismét megkezdődnék a harc a szükségesért s ismét előállna az egész régi szemét, továbbá, mert csak a termelőerőknek ezzel az egyetemes fejlődésével tételeződik az emberek *egyetemes* érintkezése, ennélfogva egyrészt valamennyi népben egyidejűleg létrehozza a »tulajdon nélküli« tömeg jelenségét... mindegyik népet függővé teszi a többinek a forradalmasodásaitól, és végül *világtörténelmi,* empirikusan egyetemes egyéneket állít a helyi jellegű egyének helyére."*

Amikor Marx és Engels a tulajdon nélküliek tömegének kialakulásával kapcsolta össze a kommunista forradalom győzelmének esélyét, amikor ezt világméretű folyamatként ábrázolta, és a „helyi létezésében meglévő empirikus egzisztencia" leküzdéséhez és a „helyi jellegű egyének", valamint „a hazai sütetű-babonás" körülmények túlhaladásához szükséges feltételeknek tekintette, akkor alighanem abból a történeti tapasztalatból indult ki, hogy a nagy francia forradalom által nem érintett tömegek – például a Vendeé-ben, illetve a feudális Európában – az ellenforradalmi reakció bázisává váltak. Ha viszont mind egy ország keretein belül, mind pedig nemzetközileg létrejön a tulajdon nélküli dolgozó tömegek egységes helyzete, és az biztosítja majd, hogy „világtörténelmi, empirikusan egyetemes egyénekként" lépjenek a „helyi jellegű egyének helyébe".** Ezeknek az embereknek helyzetükből fakadóan – Marx és Engels szerint – a proletárforradalom célkitűzéseivel megegyező érde-

* MEM 3. köt. 37–38. old.
** Uo.

kei alakulnak ki, így a szocializmus, a kommunizmus ügye legyőzhetetlenné válik.

Hozzá kell tennünk azt, hogy Marx már 1856-ban feladta ezt a koncepciót, amely szerint a proletárforradalom feltétele a tulajdon nélküliek tömegének létrejötte. Engelshez írt egyik levelében a következőket szögezi le: „Németországban minden attól függ majd, hogy lehetséges-e a proletárforradalmat a paraszthábornúnak valamiféle második kiadásával támogatni."* Hasonlóképpen ír Marx akkor, amikor úgy fogalmaz, hogy a proletariátus éneke hattyúdallá változik, ha nem támogatja a parasztság kórusa.

A tőkés társadalom *szerves* fejlődése során nemcsak túlhaladásának objektív tendenciája bontakozik ki, hanem e társadalom méhében megjelenik a történelmi szükségszerűséget kifejező, a társadalom továbbfejlődését biztosító proletariátus, a szocializmus és a kommunizmus realizálója. Az az osztály, amelyet a tőkés rendszer teremtett meg, s a tőkés termelés tett szervezetté, s a burzsoázia a más osztályokkal folytatott harcai során kénytelen volt politikai küzdelmekbe bevonni. Ezt az osztályt, mely fokozatosan „önmagáért való osztállyá" szerveződik, a tőkés viszonyok a burzsoá rend megdöntésére kényszerítik. Ahogyan Marx és Engels írják *A szent család*ban: „Mivel a kialakult proletariátusban gyakorlatilag kiteljesedett a minden emberiességtől, még az emberiesség *látszatától* való elvonatkoztatás is, mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei, mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát... a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető, abszolúte parancsoló *szükség* – a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése – közvetlenül fellázadásra is kényszeríti az ellen az embertelenség ellen, ezért lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát. De nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy meg ne szüntetné saját életfeltételeit. Nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom *összes* embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosultak. A proletariátus nem hiába megy át a *munka* kemény, de megacélozó iskoláján. Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel* el céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni."**

* MEM 29. köt. Budapest, 1972. 38. old.
** MEM 2. köt. Budapest, 1971. 35. old.

A kommunizmus szerves fejlődésére vonatkozó sajátosságokról szólva ezért írta Engels a Karl Heinzennel folytatott polémiájában: „A kommunizmus nem doktrína, hanem *mozgalom;* nem elvekből indul ki, hanem *tényekből.* A kommunisták számára az előfeltétel nem ez vagy az a filozófia, hanem az egész eddigi történelem, és sajátosan a történelemnek a civilizált országokban elért jelenlegi tényleges eredményei. A kommunizmus a nagyiparból és következményeiből fakadt: a világpiac létrejöttéből, az ezzel adott féktelen konkurenciából, az egyre erőszakosabb és általánosabb kereskedelmi válságokból, melyek már most teljes világpiaci válságokká lettek, a proletariátus megteremtéséből és a tőke koncentrációjából, a proletariátusnak és burzsoáziának ebből fakadó osztályharcából. A kommunizmus, amennyiben elméleti, annyiban a proletariátus e harcban elfoglalt helyzetének elméleti kifejezése, és a proletariátus felszabadításához szükséges feltételeknek elméleti összegezése."*

A szocializmus *szerves* fejlődése, az, hogy a korábbi viszonyokból logikusan következő, szükségszerű tendenciaként és alternatívaként jelenik meg, természetesen nem jelenti azt, hogy ebben az evolúcióban csupán a *folyamatosság* érvényesül. A proletariátus harca végül a folyamatosság megszakításához, a szocialista forradalomhoz, a szocialista célokat elősegítő munkáshatalom megteremtéséhez vezet.

A folytonosságnak ez a megszűnése azonban nem teljesen talajtalan és váratlan esemény. Feltételeit a korábbi fejlődés, benne az osztályharc evolúciója érlelte meg. Éppen ezért éppúgy az eddigi folyamatok szerves része és logikus betetőzése, miként a szülés, amely az embrió fejlődésének elkerülhetetlen betetőződése. A munkáshatalom teszi lehetővé a tőkés társadalom méhében kialakult és evolúciójuk során az új társadalmi viszonyokat megkövetelő elemek minőségileg más osztálycélokból történő elrendezését és felhasználását. Ezért írja Engels: „a munkásosztály megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőke-tulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényre jutáshoz. Az előre megállapított terv szerinti társadalmi termelés immár lehetségessé válik. A termelés fejlődése a különböző társadalmi osztályok további létezését anakronizmussá teszi. Amilyen mértékben eltűnik a társadalmi termelés anarchiája, elenyészik az állam

* MEM 4. köt. Budapest, 1959. 310. old.

politikai tekintélye. Az emberek, akik végre uraivá lettek a saját társadalmasításuk módjának, ezzel egyszersmind a természetnek uraivá, önmaguk uraivá – szabadokká lesznek."*

A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS MINT VILÁGTÖRTÉNETI FOLYAMAT

Marx és Engels álláspontja az volt, hogy „a kommunizmus empirikusan csak az uralkodó népek tetteként", „tehát csak *világtörténelmileg* létezhetik", mint ahogy a kommunizmus megvalósítására irányuló akciója „csak mint »világtörténelmi« létezés lehet meg", így a kommunizmus empirikusan csak »egyszerre« és egyidejűleg lehetséges, ez pedig a termelőerő egyetemes fejlődését és a vele összefüggő világérintkezést előfeltételezi".** Vagyis, a kommunizmus elsősorban a magasan fejlett termelőerők, a nemzetközi munkamegosztás, a világpiac rendkívül magas fejlettségén nyugodhat. Másodszor, az „uralkodó népek tetteként" lehetséges, azaz a világ élenjáró s a többi ország fölött domináló országaiban is meg kell valósulnia. Végül, az idézőjelbe rakott „egyszerre" kifejezéssel Marx és Engels talán arra utalnak, hogy a forradalmi erők megmozdulásának nem feltétlenül kell időben egyszerre megtörténnie, de akciójuknak egyöntetűnek és egymást kiegészítőnek kell lennie... „A kommunista forradalom egyetemes, ezért területe is egyetemes lesz."***

Mindezek a megállapítások a kommunista forradalom győzelmét a proletariátus nemzetközi fellépésétől és a világ számottevő országaiban győztes szocialista együttműködésétől tették függővé.

A világtörténelmi akció szükségességét Marx és Engels azzal indokolta, hogy „enélkül" 1. a kommunizmus csak mint helyi jelenség létezhetnék, 2. magának az érintkezésnek a *hatalmai* nem fejlődhetnek ki mint *egyetemes* s ezért elviselhetetlen hatalmak, s hazai sütetű, babonás „körülmények" maradnak, és 3. az érintkezés minden bővülése megszüntetné a helyi kommunizmust.°

Engels *A kommunizmus alapelvei* című munkájában még szemléletesebben fejezi ki ezt a gondolatot, amikor arra a kérdésre, hogy végbemehet-e majd ez a folyamat egyetlen egyedülálló országban, így válaszol:

* MEM 20. köt. 280. old.
** MEM 3. köt. 38. old.
*** MEM 4. köt. 359. old.
° MEM 3. köt. 36. old.

„Nem. A nagyipar már azzal, hogy megteremtette a világpiacot, olyan kapcsolatba hozta egymással a föld összes népeit és főként a civilizáltakat, hogy minden egyes nép függ attól, ami egy másiknál történik. Továbbá – írja – a nagyipar az összes civilizált országokban annyira egyenlővé tette a társadalmi fejlődést, hogy mindezekben az országokban a társadalom két döntő osztályává a burzsoázia és a proletariátus, napjaink fő harcává pedig a kettőjük közötti harc lett. Ezért a kommunista forradalom nem csupán nemzeti forradalom lesz, hanem olyan, amely egyidejűleg megy végbe valamennyi civilizált országban, azaz legalábbis Angliában, Amerikában, Franciaországban és Németországban. Ez országok mindegyikében a kommunista forradalom aszerint fog gyorsabban vagy lassabban kifejlődni, hogy az egyik vagy a másik országnak kialakultabb az ipara, nagyobb a gazdagsága, jelentősebb tömegű a termelőereje. Ezért a leglassabban és a legnehezebben Németországban lesz keresztülvihető, a leggyorsabban és legkönnyebben pedig Angliában. A világ többi országára szintén jelentékenyen visszahat majd, egészen megváltoztatja fejlődésük eddigi módját és nagyon meggyorsítja ezt a fejlődést."*

A proletárforradalom nemzetközi méretű, egyidejű lefolytatását indokló argumentáció mindenekelőtt tehát a kommunizmus gazdasági feltételeinek megteremtését látja szükségesnek. Azt, hogy az egy vagy csak néhány országban győztes kommunizmus *gazdaságilag* életképtelen. Az autarkiás fejlődés lehetetlenné tenné a kommunizmushoz szükséges termékbőség megteremtését. Marx és Engels ebben az állásfoglalásukban saját koruk viszonyaiból indultak ki. Az akkor fejlettnek tekinthető országok (Anglia, Franciaország, Hollandia, Németország stb.) mindegyike teljes mértékben függött a világpiactól. Már akkor is lehetetlen volt számukra az, hogy akár nyersanyag, akár élelmiszer-behozatal nélkül, vagy termékeik értékesítési lehetőségének biztosítása nélkül normális gazdasági életet éljenek. Ezért még kevésbé volt valószínű az, hogy bármelyikük önmagában akár *szocialista* országként meg tudjon maradni. A külfölddel való gazdasági kapcsolatuk esetleges megszűnése, az ellenséges kapitalista környezet bojkottja nyilvánvalóan azzal a veszéllyel járhatott volna, hogy az új társadalmi berendezkedés gazdaságilag teljesen életképtelenné válik. Ha viszont egy vagy egynémely szocialista ország bekapcsolódott volna a nemzetközi, a kapitalista országok által uralt piac viszonyaiba, az azzal a következménnyel járha-

* MEM 4. köt. 358–359. old.

tott volna, hogy a tőkés világpiacon uralkodó, túlsúlyban lévő és sokkal régebbi, olajozottan működő gazdasági viszonylatok a kialakulófélben lévő kommunista rendszer gazdaságát maguk alá rendelték volna.

Marx és Engels a nemzetközi proletárforradalom mellett szóló másik alapérve lényegében véve a társadalmi osztályok és rétegviszonyok oldaláról indokolta a nemzetközi akció szükségességét. A kommunista forradalom győzelmét biztosító előfeltétel e szerint az, hogy végbemenjen a nem proletár osztályok proletarizálódása, és ezzel olyan élethelyzetbe kerüljenek, amely konzekvensen és visszavonhatatlanul szembefordítja őket a kapitalizmussal.

A nemzetközi szocialista forradalom egyidejű véghezvitele mellett szóltak – harmadszor – a katonai-védelmi szempontok is. Marx és Engels abból indult ki, hogy korukban a szocialista forradalom csak olyan országban (vagy esetleg országokban) győzhet, amelyek valójában középhatalmak voltak. Vagyis külön-külön nagyjából azonos katonai potenciált képviseltek. Ezért önmagukra maradva, az ellenséges kapitalista világgal szemben viszonylag gyengék és sebezhetők voltak. Így fennállt a veszélye annak, hogy a győztes szocializmussal szemben felsorakozó kapitalista országok katonai intervencióval vetnek véget a szocialista kísérletnek. A proletariátus nemzetközi forradalmi akciója kizárta volna azt, hogy katonailag vagy gazdaságilag veszélyeztessék, illetve megsemmisítsék a győztes szocializmust.

Marx és Engels korukban nem láthatták előre és ezért nem is foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy győzhet-e és megmaradhat-e a szocialista forradalom egy olyan országban, amely – ha szükséges – autarkia útján is biztosítani tudja létét.

Nem merülhetett fel problémaként az a kérdés sem, hogy tartós marad-e a szocializmus győzelme egy olyan országban, amely bármiféle intervencióval szemben győztesen képes helytállni. Ez a probléma csak a XX. században jelentkezett, mégpedig a Szovjetunió létrejöttével. A már említett gazdasági és katonai feltételek megléte tette gyakorlatilag lehetővé a szovjet *izolacionalista fejlődést,* amelyet a külső körülmények kényszerítettek az országra.

Az imperializmus kialakulása és a tőkés országok egyenlőtlen fejlődése eredményeként a gazdasági fejlettségi különbségek hallatlanul megnövekedtek. E korszakban az imperializmus összes ellentmondása kiéleződött. A tömegek kapitalizmus vagy imperializmus elleni küzdelemre való készsége, a szocialista forradalomra, a nemzeti felszabadító küzdelemre való érettsége ugyanakkor különböző az egyes országok-

ban. Ennek az új helyzetnek a kialakulása új közelítést igényel. Az új körülmények között elengedhetetlen volt a kommunista forradalom egyidejű véghezvitele gondolatának felülvizsgálata és e probléma differenciált kezelése.*

A világméretekben egyidejű szocialista forradalom tézisének kritikai revízióját – mint ismeretes – Lenin az első világháború idején írt több művében (implicite például *A II. Internacionálé csődjé*ben, *A szocializmus és a háború, A proletárforradalom katonai programja* és *A marxizmus karikatúrájáról és az imperialista ökonomizmusról,* a *Junius Brosúrájá*ról című munkáiban, explicite pedig *Az Európai Egyesült Államok jelszaváról* című cikkében) végezte el. Ez utóbbiban Lenin határozottan leszögezte: „A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége – a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből következik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte néhány vagy akár egy, egymagában vett kapitalista országban is."** Leninnek ez az állásfoglalása, amelyből az orosz bolsevikok forradalmi stratégiája és taktikája kifejlődött, első megfogalmazása volt annak a gondolatnak is, hogy lehetséges a szocializmus győzelme egy országban.

Ezekkel a lenini álláspontokkal azonban az egyidejű forradalom várása helyébe a konkrét helyzet konkrét forradalmi lehetőségeinek vizsgálata lépett. Az egyes országok szocialista forradalmárai pedig a társadalmi átalakulás saját országukban való érettségéből kiindulva – és nem egy valamiféle külső döntésre vagy a többi proletárosztályok felzárkózására várva – dönthetik és döntik el azt, hogy vállalják-e a szocialista forradalom győzelméért vívott harcot.

A bekövetkező győztes szocialista forradalmak és a szocialista építés eredményei, tényei bizonyították azt be, hogy helyes volt Lenin álláspontja.

Lenin szocialista forradalomról szóló állásfoglalásai azonban csupán

* Ez annál is inkább elengedhetetlenné vált, mert az eredetileg a XIX. század derekán megfogalmazott marxi–engelsi álláspontok a XX. században nemegyszer arra szolgáltak, hogy igazolják a szociáldemokrata opportunizmus és revizionizmus forradalomellenes politikáját. Azzal az érveléssel ugyanis, hogy szinte beláthatatlan a kapitalista világrendszerhez tartozó, elmaradott országok felzárkózásának ideje, viszont a szocialista forradalom csak világméretekben egyidejűleg vívható meg, a munkásmozgalom opportunista szárnya a fejlettebb tőkés országok munkásosztályának harci készségét csökkentette. A forradalmi harchoz való „felzárkózás" idejéig pedig a tőkés és imperialista erőkkel olyan kompromisszumokat próbált kötni, amelyek „elviselhetővé teszik a várakozást". Ezzel valójában viszont feladták a szocialista forradalom gondolatát.

** LÖM 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 335. old.

a tőkés rendszer egy vagy néhány országban való *megdönthetőségét* mondották ki, és azt, hogy ezekben az országokban sikeres *lehet* az új kizsákmányolás nélküli társadalom építésének *megkezdése,* a *szocializmus* követelményeinek realizálása. Lenin nem tért ki arra, hogy *végigvihető-e* a *kommunista* forradalom, amely *univerzális* átalakulás, lehetséges-e *kommunizmus* egy vagy egynémely országban. Ezzel Lenin – implicit módon – szétválasztott két problémát: 1. Lehetséges-e, sikerrel járhat-e egy vagy egynémely forradalmi *áttörés* a kapitalizmus frontján? 2. Milyen feltételek mellett *vihető végig* a *kommunista* forradalom? Le lehet-e mondani a „világtörténelmi létezésről", a „világtörténeti akcióról" mint a kommunizmus kialakulásának Marx és Engels által megjelölt feltételeiről?

A szocialista fejlődés későbbi – szovjetunióbeli – eredményei nyomán mégis a *szocialista forradalom* győzelmének *lehetőségéről* szóló problémakört kezdték és kezdik *azonosítani* az utóbbi kérdéscsoporttal. Abból a lenini megállapításból, hogy a szocialista forradalom győzelme eleinte lehetséges egy vagy egynéhány országban, *azt a hibás következtetést vonják le, hogy ugyanígy* nemcsak ideiglenesen, hanem *tartósan* és *egymástól elkülönült nemzeti keretekben a kommunizmus is megvalósítható.*

Ez azonban – véleményem szerint – hiba. Nemcsak elméleti okból, hanem azért is, mert a *kommunista átalakulásra* vonatkozólag Lenin az itt említett írásokban nem foglalt állást. Hibás a két problémakör összevonása gyakorlati szempontból is. Az eddigi történeti fejlődés során a létező szocializmus országai – részben a szocializmus *egy* országban megvalósított építésének tanulságait figyelembe véve, részben a termelőerők fejletlensége, döntően pedig az egyes elkülönült nemzetgazdaságok keretei közé zárkózó működésük miatt meghatározott hagyományokat követve – nagyon laza társadalmi és gazdasági közösségként léteznek ma is. Noha az első időszakban a hivatalos ideológia a *szocialista világpiacról* beszélt, majd a *szocialista közösség* országairól mint egy sajátos egységről (s a szocialista országok egy része a Varsói Szerződés, illetve a KGST révén bizonyos integrációt meg is valósít) – a *valóságban* ezek a formák még messze vannak a Marx és Engels által tárgyalt „világtörténeti létezéstől". Nemcsak azért, mert ez az együttműködés nem terjed ki a világ túlnyomó részére, hanem azért is, mert még a szocialista országok kölcsönös kapcsolatát is alapjában véve az elkülönültség jellemzi, és az ma lényegileg még *szervetlen, külsődleges* viszony.

A kommunista forradalomhoz nem csupán a termelőerők magasabb fejlettségi fokára van szükség, hanem – mint ahogy azt Tőkei Ferenc is

leírta* – arra is, hogy a szocialista országok az önkéntesség és öntudatosság alapján integrálódott *szerves* egységként, sajátos *új minőséget képviselő entitásként* egzisztáljanak. Az a felfogás és gyakorlat, amely a szocialista országok közti *jelenlegi* együttműködési formákat elegendőnek és kielégítőnek tekinti, objektíve elzárja az ezeknél intenzívebb, szervesebb egység felé törekvés és fejlesztés útját. Ezáltal – mégha ez a mai viszonyok között rögtön és közvetlenül nem is érzékelhető – a szocializmus fejlettségi szintjén való későbbi túlhaladás feltételeitől fosztja meg a társadalmat.

A KAPITALIZMUS ÉS A KOMMUNIZMUS KÖZÖTTI ÁTMENETI SZAKASZRÓL

A szocializmus építésének kérdéseit tárgyalva Marx, Engels és Lenin is hangsúlyozza azt, hogy a *magántulajdon felszámolása, az új rend kialakítása nem valósítható meg máról holnapra.* Ezért a kizsákmányolás felszámolása, a szocializmus és a kommunizmus felépítése csak hosszabb idő alatt, fokozatos átalakításokkal realizálható. Engels *A kommunizmus alapelvei* című művében arra a kérdésre válaszolva, miszerint „lehetséges lesz-e a magántulajdon eltörlése egy csapásra?," így felel: „Nem, éppúgy, mint ahogy *egy* csapásra a már fennálló termelőerőket sem lehet megsokszorozni annyira, amennyire ez a közösség létrehozásához szükséges. A proletariátus minden valószínűség szerint bekövetkező forradalma tehát csak fokozatosan fogja a mai társadalmat átalakítani, és csakis akkor törölheti majd el a magántulajdont, amikor már létrejött a termelési eszközök ehhez szükséges tömege."** Marx *A gothai program kritikájának* sokat idézett passzusában írja: „A tőkés és a kommunista társadalom között *van egy időszak,* melyben a tőkés társadalom *forradalmi úton* kommunista társadalommá alakul át. *Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is,* amelynek az állama nem lehet egyéb, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája.*"***

Ennek az átmeneti időszaknak a szükségességéről és fő feladatairól szólva Lenin a magyar munkásokhoz írt *Üdvözlet*ében a következőket szögezte le: „A proletariátus célja, hogy... megszüntesse a társadalom

* Lásd *Tőkei Ferenc:* Kortársunk-e Marx? Kossuth Könyvkiadó 1984. 26–27., 39., 101. old.

** MEM 4. köt. 356. old.

*** MEM 19. köt. 26. old. (Kiemelés tőlem – *K. A.*)

osztályokra tagozódását, dolgozóvá tegye a társadalom valamennyi tagját, és megfossza talajától az embernek ember által való mindenféle kizsákmányolását. Ezt a célt nem lehet egy csapásra elérni, ehhez a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek meglehetősen hosszú időszakára van szükség, azért is, mert a termelés átszervezése nehéz dolog, azért is, mert időbe telik, amíg az élet minden terén gyökeresen változásokat hajthatunk végre, azért is, mert a kispolgári és a polgári gazdálkodás megszokottságának hatalmas erejét csak hosszú, kitartó harccal lehet leküzdeni."*

Ennek az átmeneti korszaknak a feladatait, a magántulajdont „közvetlenül megtámadó" rendszabályokat – *A kommunizmus alapelvei* című műben a többi között – Engels így jelöli meg: „1. A magántulajdon korlátozása progresszív adókkal, erős örökösödési adókkal, az oldalágak (fivérek, unokaöcsök stb.) örökösödésének eltörlésével, kényszerkölcsönökkel stb. 2. A földtulajdonosok, gyárosok, vasúttulajdonosok és hajózási vállalkozók fokozatos kisajátítása, részint az állami ipar konkurenciája által, részint közvetlenül, asszignátákkal való kártalanítás ellenében... 4. A munka megszervezése, illetve a proletároknak a nemzeti birtokokon, gyárakban és műhelyekben való foglalkoztatása, miáltal kiküszöbölődik a munkások egymás közötti konkurenciája, és a gyárosok, ameddig még megvannak, rákényszerülnek, hogy ugyanazt a felemelt bért fizessék, mint az állam. 5. A társadalom valamennyi tagjára kiterjedő egyenlő munkakötelezettség a magántulajdon teljes megszüntetéséig. Ipari hadsereg alakítása, különösen a mezőgazdaság számára."**

*A Kommunista Párt kiáltványá*ban Marx és Engels – a többi között – a kommunisták közvetlen forradalmi programját ismertetve a következőket írják: „...a munkásforradalom első lépése a proletariátus uralkodó osztállyá emelése, a demokrácia kivívása. A proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében centralizáljon minden termelési szerszámot, és a lehető leggyorsabban növelje a termelőerők tömegét."

Az új társadalom építésének a következő, meglehetősen általánosan alkalmazható rendszabályaiként – amelyek természetesen országokként különböző formát öltenek – Marx és Engels a következőket jelöli meg:

* LÖM 38. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 374. old.

** MEM 4. köt. 357. old.

„1. A földtulajdon kisajátítása és a földjáradék állami kiadásokra fordítása. 2. Erős progresszív adó. 3. Az örökösödési jog eltörlése. 4. Az összes emigránsok és lázadók tulajdonának elkobzása. 5. A hitel centralizálása az állam kezében nemzeti bank révén, amely állami tőkével és kizárólagos monopóliummal rendelkezik. 6. Az egész közlekedésügy centralizálása az állam kezében. 7. A nemzeti gyárak, termelési szerszámok gyarapítása, a földek megművelhetővé tétele és javítása, közös terv szerint. 8. Mindenkire kiterjedő egyenlő munkakötelezettség, ipari hadsereg felállítása, különösen a mezőgazdaság számára. 9. A mezőgazdaság és az ipar űzésének egyesítése, a város és falu közötti ellentét fokozatos megszüntetésének előmozdítása. 10. Minden gyermek nyilvános és ingyenes nevelése. A gyermekek mai formájában való gyári munkájának eltörlése. A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel stb. stb. ... Amikor majd a fejlődés folyamán az osztálykülönbségek eltűntek, és minden termelés a társult egyének kezében összpontosult, akkor a közhatalom elveszti politikai jellegét... a régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele."*

Hasonló követeléseket fogalmaz meg Marx a Francia Munkáspárt számára 1880-ban készült programban, illetve Engels az 1891. évi erfurti szociáldemokrata programról szóló írásában, amely a Németországi Szociáldemokrata Párt feladatait taglalja.**

Az említett írásokból és programnyilatkozatokból kitűnik, hogy Marx és Engels álláspontjában egyidejűleg megtalálhatók a szocialista forradalom után *közvetlenül* megvalósítandó közvetlenül aktuális, rendkívüli intézkedések (például a hazaárulók vagyonának elkobzása, a munkaidő csökkentése és mások), valamint a *távolabbi* célokat követő, az új kommunista rendszert megalapozó intézkedések, illetve az új, kizsákmányolásmentes rend jellemző tennivalói (például a tervgazdálkodás, a gyermekek társadalmi nevelése stb.).

Marx és Engels a szocialista forradalmat közvetlenül követő időszak és a szocializmus építésével összefüggő tennivalókat nem különböztette meg élesen, mivel – azon a józan megfontoláson kívül, miszerint nincs elegendő alap arra, hogy a jövőről részletesen szóljanak – a kapitaliz-

* Uo. 459–460. old.

** Lásd MEM 19. köt. 228., 522–523. old. és MEM 22. köt. Budapest, 1970. 542–543. old., illetve *Karl Kautsky:* Az erfurti program. Kossuth Könyvkiadó 1982. 237–241. old.

musból a kommunizmusba való átmenet korszakát viszonylag rövid, maximálisan néhány évtizedig tartó szakasznak tekintették.

Csak Leninnek a nagy októberi szocialista forradalom előtti írásaiban tűnik fel az a *sejtés,* hogy ez az időszak *Oroszországban* – az ottani viszonyok fejletlensége és a világháborús rombolások miatt – esetleg hosszabb lesz.

A nagy októberi szocialista forradalom után ez a sejtés – mint ez Lenin több írásából is kitűnik – *bizonysággá* válik. Lenin ekkor arról ír, hogy a szocializmus felépítéséhez a polgárháború pusztításai, Oroszország elmaradott viszonyai, de különösen a „peremköztársaságok" jelentős részének nagyfokú fejletlensége miatt több közbeékelődő fejlődési szakasz lesz szükséges.

Marx *A gothai program kritikájá*ban a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmenetről szólva a következőket mondja: „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött,* hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik:* amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyajegyeit, melynek méhéből származik."* Marxnak ezt a megállapítását rendszerint úgy szokták interpretálni, hogy a szerző itt arra a tényre utal, hogy ebben az időszakban a kommunizmushoz képest a termelőerők fejletlenek, továbbá, hogy a társadalom életében, az emberek viszonylataiban és fejében igen jelentősek a kapitalizmus csökevényei.

Marxnak ez az állítása – ezeken túl – mind történetfilozófiai szempontból, mind a szocialista társadalom törvényszerűségeinek megismerése, pontosabban megsejtése szempontjából igen jelentős tétel. Először is aláhúzza azt, hogy noha ezt a társadalmi átalakítási folyamatot az emberi tudatosság és aktivitás hallatlanul magas fejlettségi szintje jellemzi, *nemcsak általában, hanem a szocialista építés során sem lehet elszakadni a történeti fejlődés adott fokától.* A szocializmus kialakulásában is érvényesül a társadalmi fejlődés *folyamatossága.* A további fejlődést e társadalom kialakítása során is megalapozza és meghatározza az az állapot, amit a szocializmus tendenciái tagadnak. Bármilyen nagy fordulat zajlik is le a társadalom életében, nem lehet radikálisan és egy csapásra szakítani a régi viszonyokkal.

Másodszor, a szocializmus *nem saját alapján fejlődik,* azaz *vele össze-*

* MEM 19. köt. 18. old.

egyeztethetetlen elemekből álló viszonyok közt kell folytatni az új társadalmi rend építését. Ez azzal jár együtt, hogy a múlt determináló hatása is érvényesül, s hogy a kizsákmányolás nélküli társadalom építőinek egy, a szocializmussal ellentétes, igen jelentős közegellenállást kell leküzdeniök.

Harmadszor, a kizsákmányolás nélküli társadalomért küzdő erőknek tudatos tevékenységgel gyökeresen *kell átformálniok* a társadalmat annak érdekében, hogy megteremtsék a kommunizmus építése számára az annak megfelelő, azzal *egylényegű saját* alapot, s kiküszöböljék mindazokat a kapitalizmusból örökölt „jegyeket" és csökevényeket, melyek ezt az építést torzítanák, nehezítenék vagy gátolnák.

A szocializmus építése kapcsolódik a megelőző történeti időszakhoz és társadalmi állapotokhoz, és így a régi és az új sajátos dialektikus egységét teremti meg.

Véget kell tehát vetniök egy régi talajon folyó *szerves* építésnek ahhoz, hogy az új kommunista átalakulás megint *saját, szerves* talajon folytatódjon és győzzön.

Minden szocialista forradalom a kapitalizmustól a termelőerők meghatározott fejlettségi fokát örökli. Ezzel egy adott termelési struktúrát, amelyben meghatározott szakképzettséggel, szakmai-termelési kultúrával rendelkező emberek dolgoznak. Így a szocializmus olyan parciális érdekeket és a bennük érdekelt emberek csoportjait is „örökli", amelyekkel oly módon kell politizálni, hogy ezek a csoportok ne forduljanak szembe a szocializmussal.

A szocialista forradalom a meghatározott termelőerőkkel együtt a kapitalizmusból meghatározott, korábban kialakult igényeket és nekik megfelelő piacot is talál. A szocialista építésnek ezekhez a már kialakult bel- és külpiaci termelési kapcsolatokhoz és fogyasztási szokásokhoz kell alkalmazkodnia, és az ezeknek megfelelő igényeket is ki kell tudnia elégíteni.

A szocialista építés kezdetekor a rendelkezésre álló gazdasági alap távolról sem lehet ideális bázis a szocialista építés számára. Egyrészt azért nem, mert a kapitalista termelési mód általában spontán módon fejlődik és ennélfogva nem alakulhatnak ki benne teljességgel racionális és harmonikus strukturális viszonyok. A gazdaság részben egyenetlenül fejlett, alul-, illetve túlfejlett elemekből, szűk és kihasználatlan kapacitásokból áll, különböző aránytalanságok terhelik. Másrészt, nem ideális ez a gazdasági alap a szocializmus számára azért sem, mert az új rend követelményei a tőkés gazdaságtól eltérő, másfajta termelési és szolgál-

tatási bázist, másfajta foglalkoztatási és szakképzettségi struktúrát igényelnek. Ezeket csakis a meglévő feltételek átszervezésével, mennyiségi gyarapításával és minőségi fejlesztésével lehet megteremteni.

A szocialista forradalomnak ugyanakkor *ezekhez* az objektív gazdasági adottságokhoz alkalmazkodnia kell. Ezek szabják meg azt, hogy milyen irányban kell fejleszteni a termelőerőket, ehhez milyen beruházási eszközök és egyéb források állnak rendelkezésre stb. Ezek determinálják – továbbá – azt is, hogy a szocializmus elkötelezett hívei mikor, milyen ütemben és hogyan hajthatják végre a szocialista átalakítást.

Az új társadalom építése egyszerre követeli meg az alkalmazkodást és azt, hogy határozottan elszakadjanak a korábbi viszonyoktól. Ehhez – mint azt Marx és Engels *A Kommunista Párt kiáltványá*ban leírják – az új hatalomnak zsarnoki módon kell beavatkoznia a termelőerők fejlődésébe, a termelési viszonyok átalakításába, a politikai viszonyokba és a kulturális fejlődés feltételeibe alkalmazkodva a meglévő struktúrához.

Az adaptáció kényszere teszi érthetővé azt, hogy a szocialista forradalmat követő időszakban megmaradnak az áru- és pénzviszonyok, érvényesülnek az értéktörvény hatásai. A korábban elkülönült, egymással csakis a piacon kapcsolatba kerülő vállalatok ugyanis önmagában véve a társadalmi tulajdonba vétel aktusával nem válnak a termelők öntudatos társulásaivá, amelyek racionálisan – mindenfajta piaci értékítélet, illetve külső ösztönzés és szabályozás nélkül is gazdaságosan – képesek kielégíteni a társadalom igényeit.

Mindezekből már következik az, hogy mindaddig, amíg a termelőerők nem érnek el egy magasabb fejlettségi szintet, amely az áru- és pénzviszonyok helyett az értéktörvény működését pótló új termelési viszonyokat követel meg, addig e viszonyok *szükségszerűen* fennmaradnak. Ezek akkor sem válthatók fel *tartósan* másfajta rendezéssel (például a közvetlen termékcserével, a kommunisztikus elosztással stb.), ha az áru- és pénzviszonyok jelentős (mind az utópista szocialisták, mind a marxizmus–leninizmus klasszikusai által részletesen kifejtett) negatív következményekkel járnak. *A termelőerők adott állapota mellett* az átmenet objektív logikája azt követeli meg, hogy az áru- és pénzviszonyokban, az értéktörvényben lévő hajtóerőket felhasználják.*

* Ennek a ténynek a felismerése vezetett ahhoz, hogy például Kubában – ahol 1960-ban számos, az értéktörvényt figyelmen kívül hagyó rendelkezést hoztak, az áru- és pénzviszonyokat maximálisan korlátozták – az 1970-es évek elejétől visszatértek a realitásokhoz, és egyre következetesebben építettek a korábban ignorált gazdasági szabályszerűsé-

Hasonló felismerés kényszerítette a Kínai Kommunista Pártot is arra, hogy 1978 után egyre határozottabban tegye szabaddá az értéktörvény működését, s bírálja azt a gyakorlatot, amely – különösen a kulturális forradalom időszakában – ignorálta ennek szükségességét.

Az európai szocialista országok túlnyomó többsége a fentebb említett szükségszerűség ismeretében nemcsak hogy nem függesztette fel e gazdasági törvényszerűségek érvényesülését, hanem az utóbbi időszakban a különböző gazdasági reformkísérletek során keresi az útját-módját annak, hogy ezeket még hozzáértőbben használhassa fel a szocialista gazdaság fejlesztésének előmozdítására.

A termelőerők adott fejlettségi fokából az is következik, hogy mindaddig, amíg ki nem alakult a kommunista társadalom, amikor – Marx szavaival – „az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek, és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog",* az emberek részesedése a társadalmi javakból csakis a végzett munkájuk alapján lehetséges. A kizsákmányolás megszűnik, mert senki sem kaparinthatja magához a termelőeszközöket, és ezáltal lehetetlenné válik embernek ember által való kizsákmányolása. „A társadalom minden egyes tagja – mint Lenin írja – elvégzi a társadalmilag szükséges munka bizonyos hányadát, és igazolványt kap a társadalomtól bizonyos mennyiségű munka elvégzéséről. Erre az igazolványra a fogyasztási cikkek társadalmi raktáraiból megfelelő mennyiségű terméket kap. Minden munkás tehát, annak a munkamennyiségnek a levo-

---

gekre és törvényekre. A Kubai Kommunista Párt első kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója önkritikát gyakorolt a korábbi gyakorlat miatt, értékelően szólt arról, hogy miért volt hibás az, hogy a szocializmust építő országok tapasztalatait addig figyelmen kívül hagyták, és határozottan leszögezte: „az általunk javasolt rendszer a legmesszebbmenőkig figyelembe veszi a szocialista építés időszakában ható, s akaratunktól és vágyainktól függetlenül létező gazdasági törvényeket. Ezen törvények egyike az értéktörvény, amely szükségessé teszi, hogy a vállalatok között... fizetési viszony legyen, és hogy ezekben a viszonylatokban, s általában a gazdaság minden viszonylatában funkcionáljon a pénz, létezzenek árak, pénzügyek, költségvetés, adók, hitelek, kamatok és egyéb kereskedelmi kategóriák, amelyek eszközül szolgálnak arra, hogy lemérhessük, hogyan hasznosítjuk termelési eszközeinket... hogy eldönthessük, mely vállalatok dolgoznak jobban és melyek rosszabbul..." (A Kubai Kommunista Párt I. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 94. old.)

* MEM 19. köt. 18. old.

nása után, amely a társadalmi alapba kerül, ugyanannyit kap a társadalomtól, amennyit adott neki."* Míg azonban nem érkezik el a kommunista társadalom felsőbb szakasza, addig – ahogy Lenin írja – a gazdaság adott állapota „arra kényszerít bennünket, hogy Shylock könyörtelenségével kiszámítsuk, vajon nem dolgozunk-e egy félórával többet, mint a másik, nem kapunk-e kevesebb bért, mint a másik... addig... a szocialisták azt követelik, hogy a társadalom és az *állam legszigorúbban* ellenőrizze a munka mértékét és a fogyasztás mértékét..."**

Ez a rendszer bizonyosfajta egyenlőtlenségre, vagyoni különbségre vezet a dolgozók különböző kategóriái és egyedei között. Az egyik ember fizikailag vagy szellemileg különbözik a másiktól, képes tehát arra, hogy ugyanannyi idő alatt több munkát végezzen, vagy hosszabb ideig dolgozzon, és ennek következtében az anyagi javakból nagyobb mértékben részesedjék, mint a másik.

A szocializmus elosztási rendszere, amely a végzett munkát veszi számba, amely – elvileg – egyenlő munkáért egyenlő bért ad – ahogyan Marx és Lenin is megállapítja – a polgári jog maradványa a szocializmus viszonyai között. Ez az elv az embereket nem sokoldalú lényként, teljes személyiségként, komplex módon kezeli, hanem csupán elvontan, pusztán egy vonásuk alapján, mégpedig munkát végző ember mivoltuk szerint kezeli és csak munkateljesítményüket értékeli – azonos mérce alapján.

Nem vizsgálja azonban azt, hogy az egyes dolgozók milyen eltérő körülmények között érték el ezt a teljesítményt, illetve hogy milyenek a személyi körülmények. Ez utóbbiak pedig a munkáért kapott bér felhasználását különbözővé teszik. Ez a rendszer a polgári jog maradványa, mert mint Marx írja, „nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni tehetségét, és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét".***

A szocialista elosztási viszonyok – ismeri el mind Marx, mind Lenin – igazságtalanok és visszásak azért, mert az emberek nem tehetnek arról, hogy eltér erejük és képességük, illetve nem lenne szabad, hogy azért kerüljenek rosszabb anyagi körülmények közé, mert egy vagy több gyermekük van, mert nem kereső családtagjaikat, elaggott szüleiket

* LÖM 33. köt. 84. old.
** Uo. 88. old.
*** MEM 19. köt. 18. old.

támogatják. És mégis, ahogyan Marx írja, „ezek a visszásságok a kommunista társadalom első szakaszán, ahogyan az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppen megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége."* Lenin ehhez a gondolathoz hozzáfűzi: a kommunista társadalom *„kénytelen* eleinte *csak* azt az »igazságtalanságot« megszüntetni, hogy a termelőeszközöket egyes személyek vették birtokukba... *nem képes* egy csapásra megszüntetni azt a további igazságtalanságot, hogy a fogyasztási cikkek elosztása »a munka szerint« (nem pedig a szükségletek szerint) történik... Marx nemcsak a legpontosabban számba veszi az emberek elkerülhetetlen egyenlőtlenségét, hanem számba veszi azt is, hogy a termelési eszközöknek az egész társadalom közös tulajdonába való átmenete (a »szocializmus« a szokásos szóhasználatban) magában véve még *nem küszöböli ki* az elosztás fogyatékosságait és a »polgári jog« egyenlőtlenségét, amely *továbbra is megmarad,* minthogy a fogyasztási cikkeket a »munka szerint« osztják el."**

A kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet során azonban nem csupán a polgári jognak ez a formalizmusa érvényesül. Megmarad a dolgozóknak a közösség tulajdonába vett termelőeszközökhöz való új viszonya mellett – noha már nem a korábbi dimenziókban és módon – a kizsákmányoló társadalmak egy másik igazságtalansága, az emberek egyenlőtlensége a fogyasztásban is.

Továbbá, „mivel a proletariátus a régi társadalom megdöntésére vívott harc időszakában még a régi társadalom bázisán cselekszik – írja Marx *Bakunyin Államiság és anarchia című könyvének konspektusában* – és ezért még többé vagy kevésbé a régi társadalomhoz tartozó politikai formák között is mozog... s olyan eszközöket alkalmaz felszabadulására, amelyek a felszabadulás után elesnek..."*** Ezekről a formákról ugyanitt a következőképpen szól: „amíg a többi osztály, különösképp a tőkésosztály még létezik, amíg a proletariátus harcol vele (hiszen kormányzati hatalmával még nem tűntek el ellenségei és a társadalom régi szervezete), addig *erőszakos,* ennélfogva kormányzati eszközöket kell alkalmaznia; addig még maga is osztály, s még nem tűntek el a gazdasági feltételek, melyeken az osztályharc és az osztályok létezése alapul és

* Uo. 19. old.
** LÖM 33. köt. 85. old.
*** MEM 18. köt. Budapest, 1969. 606. old.

ezeket erőszakosan kell eltakarítani az útból vagy átalakítani, átalakulási folyamatukat pedig erőszakkal kell meggyorsítani."*

A tőkés társadalomból a kommunizmusba való átmenet során emellett az állam a fenti funkciói mellett más olyan társadalmi funkciókat is ellát, amelyek hasonlóak a modern tőkés állam funkcióihoz** – írja *A gothai program kritikájá*ban Marx.

Ez az állam a munka és az elosztás mértékét a társadalom érdekében szabályozza, a termelt javak elosztása során nem csupán a polgári jog bizonyos elemeit alkalmazza és szankcionálja, hanem védi is az ily módon keletkezett jövedelmi és vagyoni különbségek rendszerét,*** meghatározott igazgatási funkciókat végez, a parasztság dolgozó részét sajátos kormányzati preferenciákban stb. részesíti.°

Marx és Engels – mint ez a már a fentebb idézettekből is kitűnik – magától értetődőnek tekintette azt, hogy a kapitalizmusból a kommunizmusig tartó átmeneti időszakban a társadalmi tulajdon mellett megmarad – meghatározott korlátozásokkal – mind a kis- és középtulajdoni, mind a tőkés formájában – a magántulajdon és ezzel együtt mozgásformái, az áru- és csereviszonyok, a magántulajdonosok, illetve a köztük és a szocialista közösség vállalatai közötti konkurenciaharc, a vagyoni különbségek rendszere, az örökösödés. Az utóbbiról szólva Marx az 1870-es évek elején Paul és Laura Lafargue-nak írt levelében – Bakunyinnak az örökösödési jog eltörléséről szóló felfogását bírálva – így írt: „Nyilvánvaló: ha hatalmunkban lenne véghezvinni a szociális forradalmat egy nap alatt, népszavazás útján, nyomban eltörölnénk a földtulajdont és a tőkét és következésképpen egyáltalán nem volna alkalom arra, hogy az *örökösödési joggal* foglalkozzunk. Másfelől, ha nincs ilyen hatalmunk (és persze ostobaság ilyen hatalmat feltételezni), az *örökösödési jog eltörlésének* proklamálása nem lenne komoly cselekedet, hanem ostoba fenyegetés, amely az egész parasztságot és az egész kispolgárságot a reakció köré gyűjtené. Tegyük fel például, hogy a jenkik nem tudták karddal eltörölni a rabszolgaságot. Micsoda gyengeelméjűség lett volna proklamálni a *rabszolgák öröklésének eltörlését!*"∞

Marxnak és Engelsnek ezek és a hozzájuk hasonló megállapításai igen

* Uo. 599. old.
** MEM 19. köt. 26. old.
*** Lásd uo. 18–19. old.
° MEM 18. köt. 665., illetve 600. old.
∞ MEM 32. köt. Budapest, 1974. 661. old.

figyelemreméltóak. Arról tanúskodnak, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – a marxizmus klasszikusai nem gondolták azonnal kiküszöbölhetőnek a tőkés, és még kevésbé a kisparaszti, kispolgári tulajdont. Azzal számoltak, hogy a szocialista forradalom után is egy ideig fennmarad. Következésképpen azzal is tisztában voltak, hogy egy ideig még a kommunizmusba való átmenet korszakában is érvényesülni fognak – természetesen az antagonisztikus társadalmaktól eltérő módon – e tulajdonformáknak megfelelő törvényszerűségek, közöttük az áru- és pénzviszonyok is. E tulajdonviszonyokat nem azonnali frontális és megsemmisítő támadásokkal gondolták felszámolni, hanem sajátos vagyonadókkal, adópolitikával, az örökösödési jog szabályozásával stb., azaz állami intézkedésekkel. Ezen túl, az állami és a magánszektor, illetve a munkások és a tőkés vállalkozók közötti konkurencia révén, valamint a tervgazdálkodás segítségével kívánták a magántulajdonosi viszonyokat korlátozni, majd kiszorítani.

Lenin a nagy októberi szocialista forradalmat közvetlenül megelőző írásaiban, így például a legrészletesebben *A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene?* és a *Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?* című munkáiban, majd a nagy októberi szocialista forradalmat követően a ma már közismert és lépten-nyomon idézett *A szovjethatalom soron lévő feladatai* című írásában, *A terményadóról* című cikkben és a NEP-korszakot bevezető és indokló tanulmányaiban, brosúráiban, felszólalásaiban ebben a kérdésben a marxizmus megalapítóinak nézeteivel teljesen megegyező módon foglalt állást.

Ezek a tények arról tanúskodnak, hogy a marxizmus–leninizmus klasszikusai egyáltalán nem voltak valamiféle megmosolyogni vagy lekezelni való doktriner kommunizmus képviselői. Nem jogosult tehát velük szemben az a napjainkban elég elterjedt eljárás, amely őket vállveregetve úgy értékeli, mint akiktől távol állt a szocialista építés valóságos problémáinak megértése. Nem helytálló az a széles körben vallott felfogás sem, miszerint őket korrigálva és nézeteikkel szembeszállva ma „fel kell fedezni" azt, hogy a szocialista forradalom után a magántulajdon nem tűnik el egyszerre, és hogy elengedhetetlen az, hogy felleljék a vele való „együttélés" megfelelő módját, továbbá hogy felismerjék és felhasználják a szocializmus javára a magántulajdonnak azokat a törvényeit, amelyek a szocialista forradalom után módosított formában ugyan, de érvényesülnek.

Másrészt, Marx, Engels és Lenin idézett álláspontjaiból az is következik, hogy az az épülő szocializmus, amely gazdasági vagy társadalmi cél-

jai érdekében felhasználja a szocialista tervgazdálkodás és a szocializmus törvényei által korlátozott kisárutermelést, sőt a tőkés termelési formákat, az a szocializmus, amely meghatározott feltételek mellett engedi érvényesülni az áru- és pénzviszonyokat, az értéktörvényt – mind a szektás dogmatikusok, mind a liberális burzsoá teoretikusok és politikusok véleményével ellentétben – nem jelent valamiféle liberális és neokapitalista eltérést a marxizmus elveitől.

Lenin a munkáshatalmat *a régi társadalom erői és hagyományai ellen átfogó harcként* jellemzi, amely küzdelem a társadalmi élet *valamennyi* szférájában, s a *legeslegeltérőbb* eszközökkel folyik. „A proletariátus diktatúrája szívós harc, véres és vértelen, erőszakos és békés, katonai és gazdasági, pedagógiai és adminisztratív harc a régi társadalom erői és hagyományai ellen"* – írja Lenin.

Leninnek ezt a *Baloldaliság*ban adott proletárdiktatúra-meghatározását a későbbiek során általában lépten-nyomon a munkáshatalom *általános* jellemzéseként kezdték idézni, s azt e hatalom standard definíciójának tekintették. Sőt, a szocializmus építésének a személyi kultusszal terhelt időszakában ezt az értelmezést a proletárdiktatúra egyedüli jellemzésének fogták fel. A munkáshatalomnak egyoldalúan csak a régi erők elleni harcra összpontosító felfogása azután alkalmas lehetett arra, hogy a proletárdiktatúra tartalmának meghatározásakor – a hangsúlyt az *ellenséges* erők elleni küzdelem kérdéseire, az *elnyomás* feladataira téve – igazolja az éberségi kampányokat, a rendkívüli intézkedéseket, az adminisztratív és represszív rendszabályokat.

Valójában a proletárdiktatúrának a *Baloldaliság*ban szereplő definíciója csak egy meghatározott időszaknak, a szocialista építés *kezdeti* szakaszának és ezen belül *egy adott feladatnak,* a régi erők és viszonyok elleni harcnak a széles körű tárgyalását jelenti. Azaz *semmiképpen sem a munkáshatalom általános és átfogó értelmezése.*

A proletariátus uralma nem merül ki a régi viszonyok, a régi eszmék és hagyományok elleni harcban, a tagadásban. A szocialista építés *pozitív alkotás,* olyan átalakítások tömegét követeli meg, melyek során az új rend híveinek – mindenkor az adott körülményeknek megfelelően – a szocializmus, a kommunizmus értékeit kell realizálniok.

A szocialista forradalom az egyetemesre, a *teljes* (és nem csupán a politikai) felszabadításra irányuló átalakító tevékenység. Éppen ezért hívei nem érhetik be a régi politikai-jogi viszonyok szétzúzásával, a poli-

* LÖM 41. köt. 26. old.

tikai hatalom meghódításával. Az egész társadalmi életet kell forradalmasítaniuk és gyökeresen átalakítaniuk. Ennek következtében, még ha a szocialista forradalom magában foglalja is a politikai változásokat, nem ezt jelenti csupán. Sőt, valóságos misszióját döntőrészt csupán a jog és a politika szféráján *túl,* a civil társadalom színterén véghezvitt radikális változtatásokkal teljesítheti. Ezt már Marx is jelezte, amikor arról írt, hogy a forradalom – „a fennálló hatalom *megdöntése* és a régi viszonyok *megszüntetése – politikai aktus. Forradalom* nélkül azonban a szocializmus nem valósulhat meg. Szüksége van erre a *politikai* aktusra, amennyiben szüksége van a *szétzúzásra* és a *megszüntetésre.* Ahol azonban *szervező tevékenysége* kezdődik, ahol *öncélja, lelke* előtérbe lép, ott a szocializmus ledobja a *politikai* burkot."* Lenin hasonlóan foglalt állást, s megállapította, hogy a szocialista forradalmat követően a hangsúly a politikai természetű változtatásokról a társadalmiakra, s ezen belül a legdöntőbbre, a gazdasági folyamatokra helyeződik át. „Az állam irányításának, amely most a szovjethatalom számára előtérbe került, megvan még az a sajátossága is, hogy most... olyan irányításról van szó, amelyben nem a politikának van a legnagyobb jelentősége, hanem a gazdaságnak. Az »irányítás« szóval rendszerint éppen és elsősorban, sőt, gyakran kizárólag politikai tevékenységet kapcsolnak össze. Holott a szovjethatalom alapja, a szovjethatalom lényege – mint általában a kapitalista társadalomból a szocialista társadalomba való átmenet lényege – éppen az, hogy a politikai feladatok a gazdasági feladatokhoz képest alárendelt helyet foglalnak el."**

„Az egész élet kommunista átszervezése" mindenekelőtt a gazdaság újjászervezését és fejlesztését jelenti és követeli meg. Nem véletlen az, hogy Marx és Engels *A Kommunista Párt kiáltványá*ban – miután megállapítják, hogy a kommunisták célja „a burzsoá uralom megdöntése, a politikai hatalom meghódítása a proletariátus által" – arról szólnak, hogy a proletariátus használja majd fel uralmát, hogy radikálisan átalakítsa a társadalom termelési módját. A politikai hatalom arra lesz szükséges, „hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében centralizáljon minden termelési szerszámot, és a lehető leggyorsabban növelje a termelőerők tömegét. Ez természetesen csak a tulajdonjogba és a polgári termelési viszonyokba való zsarnoki beavatkozások útján

* MEM 1. köt. Budapest, 1957. 408. old.

** LÖM 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 122–123. old.

történhetik, tehát olyan rendszabályok útján, amelyek gazdasági szempontból elégteleneknek és tarthatatlanoknak látszanak, amelyek azonban a mozgalom folyamán túlhajtanak önmagukon (az 1888-as angol kiadásban: felülmúlják önmagukat, a régi társadalmi rendbe való további beavatkozásokat tesznek szükségessé), és mint az egész termelési mód átalakításának eszközei elkerülhetetlenek."*

Ennek a programnak realizálására került sor a nagy októberi szocialista forradalmat követő időben, amikor az újonnan létrejött szovjethatalom országos méretekben győzött és valamelyest megszilárdult. Lenin már 1918 márciusában szólt arról, hogy a proletárforradalom győzelme után az állam irányításának feladata mindenekelőtt és elsősorban a gazdasági újjászervezésben foglalható össze.** Ez biztosíthatja azt, hogy az uralkodó osztállyá fejlődő proletariátus ténylegesen és véglegesen legyőzze a burzsoáziát.

Lenin kimutatta, hogy a polgári forradalmakban a tömegek fő feladata romboló: a feudalizmus, a középkori viszonyok megsemmisítése. Az új, burzsoá uralkodó osztály szervezi az új társadalmat, de annak fő szervező ereje a szélességben és mélységben spontán módra növekvő nemzeti és nemzetközi piac. Ezzel szemben minden szocialista forradalomban a munkásosztály vezette dolgozók „fő feladata a pozitív, azaz az építőmunka: ki kell építenie azoknak az új szervezeti viszonyoknak rendkívül bonyolult és finom hálózatát, amelyek felölelik az emberek tízmillióinak létfenntartásához szükséges termékek tervszerű termelését és elosztását".*** Annak a nehéz feladatnak a teljesítése, hogy új módon szervezzék meg a tíz- és tízmilliók életének legmélyebb gazdasági alapjait – Lenin szavaival szólva – „a leghálásabb feladat, mert csak ennek megoldása (fő és alapvető vonásaiban való megoldása) *után* lehet majd elmondani, hogy Oroszország nemcsak szovjet köztársasággá, hanem szocialista köztársasággá is vált"°

1918 nyarán azonban kirobbant a polgárháború, és megkezdődött a külföldi imperialista hatalmak intervenciója a szovjethatalom ellen. Ezeknek a forradalom belső logikájához képest *külső* tényezőknek a hatására a szocializmusnak élethalálharcban kellett biztosítania a léthez való jogát. Döntőrészt emiatt nem bontakozhatott ki „öncélja", „lelke",

* MEM 4. köt. 459. old.
** LÖM 36. köt. 123. old.
*** Uo. 159. old.
° Uo. 160. old.

s ismét előtérbe kerültek a politikai feladatok, s a hatalom megtartásáért folytatott küzdelemben a legnagyobb jelentőségűvé ezek megoldása lett. A proletárdiktatúra akkori meghatározásai elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a proletárdiktatúra „a kiélezett harc állapota", a „proletárdiktatúra azonos a polgárháborúval", a „proletárdiktatúra a fehérterrorra válaszoló vörösterror" stb.*

Annak mértékében, ahogy a szovjethatalom megszilárdult és kezdett felülkerekedni a vele ellenséges erőkön, Lenin s a bolsevik párt egyre erőteljesebben kezdi hangsúlyozni a munkáshatalomnak azt a lényegi funkcióját, hogy alapvetően a társadalom gazdasági-szociális átalakítására szolgál. Az *Üdvözlet a magyar munkásoknak* című írásában például Lenin azt emeli ki: „...nem egyedül az erőszak a proletárdiktatúra lényege, és nem elsősorban az erőszak. A proletárdiktatúra legfőbb lényege a dolgozók vezető osztagának, élcsapatának, egyetlen vezetőjének, a proletariátusnak szervezettsége és fegyelmezettsége... Proletárdiktatúrára, egyetlen osztály uralmára, szervezettségének és fegyelmezettségének erejére, központosított hatalmára van szükség, amely a kapitalizmus kultúrájának, tudományának és technikájának valamennyi vívmányára támaszkodik, szükség van a proletariátusnak valamennyi dolgozó gondolkodásmódjához való közelségére, a szétforgácsolt, a politikában kevésbé járatos, kevésbé szilárd, faluról vagy a kisiparból származó dolgozók előtti tekintélyére, hogy a proletariátus *magával ragadhassa* a parasztságot és általában a kispolgári rétegeket."** *A nagy kezdeményezés* című munkájában Lenin – ezzel összefüggésben – a következőket szögezi le: „A proletárdiktatúra – ...nemcsak erőszak a kizsákmányolókkal szemben, sőt nem is elsősorban erőszak. Ennek

* A proletárdiktatúrának ez az értelmezése olyannyira általánosan elterjedt és elfogadott interpretációvá lett, hogy még a Magyar Tanácsköztársaság vezetői is a munkáshatalmat csak mint a burzsoáziát elnyomó rendszabályok összességét tárgyalták. Ilyenként fogva fel a proletariátus diktatúráját, 1919 júniusában, a Tanácsok Első Országos Kongresszusán élénk vitát folytattak arról, hogy szükséges-e a proletárdiktatúra enyhítése vagy szigorítása. Ez az értelmezés olyannyira általános volt a nemzetközi munkásmozgalomban, hogy mind a kommunizmus hívei, mind ellenfelei a proletárdiktatúrát csakis „erőszak-hatalomként" fogták fel.

A proletárdiktatúrának ez az értelmezése abban az időben (s nemritkán máig is terjedő hatással) háttérbe szorította a munkáshatalomnak azt a marxi–engelsi–lenini értelmezését, amely a proletárdiktatúrát a kapitalizmus és a kommunizmus közötti *átmeneti szakasz államiságának tekinti*, melynek *fő feladata* a társadalom gazdasági-szociális átalakításának segítése.

** LÖM 38. köt. 374–375. old.

a forradalmi erőszaknak gazdasági alapja, életképességének és sikerének záloga az, hogy a proletariátus a társadalmi munkaszervezetnek magasabb típusát képviseli és valósítja meg, mint a kapitalizmus. Ez a lényeg. Ez a kommunizmus elkerülhetetlen, teljes győzelmének erőforrása, záloga... A társadalmi munka kommunista szervezete, amely felé az első lépés a szocializmus, maguknak a dolgozóknak szabad és tudatos fegyelmére támaszkodik, akik lerázták mind a földesurak, mind a tőkések igáját, és egyre inkább erre fog támaszkodni."*

Lenin a kommunisták feladatáról szólva ezért hangsúlyozta ismételten a „baloldaliság"-ról szóló művében – ha nem is egy tömör definícióban megfogalmazva – e hatalom egy másik lényeges oldalát, az egész élet kommunista átszervezését: „kötelességünk – írja –, hogy új, kommunista elveink alapján hozzálássunk minden néven nevezendő munkaterület »megdolgozásához«, még akkor is, ha az a legósdibb, legáporodottabb és látszólag a legreménytelenebb, mert különben nem állunk majd feladatunk magaslatán, nem leszünk eléggé sokoldalúak, nem tudunk majd bánni valamennyi fegyverfajtával, nem készülünk fel sem arra, hogy legyőzzük a burzsoáziát (amely burzsoá módra szervezte meg – most pedig felbomlasztotta – a közélet minden területét), sem pedig arra, hogy a győzelem után hozzálássunk az egész élet kommunista átszervezéséhez."**

Művének egy másik részében Lenin ugyancsak kiemeli: „a kommunizmusnak nemcsak a parlamenti, hanem *minden* tevékenységi területen elvileg újat *kell teremtenie* (és hosszú, állhatatos, kitartó munka nélkül erre *nem képes*)..."*** Ugyanennek a feladatnak másfajta megfogalmazását adta Lenin, amikor arról szólt, hogy a burzsoázia elleni harcnak új, magasabb formája, hogy „olyan viszonyokat kell teremtenünk, amelyek között a burzsoázia sem létezni, sem újból létrejönni nem képes... ennek megoldása nélkül még nincs szocializmus".°

Annak következtében, hogy a szocializmus építése nem „saját alapján" folyik, gazdasági feltételei a kapitalizmusban kialakult termelőerők fejlettségi fokával szoros kapcsolatban vannak. A régi viszonyok, intézmények, eszmék és hagyományok is fennmaradnak. Az átmenet idején emiatt a szocializmus hívei nem a korlátlanul rendelkezésre álló eszközök segítségével folytatják az új társadalom létrehozását.

* LÖM 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 14. old.
** LÖM 41. köt. 81. old.
*** Uo. 95. old.
° LÖM 36. köt. 162. old.

A szocialista társadalomátalakító tevékenység során *csak részben* – igaz, hogy egyre növekvő mértékben – érvényesül az új rend logikája, nyilvánulnak meg és válnak egyre dominálóbbá a szocializmus szabályszerűségei, kerekednek felül a törvényszerűségei. Ellentmondásokkal, konfliktusokkal terhes ez a folyamat, melyre mind az új, mind a régi társadalomra jellemző körülmények és jellemvonások rányomják bélyegüket.

A szocialista építés e jellemzőinek értékelésekor éppen ezért nem szabad egyedül a kommunizmus követelményeiből kiindulni, és ennek szemszögéből elítélni azt, hogy a szocializmus „még túl sok, a korábbi társadalomban használt elemet, szabályszerűséget alkalmaz". Ez rendszerint az „újbaloldaliak" vádja, akik nem veszik figyelembe, hogy a szocializmus elkötelezett hívei nem következetlenségből, pragmatizmusból vagy a liberális tendenciák felülkerekedéséből cselekszenek számukra idegen logika szerint. Cselekvésüket részben az adott gazdasági szükségszerűségek adekvát felismerése és a szocializmus érdekében való hozzáértő felhasználására irányuló törekvés, részben meghatározott konkrét kényszerhelyzetek szülte problémák megoldásának elengedhetetlensége motiválja. Minél hamarabb túl akarnak jutni azon a fejlődési szakaszon, amelyben még nem „saját alapján" fejlődik a szocialista társadalom, annál fontosabb az, hogy maximálisan értsenek e szabályszerűségek szocialista szellemű alkalmazásához.

A szocialista átalakulás valóságos történelmi útja

Évszázadunkban kétszer – az első világháború idején, illetve az azt követő forradalmi fellendülés időszakában és a második világháborút közvetlenül követő periódusban – következett be a szocialista forradalom győzelme több tőkés országban.

A nagy októberi szocialista forradalom véget vetett a kapitalizmus világuralmának, és a szocialista forradalmak korszakának kezdetét jelentette. Példája nyomán az első világháborút követő forradalmi hullám először Finnországban, majd Magyarországon, Bajorországban és Szlovákiában teremtette meg a tanácshatalmat. Ezek a proletárdiktatúrák fordulatot jelentettek az adott nép életében, azonban az ellenforradalmi túlerő viszonylag rövid időn belül legyőzte ezeket a munkáskormányokat. Az elszigetelt, polgárháborúval és intervencióval küzdő Szovjet-Oroszország nem tudott kellő segítséget nyújtani, és ezért harcuk elbukott. Az ellenforradalmi erők azt is meggátolták, hogy a szocialista forradalom felülkerekedjen a köztársasági Németországban.

A második világháború után Kelet- és Közép-Kelet-Európában a korábbi tőkés kormányok fasizmusnak való behódolása, illetve háborús veresége kiváltotta a burzsoá kormányzatok válságát. Az antifasiszta ellenállás és katonai harcok során elért vívmányok megőrzésének szándéka, valamint a háborús rombolás és a háború után következő ínség által indukált szociális feszültségek kiélezték az osztályharcot e régió országaiban. Ez vezetett a népi demokráciák létrejöttéhez. A Szovjetunió katonai győzelme, megnövekedett ereje és tekintélye biztosította azt, hogy e régió szocializmusért küzdő erői ellen ne tudjon – mint ahogyan azt korábban, az első világháború után tette – felvonulni a reakció, ne legyen képes beavatkozni a külső ellenforradalmi intervenció. Így az osztályharc logikája zavartalanul érvényesülhetett. Kemény küzdelmek során előbb Jugoszláviában, illetve Bulgáriában és Albániában, majd Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában és végül az NDK-ban felül tudtak kerekedni a szocializmus erői. Megte-

remtvén a szocialista hatalmat, elindultak a szocializmus építésének útján.

Távol-Keleten a japán imperializmus veresége és az ellene küzdő, kommunisták vezette antifasiszta tömegek harca teremtette meg annak a lehetőségét, hogy Észak-Koreában és Vietnamban, majd 1949-ben Kínában a szocialista programot realizáló népi demokratikus rendszerek jöjjenek létre.

Az ezt követő időszakban kezdődik az a folyamat, melynek során immár nem egy *forradalmi hullám* nyomán következik be a szocialista forradalmak *sorozatos* győzelme, hanem a kapitalista világrendszer viszonylagos konszolidációjának körülményei között egy-egy országban megvalósított forradalmi áttörés útján. E periódusban először az 1950-es évek végén Kubában aratott diadalt a szocializmus eszméje. Az 1970-es években újabb országok – Kambodzsa és Laosz, Dél-Jemen és Angola, Mozambik és Benin – népei léptek a szocialista átalakulás útjára.

A szocialista forradalmaknak itt tárgyalt folyamatát a létező szocializmus egyes polgári és kispolgári kritikusai, valamint ellenségei egyrészt azzal próbálják magyarázni, hogy a szocializmus *csak a fejletlen, barbár, civilizálatlan országokban* talál követőkre. Ott, ahol – Milan Kundera szavaival – még reneszánsz sem volt. Ahol a társadalomban prekapitalista hagyományok élnek mind a politikai viszonyokban, mind a gondolkodásban. A kulturáltabb népek gondolatvilágától és habitusától elütő szocializmusnak viszont sehol sem lehet sikere e fejlettebb társadalmak tömegeinél.*

A szocialista forradalom menetének egy másik – a hódításelmélet előfeltételeit elfogadó – interpretációja az, hogy a szocialista forradalom győzelmei a Szovjetunió második világháborúban aratott győzelme után

* Ez az interpretáció nem képes választ adni arra, hogy az első világháború után miért tért a szocialista forradalom útjára a „nyugati kultúrkörhöz" tartozó Finnország, és hogy miért kellett vad terrorral megakadályozni azt, hogy a nagy októberi szocialista forradalom példáját ne kövesse a legyőzött Németország. Nem ad magyarázatot ez a felfogás arra sem, hogy mi volt az oka annak, hogy a közép-európai térség számos országában – ahol mégiscsak volt reneszánsz, és jelentős volt és maradt a „nyugati" kultúra befolyása – miért választották a szocializmus útját, miközben nem következett be szocialista forradalom a kapitalizmus perifériáin, a fejlődő országok jelentős részében, amelyekben a prekapitalista hagyományok jóval erősebbek voltak, a civilizáltság foka viszont jóval alacsonyabb, mint az említett régió országaiban.

a szovjet hadsereg által megszállt országokban és e fegyveres erők közvetlen beavatkozásai nyomán következtek be.*

A szocialista forradalom győzelmének vagy elmaradásának mind általában, a különböző társadalmak jellegéből való magyarázata, mind a hódításelmélet premisszáin nyugvó interpretációja téves módszertani előfeltevéseken vagy teóriákon nyugszik. A szocialista forradalmak győzelmeire ugyanis nem lehet elvont általános feleletet adni. Abban, hogy egyes országokban a szocialista átalakulásért küzdő erők felülkerekedtek, illetve más országokban még a forradalmi hullám sem hozta meg a szocialista forradalom győzelmét, vagy az mindkét forradalmi hullám időszakában csak időleges maradt, minden egyes országban sajátos, konkrét körülmények, a hatalomért folytatott harc eltérő feltételei, a küzdelemben részt vevő erők jellegzetességei játszották a döntő szerepet.

E helyütt nincs lehetőségünk arra, és nem is kívánunk foglalkozni azzal, hogy országonként tárgyaljuk ezeket a körülményeket, feltételeket és a hatalomért folytatott küzdelmek konkrét menetét. Amire vállalkozhatunk, az csupán néhány, a fenti megállapításunkat igazoló tény ismertetése és elemzése.

AZ OROSZORSZÁGI PROLETÁRFORRADALOM

A nagy októberi szocialista forradalom győzelmének okait elemezve Lenin rámutatott arra, hogy „ha az orosz forradalom olyan egyszerűen ment végbe, ez csak azért történhetett, mert Oroszországot a legféktele-

* Ismét csak nem térünk ki annak részletesebb tárgyalására, hogy ez a felfogás semmiképpen sem tudja megmagyarázni a szocialista forradalom első világháború utáni finnországi, magyarországi, bajorországi és szlovákiai győzelmeit, mely országokban köztudomásúan nem voltak szovjet csapatok. De válasz nélkül hagyja ez az álláspont azt a szükségképpen felmerülő kérdést is, hogy miként volt lehetséges az, hogy míg Jugoszláviában és Albániában, Kínában és Észak-Koreában, Vietnamban és Kubában, ahol nem voltak szovjet csapatok, mégis megkezdődött a szocialista átalakulás, Finnországban, Észak-Norvégiában, illetve Ausztriában, amelyek területét vagy annak jelentős részét – legalábbis ideiglenesen – e haderők megszállták, ilyen fordulat nem következett be.

Különösen sántít ez az interpretáció a kínai, a vietnami és a kubai szocialista forradalmak jelenségének magyarázásánál. Ezekben az országokban a szovjet csapatok nem játszottak szerepet a munkáshatalomért folytatott küzdelmekben. Viszont az imperialisták jelentős támogatást nyújtottak az ellentábornak, a forradalommal szemben álló erőknek. Ez a segítség időszakonként és az egyes országokban (különösen Kínában és Vietnamban) még a fegyveres erők közvetlen katonai beavatkozásában is kifejezésre jutott. Mivel magyarázható akkor győzelmük, ha – miként azt a reakciós polgári és kispolgári politikusok és teoretikusok állítják – harcukat nem támogatta e népek többsége?

nebb cári elnyomás sújtotta, s egyetlen országot sem gyötört agyon és fárasztott halálra a háború annyira, mint Oroszországot".* Lenin kifejtette azt is, hogy a szocialista forradalom ellenségei viszonylag gyengébbek voltak, mint nyugaton. Azt a kérdést tárgyalva, hogy miért nehezebb az európai szocialista forradalom megkezdése, Lenin a következőket mondja: „Ott a burzsoázia erősebb és okosabb, mint a mi Kerenszkijeink, volt ideje megszervezkedni arra, hogy megnehezítse a tömegeknek a felkelést. Ott a munkások bizonyos jólétnek örvendenek, és ezért ott nehezebb letörni a régi szocialista pártokat, amelyek évtizedeken át tartották magukat, részesei lettek a hatalomnak, tekintélyt szereztek a nép szemében."**

Lenin a szocialista forradalom oroszországi győzelmének magyarázataként hozza fel azt is, hogy széles tömegek csakis ettől a fordulattól várhatták a békét, a földesúri földtulajdon elsöprését és a földosztást és végül – de nem utolsósorban – a kenyeret, azt, hogy a lakosság elemi igényeit a meglévő készleteket igazságosan elosztva elégítsék ki. A szocialista forradalom irányvonala a „minden hatalmat a szovjeteknek" jelszavában testesült meg. És – mint Lenin írja – „ez a jelszó: »a hatalmat a szovjeteknek«, melyet mi vittünk bele a legszélesebb néptömegek tudatába, tette lehetővé, hogy októberben olyan könnyen győzzünk Petrográdban, ez változtatta az orosz forradalom legutóbbi hónapjait szakadatlan diadalmenetté."***

Lenin arról is írt, hogy az októberi forradalom számára kedvező nemzetközi körülmény volt az, hogy az imperializmus, amely semmiképpen sem férhetett és fér meg a Szovjet-Oroszországban végbement forradalommal, a harc kitörésekor megosztott volt, a világháborúban két koalíció küzdött egymással. Ahogyan írja, a forradalom győzelmének időszaka azért érhetett el jelentős eredményeket, „mert a világimperializmus legnagyobb rablóóriásai ideiglenesen megtorpantak a szovjethatalom elleni támadásukban... A szocialista köztársaság forradalma csak annyiban tudott békén meglenni az imperialista hatalmak, a világrablók között, csak azért tudott meglenni a nemzetközi imperializmus fenevadjainak szomszédságában, mert az egymással életre-halálra birokra kelt burzsoáziának meg volt kötve a keze az Oroszország elleni támadásában."°

* LÖM 35. köt. Kossuth Könyvkiadó 301. old.
** Uo. 303. old.
*** LÖM 36. köt. 4. old.
° Uo. 91–92. old.

„Nem a mi akaratunk, hanem a történelmi körülmények, a cári rendszer öröksége, az orosz burzsoázia ernyedtsége tette azt, hogy ez az osztag eléje került a nemzetközi proletariátus többi osztagának, és nem azért, mert mi ezt akartuk, hanem mert a körülmények követelték" – írja Lenin az orosz proletariátus győzelméről.* Egy másik, későbbi beszédében pedig a forradalom győzelméről szólva ismételten kiemeli azt, hogy kivételes körülmények között kerekedett felül a proletariátus. Míg a birtokos osztályok jelentős része általában véve semleges vagy pedig egyenesen szemben áll a proletárhatalom megteremtésére irányuló törekvésekkel, addig a szovjet forradalom olyan speciális körülmények között győzött, melyek mellett a birtokos osztályok legnagyobb része – a parasztság – a szocialista forradalom mellé állt. „Mi ilyen kivételes körülmények között jutottunk hatalomra – mondta erről szólva Lenin –, amikor a cárizmus nyomása arra kényszerített, hogy egy nagy rohammal gyökeres és gyors változtatást vigyünk végbe, és mi meg tudtuk tenni, hogy e kivételes körülmények között néhány hónapon át az egész parasztságra támaszkodjunk. Ez történeti tény. Mi egészen 1918 nyaráig, a szegényparaszt-bizottságok megalakításáig mint hatalom azért tartottuk magunkat, mert az egész parasztságra támaszkodtunk. Ez egyetlen tőkés országban sem lehetséges."**

A szovjet-orosz forradalom hallatlan nehéz körülmények között kellett hogy megvédje léthez való jogát. A szocialista átalakulás első, a hatalom kivívását közvetlenül követő időszakában, a szocialista forradalom országos diadalmenete mellett, küzdenie kellett a minduntalan megújuló ellenforradalmi kísérletekkel, majd a német imperializmus inváziójával.

1918 februárjában a breszt-litovszki fegyverszünet egy viszonylag rövid és átmeneti „lélegzetvételt" biztosított, és így a szovjethatalom megkezdhette a szocialista építőmunkát. Ezt az átalakító tevékenységet azonban ismételten megszakította az 1918 nyarán kirobbant polgárháború, az ellenforradalmi hadseregeknek a szovjethatalom elleni fellépése, melyet a külső imperialista erők támogattak. Csakhamar ez a támogatás a külföldi haderők intervenciójává változott. Éveken keresztül a szocialista rendszer élethalálharcot folytatott.

1919-ben, amikor már feltűnt annak a reménye, hogy a szocializmus – legalábbis időlegesen – felülkerekedett a reá támadó erőkön, Lenin

* Uo. 320. old.

** LÖM 38. köt. 171. old.

ismételten kitér arra a kérdésre, hogy mi tette lehetővé azt, hogy Oroszországban győzzön a szocialista forradalom és az ellenséges túlerők támadása ellenére fennmaradjon. Ennek kapcsán újra hangoztatja azt, hogy Oroszország forradalmának körülményei sajátosak voltak. Több, a szocialista átalakulás számára kedvező feltétel járult hozzá ahhoz, hogy a szovjethatalmat kivívják, és ez meg is maradjon. „Nekünk könnyebb volt megkezdenünk – írja Lenin *A Harmadik Internacionálé és helye a történelemben* című cikkében –, először azért, mert a cári monarchiának – a XX. század Európája szempontjából – rendkívül nagy politikai elmaradottsága a tömegek forradalmi nyomásának rendkívül nagy erejét váltotta ki. Másodszor, Oroszország elmaradottsága sajátos módon egybeolvasztotta a burzsoázia ellen irányuló proletárforradalmat a földbirtokosok ellen irányuló parasztforradalommal... Harmadszor, az 1905-ös forradalom rendkívül sokat tett a munkások és parasztok tömegeinek politikai iskolázása érdekében, mind abban a vonatkozásban, hogy élcsapatuk megismerkedett a nyugati szocializmus »legújabb vívmányaival«, mind pedig a tömegek forradalmi *akciója* vonatkozásában. Olyan »főpróba« nélkül, amilyen 1905-ben volt, az 1917-es forradalmak... lehetetlenek lettek volna. Negyedszer, Oroszország földrajzi viszonyai lehetővé tették, hogy más országoknál hosszabb ideig álljon ellen a fejlett kapitalista országok katonai túlerejének. Ötödször, a proletariátus és a parasztság sajátos viszonya megkönnyítette az átmenetet a polgári forradalomról a szocialista forradalomra... Hatodszor, a sztrájkharc hosszú iskolája és az európai munkás-tömegmozgalom tapasztalatai, a mélyreható és gyorsan éleződő forradalmi helyzetben megkönnyítették a proletárforradalmi szervezet olyan sajátos formájának kialakulását, mint a *szovjetek*. Ez a felsorolás természetesen nem teljes. De egyelőre beérhetjük ennyivel."*

A szovjet forradalom körülményeinek lenini elemzése egyrészt megmagyarázza azt, hogy miért győzhetett ez a mozgalom. Másrészt kimutatja, hogy milyen sokoldalú elemzésre van szükség ahhoz, hogy magyarázni lehessen egy adott ország forradalmi erőinek felülkerekedését. A forradalom győzelmét eredményező körülményeknek és feltételeknek ez a felsorolása nem csupán e forradalom kivételességét, egyedi jellegét mutatja be, hanem azt is, hogy felülkerekedése mennyire szükségszerű volt. Emellett – implicite – azokra a tényezőkre is utal, amelyeket a forradalmi erőknek nemcsak figyelembe kell venniük, hanem amelyek

* Uo. 298. old.

megteremtésén mint egy győztes forradalom előfeltételeinek biztosításán munkálkodniok kellett.

A szocialista forradalom oroszországi győzelme nem valamiféle különleges, a nemzeti történetben vagy kultúrában rejlő sajátosságra vezethető vissza, hanem arra, hogy ebben az országban mintegy kicsúcsosodtak az imperializmus ellentmondásai. A létrejött kedvező nemzeti és nemzetközi feltételek következtében pedig érvényesülhettek a proletárforradalmi átalakulás – már Marx és Engels által is felismert, de részletesen Lenin műveiben kifejtett – tényezői.

Az első világháború után a szocialista forradalmi hullám elapadása, a kapitalizmus viszonylagos és részleges stabilizációja ugyancsak nem vezethető vissza valamiféle történetfilozófiailag kimutatható okra vagy a kapitalista rendszer különleges önfenntartó képességére. Ebben a folyamatban is történetileg konkrét tényezők, az adott osztályerőviszonyok, a sajátos nemzeti és nemzetközi körülmények játszottak döntő szerepet.

Az első világháború utáni fejlődésnek a szocialista forradalom számára kedvezőtlen irányba ható főbb tényezőiként Lenin például kiemelte azt, hogy

1. „A győztes államok rabságban tartják Németországot, Ausztriát, Magyarországot, s így a külső imperialista erőszak segíti elfojtani, illetve maga nyomja el a forradalmi mozgalmat."

2. „Azonfelül több állam – mégpedig a legrégibb nyugati államok – a győzelem következtében olyan viszonyok közé került, amikor ezt a győzelmet arra használhatja fel, hogy elnyomott osztályainak több lényegtelen engedményt tegyen – mindamellett olyan engedményeket, amelyek ezekben az országokban késleltetik a forradalmi mozgalmat és a »társadalmi béke« valamiféle látszatát hozzák létre."*

Nem szabad elfeledkezni arról a Kelet- és Közép-Kelet-Európában különösen jelentős tényről, hogy e régió országainak egy része – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország – ez időben nyerte el függetlenségét. Más országoknak, mint például Jugoszláviának és Romániának pedig – új területeket nyerve – a korábbiaktól eltérő dimenziók között s egészen új módon kellett felépíteniök rendszerüket. Az új államiságot ezek az országok a burzsoázia vezetése alatt nyerték el. Nemegyszer úgy, hogy hatékony segítséget nyújtottak a bolsevizmus elleni harchoz (Lengyelország háborúja Szovjet-Oroszország ellen,

* LÖM 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 399. old.

a Szibérián átvonuló csehszlovák hadtest 1918. évi lázadása a szovjethatalommal szemben, Románia és Csehszlovákia szerepe a magyar Tanácsköztársaság elleni intervencióban, Jugoszlávia hatékony segítsége a Gyenyikin-hadseregnek stb.). Ezek a rendszerek azt a születési bélyegüket, hogy eredetileg a szocialista forradalommal szembeni erőkért küzdöttek, hosszú ideig magukon viselték, s az antikommunizmus hivatalos politikájuk volt.

Emellett az új államiság kiépítése lehetőséget nyújtott a burzsoáziának arra, hogy széles értelmiségi, alkalmazotti és kistulajdonosi rétegeket megfelelő állami posztokhoz juttasson, hogy a kistulajdonosi rétegek konjunkturális rendeléseket kapjanak. Az új nemzetállamok pedig – legalábbis egy ideig – a nemzeti öntudatot is felszították, ami ez időben a burzsoá uralom konszolidálását és megszilárdulását tette lehetővé.

3. Az első világháborúban aratott győzelem az antant országaiban soviniszta hullámot váltott ki. A legyőzött és a párizsi békeszerződések által sújtott államokban viszont a revanshangulat felszítására vezetett. Ez mindkét országcsoportban széles tömegeket a burzsoá eszmei befolyásnak rendelt alá.

4. A tőkés rend konszolidálásában óriási szerepet játszott az opportunizmus. Mint Lenin írta: „A gyakorlat bebizonyította, hogy a munkásmozgalomnak az opportunista irányhoz tartozó vezetői jobb védelmezői a burzsoáziának, mint maguk a burzsoák. Ha nem ők vezették volna a munkásokat, a burzsoázia nem tudta volna fenntartani uralmát."* Ugyancsak Lenin mondja: „Ha az Internacionálé nem lett volna árulók kezében, akik a válságos pillanatban megmentették a burzsoáziát, nagy esélye lett volna annak, hogy sok hadviselő országban közvetlenül a háború befejezése után, úgyszintén egyes semleges országokban, ahol a nép fel volt fegyverezve, gyors ütemben végbemenjen a forradalom és akkor minden másként fordul."**

5. A szocialista forradalom tudatos erői, a kommunisták az első világháborút közvetlenül követő időre eszmeileg és szervezetileg még nem erősödtek meg, ami elkerülhetetlenül akadályozta a forradalmi tömegmozgalom helyes irányba való kibontakozását. Ehhez hozzájárult mind az antant, mind a volt központi hatalmak országaiban a kommunisták, a haladó erők üldözése, az ellenük kifejtett, sok esetben polgárháborúra emlékeztető terrornak a bénító hatása is.

* LÖM 41. köt. 220. old.

** LÖM 40. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 192–193. old.

A kelet-, közép-kelet-európai és a nyugati fejlett tőkés országokban a fent csak vázlatosan ismertetett okok feltétlenül gátlólag hatottak a szocialista forradalom kibontakozására.

A KELET- ÉS KÖZÉP-KELET-EURÓPAI ORSZÁGOK SZOCIALISTA FORRADALMÁRÓL

A fentiekhez hasonlóan, nem általános történetfilozófiai tényezők, civilizációs különbségek vagy rendszersajátosságok voltak az okai annak, hogy a második világháború utáni időszakban a kelet-, közép-kelet-európai régióban, illetve a Távol-Keleten egy sor országban győzött a szocialista forradalom, vagy pedig más régiókban nem következett be ilyen fordulat.

Kiindulópontunk nem lehet az, hogy azt kutassuk, „mi lett volna, ha" ez vagy az bekövetkezik, vagy éppen nem következik be. Csak azt vizsgálhatjuk és vizsgáljuk, hogy milyen általános alternatívák álltak a közép-kelet-európai országoknak népei előtt, és feltehetően milyen okok miatt választották végül is a szocializmus útját.*

A vizsgált régió a második világháború után rendkívül súlyos helyzetben volt. Egyes országok (Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia) a háború előtt vagy annak folyamán német megszállás alá kerültek. Másutt (például Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Bulgáriában) igen erős volt a német fasiszták, illetve a hozzájuk húzó honi erők befolyása. Ezeket az országokat a Harmadik Birodalom saját élelmiszer-, nyersanyag- és energiabázisként kezelte. Csaknem egyoldalú kereskedelmi műveleteivel gazdaságilag kizsákmányolta, a háború utolsó periódusában pedig különböző rendkívüli katonai intézkedéseivel szinte teljesen kifosztotta őket. Egyes országok kormányait (például a szlovákiai és horvát bábállamot, Romániát és Magyarországot) a német fasizmus a Szovjetunió elleni háborúba is be tudta vonni. Ez újabb megpróbáltatásokat hozott e népekre.

Az adott országcsoport egyes államainak területén (Jugoszlávia kivételével, ahol már korábban megkezdődött a harc) 1944 nyarától – csaknem egy teljes éven át – 1945 májusáig folyt a háború. Ennek következtében jelentős károk keletkeztek. Akár a győztes antifasiszta szövetség

* Miután csak e földrajzi terület problémáira összpontosítjuk figyelmünket, nem foglalkozunk a Távol-Keleten lezajló szocialista forradalmak problémáival.

országaihoz tartozóként (mint például Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia), akár a fasiszta koalíció legyőzött országaiként (mint például Magyarország, Románia, Bulgária) érték meg a háború végét, mindenképpen súlyos emberi és anyagi veszteségek érték őket. Gazdasági életük szétzilálódott. Állami életük dezorganizálódott. A társadalmi rend és a fegyelem szintje, ez országok lakossága többségének erkölcsi színvonala mélypontra süllyedt. A háború következtében általános eldurvulás következett be.

A felszabadulást követően mindezen országok népei előtt több égető feladat állott:

a) A háború viselésével kapcsolatos költségek előteremtése, az ezzel összefüggő adósságok vagy jóvátétel összegeinek törlesztése.*

b) Az egyes országok helyreállítása és újjáépítésük megindítása.**

c) A leszerelés és a béketermelésre való áttérés biztosítása.

d) Stabil gazdaság kialakítása és általában véve a társadalmi élet konszolidálása.

E tennivalók elvégzése az érintett országok népeitől óriási áldozatokat követelt.

A fenti, többségében gazdasági természetű teendőkhöz olyan politikai feladatok is kapcsolódtak, mint például a fasiszta erők ellenállásának leküzdése, a fasizmus következményeinek felszámolása, a fasiszták és a háborús bűnösök felelősségre vonása.

Ott pedig, ahol még jelentős feudális maradványok is voltak (például Magyarországon, Lengyelországban, Romániában), ezek megszüntetése is napirendre került.

A halaszthatatlan teendők megoldására kétféle alternatíva kínálkozott: a tőkés vagy a szocialista.

A burzsoá alternatíva – amelyet e régió népei már megismerhettek az első világháború után – azzal járhatott (és járt), hogy az említett feladatok teljesítéséhez elengedhetetlen anyagi és egyéb terhek túlnyomó

* A győztes országcsoporthoz tartozóknak jelentős, a Hitler-ellenes háború viselésével kapcsolatos adósságaik voltak. A fasiszta koalícióban részt vett és legyőzött államokban ezekhez a háborús államadósságokhoz még a békeszerződésben előírt jóvátételi összegek fizetésének kötelezettsége is hozzájárult.

** Ez – Bulgária és talán Románia nagy részének kivételével – azokban az országokban, amelyek területén évekig folyt a háború (például Lengyelországban és Jugoszláviában), illetve ott, ahol a háború utolsó periódusa igen jelentős rombolásokkal járt együtt (mint például Magyarországon, Csehszlovákia és Németország egyes részein) igen nagy és összetett feladatot jelentett.

részét a dolgozó tömegekre hárítják át. A munkásosztály, a parasztság, az értelmiség életszínvonalának hallatlan süllyedése, széles tömegek pauperizálódása és lezüllése árán lehetett volna megvalósítani a tőkés rend stabilizációját.

Az így végrehajtott tőkés konszolidáció politikai feltétele az volt, hogy megakadályozzák a dolgozókat abban, hogy ez ellen hatékonyan felléphessenek. Ehhez pedig mindenekelőtt a háború és az antifasiszta mozgalom eredményeként radikalizálódott tömegek leszerelésére, ha kell, erőszakkal való kordában tartására lett volna szükség. Miután ezekben az országokban nem volt jelentős demokratikus hagyomány (Csehszlovákia kivételével), előre látható volt az, hogy a tőkés út a jobboldali, konzervatív, reakciós erők hatalmát, ha nem diktatúráját fogja jelenteni.*

A tőkés alternatívához a burzsoá uralkodó osztálynak a gazdasági és politikai intézkedéseit támogató tömegbázist is kellett teremtenie. Ehhez viszont össze kellett fognia minden retrográd erővel. Ez a szükségesség vezetett ahhoz, hogy a burzsoázia exponensei a felszabadított országokban, különösen pedig Nyugaton csakhamar szabotálni és gátolni kezdték az antifasiszták által szorgalmazott demokratikus rendszabályok következetes végrehajtását. Sőt, kísérleteket tettek arra, hogy leszűkítsék, elhúzódóvá és formálissá tegyék a fasiszták, illetve a háborús bűnösök felelősségre vonását is.**

* A tőkés stabilizáció ilyen politikai feltételei irányába tettek lépést az adott országok burzsoá erői akkor, amikor az „új demokrácia" ellen mindenfajta elemmel, még a volt fasisztákkal is összefogtak. A konzervatív erők dominálta kormányzathoz – mint az Európának nyújtandó segély politikai feltételéhez – ragaszkodott a tőkés Nyugat, elsősorban az USA. Közismert tény, hogy az Egyesült Államok a háború utáni segélypolitikáját és a kölcsönök nyújtását Európa-szerte a megfelelő (értsd a hidegháború és az antikommunizmus szellemében működő) kormányzatok létrehozásától és kiegyensúlyozott, konstruktív (értsd a neki kedvező nyugatbarát és tőkés) politika folytatásától tette függővé. Ennek az elvárásnak tettek eleget a fasizmus alól felszabadított nyugat-európai országokban akkor, amikor nem sokkal a hitleri fasizmus és a japán militarizmus veresége után lefegyverezték az ellenállási mozgalom harcosait, a különböző kényszerintézkedések feladásával visszaállították a „vállalkozás" szabadságát, mikor az államapparátus és különösen a fegyveres erők fontosabb posztjairól eltávolították a konzekvensen antifasiszta erőket, közöttük az ellenállási mozgalom tekintélyes harcosait és kiszorították a nyugati polgári demokratikus kormányokból a kommunistákat.

** Ez a tendencia a népi demokratikus országokban is megnyilvánult, bár ott a népi erők jelentős túlsúlya miatt nem tudott kibontakozni és általános kormányzati politikává válni. Ellenben a nyugati szövetségesek által felszabadított országokban ez az irányvonal dominánssá lett. Miközben igyekeztek visszaszorítani az antifasiszta erők tényekedését, újból szóhoz és vezető befolyáshoz jutottak a konzervatív és antidemokratikus pártok és

A tőkés út külpolitikai bázisát a külföldi kölcsönök és segélyek mellett a reakciós erőknek nyújtott politikai, esetleg katonai támogatás képezte.*

A tőkés alternatívával szemben álló – egészen más tartalmú – stratégiai irányvonalat jelentett a szocialista út. Ebben az időben a vizsgált régióban a *szocialista* megoldás jelentette a burzsoá megoldással szembeni másik reális alternatívát. Először is azért, mert néhány országban – például Jugoszláviában, Albániában – már egy ténylegesen polgárháborúnak tekinthető küzdelemben le is győzték a burzsoáziát. Bulgáriában és részben Csehszlovákiában pedig már a felszabadulás évében domináns szerepet játszott a kommunista párt, és a legszélesebb tömegek a szocialista megoldások mellett álltak ki. A többi országban a demokratikus és a szocialista erők harcainak eredményeként a szocializmus felé mutató hatalmi viszonyok kezdtek kialakulni.

A szocialista alternatíva az adott országcsoporthoz tartozó rendszerek előtt álló feladatok teljesítéséhez szükséges összegeket köztehervállalással kívánta előteremteni. Ezen belül elsősorban a vagyonos osztályok és rétegek, valamint a háború és a háború utáni konjunktúrában folytatott spekulatív gazdálkodás vámszedőinek megadóztatásával, illetve kisajátításával akarta a szükséges terhek jelentős részét biztosítani. A szűkö-

---

szervezetek, politikusok és államférfiak. Megjelent és tömegessé vált a fasisztákkal való békülékenység, csakhamar újraéledtek a félfasiszta, illetve újfasiszta mozgalmak. (Olaszországban például már 1945-ben újra működött egy fasiszta alapokon nyugvó milliós tömegpárt, az Uomo Qualunque.)

* Azokban a kelet-európai országokban, melyek a háborúban a vesztes oldalon voltak, szövetséges ellenőrző bizottságokat hoztak létre. Ezeknek felhatalmazásuk volt arra, hogy ezen országok belügyeibe beavatkozzanak. E bizottságok nyugati szövetséghez tartozó tagjai ezeket a lehetőségeket kihasználva rendszeres támogatást nyújtottak az egyes országok reakciós erőinek, ugyanakkor gátolni igyekeztek a demokratikus, antifasiszta fejlődést. Ehhez hasonló működést – bár jóval kisebb hivatali hatáskörrel – fejtettek ki a tőkés államok diplomáciai képviseletei, valamint a külföldi politikai körök, államok, ezek társadalmi mozgalmai és tömegkommunikációs eszközei.

A hazai reakciós körök katonai segítését szolgálta az, hogy az imperialista nagyhatalmak Nyugaton – a volt fasiszta hadseregek és rendfenntartó erők fogságukba esett tagjaiból, illetve az emigrációba kényszerült fasiszta elemekből vagy megtévesztett emberekből – jelentős létszámú fegyveres erőket toboroztak és készenlétben tartottak arra, hogy a számukra kedvező politikai fordulatot kicsikarják, illetve az ellenforradalmi mozgalmak segítségére siethessenek. Egyes országokban pedig, például Lengyelországban és Csehszlovákiában, egészen a különböző ellenforradalmi, félfasiszta bandák szétveréséig, a nyugati imperialista országok egyes körei támogatták az ottani népi demokratikus rendszerrel szembefordult „fehér partizánokat".

sen rendelkezésre álló eszközök legcélszerűbb felhasználását tudatos és célszerű intézkedésekkel, ezek végrehajtását államkapitalista rendszabályokkal és a tervgazdálkodás különböző formáival és eszközeivel akarta biztosítani. A szűkösen rendelkezésre álló fogyasztási cikkeket a spekuláció kizárásával, a kötött gazdálkodás keretei között kívánta arányosan elosztani.

Ahhoz, hogy a lerombolt országokat helyreállítsák és stabilizálják, a legszélesebb tömegek kezdeményezésére és támogatására volt szükség. Ennek eléréséhez a szocialista alternatíva tudatos hívei igyekeztek érdekeltté tenni a legszélesebb tömegeket és bevonni őket a közügyek intézésébe. Ennek következtében a felszabadulás után egy rendkívül tág alapokon nyugvó és az élet csaknem minden szférájára kiterjedő demokratikus hatalomgyakorlás jött létre. Óriási tömegek kezdtek politizálni. Kibontakozott felelősségérzetük és aktivitásuk is. Lenin írja azt, hogy a forradalom egy-egy napja alatt a dolgozók többet tanulnak, mint az azt megelőző hosszú évtizedek alatt. Ez a mondás érvényes volt ebben az időszakban is.

Miután a burzsoá út követői a retrográd erőkre, a reakciós osztályokra és rétegekre, valamint a konzervatív hagyományokra igyekeztek építeni, a szocializmus erői arra törekedtek, hogy ezeket következetesen felszámolják. Elsőként kerültek sorra e tábor legreakciósabb elemei, a fasiszták, a fasizmust támogató földesurak, tőkések és felső adminisztráció, valamint a háborúban kompromittálódott egyéb erők. Szorgalmazták és következetesen végrehajtották az antifasiszta rendszabályokat.

Külpolitikailag a szocialista alternatíva hívei a felszabadító Szovjetunióra, a népi demokratikus országok egymással kialakult együttműködésére, valamint a világ antifasiszta, hidegháború-ellenes és egyéb haladó erőire támaszkodtak.

A szocialista alternatíva a dolgozó emberek túlnyomó többsége számára – még ha széles tömegek nem értettek is mindenben egyet a szocialista perspektívával – *objektíve* az érdekeik kielégítésének legkedvezőbb útját jelentette. Azt, hogy – az első világháború utáni körülményektől, az akkori tőkés stabilizációtól eltérően – a béke és a stabilizált élet nem hosszú, kínos, elnyomorodással terhes, létbizonytalanságon nyugvó időszak és konzervatív félfasiszta rezsim uralma után következik be.

Marx írja: „A proletárforradalmak... mindig újra visszariadnak saját céljaik bizonytalan hatalmasságától, míg meg nem teremtődik az a helyzet, amely minden visszafordulást lehetetlenné tesz, s a viszonyok

maguk kiáltják: Hic Rhodus, hic salta!"* Erre a sajátosságra Lenin is utalt, amikor a *Forradalmunkról* szóló cikkében megállapította, hogy *„a helyzet teljes kilátástalansága megtízszerezte a munkások és parasztok erejét,* és ezáltal lehetővé tette számunkra, hogy másképp térjünk át a civilizáció alapfeltételeinek megteremtésére, mint valamennyi többi nyugat-európai államban".**

Kényszerítő helyzetet a második világháború után a kelet- és közép-kelet-európai országokban az teremtett, hogy a régió társadalmai előtti feladatok megoldására nem volt alkalmas a régi, tőkés úton való haladás.***

Míg a régi fejlődési pálya csaknem járhatatlannak tűnt a dolgozók számára, az aktuális feladatok plebejus forradalmi megoldása a lehető legkevesebb rosszal és a lehetséges legnagyobb haszonnal járó megoldást kínálta számukra. Ahhoz, hogy végül is a szocialista alternatíva kerekedjen felül, le kellett győzni a tőkés út erőit, és ki kellett vívni a szocialista forradalom győzelmét, kézbe kellett venni a hatalmat. Nyilvánvaló, hogy ez nem ment könnyen. A burzsoázia nem adta meg magát, nem vonult vissza, nem állt el terveitől. A burzsoázia és a mellette álló erők kedvező hazai és nemzetközi feltételek mellett – még a néptömegek érdekei és akarata ellenére is – minden bizonnyal a társadalmi rendjük konszolidálásának számukra legkedvezőbb útjaként a tőkés utat választották volna.°

A szocialista forradalom erőinek a kelet- és közép-kelet-európai győ-

* MEM 8. köt. Budapest, 1962. 108. old.

** LÖM 45. köt. 378. old. (Kiemelés tőlem – *K. A.*)

*** Még azoknál a terheknél is nagyobbakat „helyezett kilátásba", mint amilyenek az első világháború utáni, ugyancsak nehéz évekéi voltak. Ez teljesen érthető: a régió helyzete – a háborús rombolások, az óriási emberi és anyagi veszteségek, a társadalmi élet dezorganizáltsága miatt – ez időben a korábbi időszakénál sokkal súlyosabb volt.

° Szemléltetően bizonyítja ezt Görögország példája, ahol az ország területének 85%-át a kommunisták vezette ellenállási mozgalom szabadította fel. Az *ezt követően* partra szálló csapatok velük állapodtak meg a fasiszta hadsereg elleni további harc feladatairól. Csakhamar azonban – az újra erőre kapó burzsoáziát támogatva, a tőkés rend konszolidálása érdekében – ezek a külső erők, melyekhez később az USA is csatlakozott, szembefordultak az ellenállási mozgalommal. Lefegyverezték és börtönbe zárták harcosait. A felszabadulás után – a néptömegek akarata ellenére – volt fasisztákból és a németekkel együttműködőkből álló monarchofasiszta rezsimet hoztak létre. Amikor pedig az ez ellen való tiltakozásul kirobbant a görög polgárháború, 4 évig tartó küzdelemben tudták csak legyőzni a haladó erőket. Csak ez után tudtak a háború utáni konszolidáció tőkés útjára lépni. A dolgozók szenvedése, nyomora, a félfasiszta diktatúra elnyomása tette lehetővé a burzsoá rend háború utáni stabilizációját.

zelmében – tudatosságuk és aktivitásuk, helyes politikai irányvonaluk és jó politikai taktikájuk, az ennek végrehajtására irányuló harckészségük, ügyességük és áldozataik mellett – több kedvező körülménynek is szerepe volt.

1. A német megszállás vagy a háborús vereség következtében e társadalmakban sajátos hatalmi vákuum alakult ki. A Harmadik Birodalom az általa leigázott országok burzsoáziáját is maga alá rendelte, gazdaságilag és politikailag pedig háttérbe szorította és jelentéktelen szerepre korlátozta. Az uralkodó osztály aktív antifasiszta része nyugati emigrációba kényszerült.

A fasiszta koalícióhoz tartozó országoknak a fasisztákkal együttműködő tőkései és földbirtokosai, valamint a legfelső és középszintű kormányzati vezetőinek zöme a felszabadító harcok során elmenekült.

A felszabaduláskor tehát csaknem minden osztály a hatalom sáncain kívül volt, és onnan kísérelte meg a hatalmi pozíciók meghódítását. Ez az „egyenlő esély" kétségtelenül azoknak a népi erőknek kedvezett, amelyek az egyes országok területén a fasizmussal szembeni ellenállást szervezték, illetve fegyveres harcot vívtak a fasiszta megszállók ellen. Így tettek túlsúlyra szert a fegyveres erőszakszervezetekben, jelentős állami és politikai hatalmi posztokat hódítottak meg.

2. Az egyes országok területén folyó antifasiszta küzdelem időben jelentősen elhúzódott. A már felszabadult területeken sem tudták megteremteni a központi hatalom és a közigazgatás működésének zavartalan feltételeit. Még kevésbé lehetett erről szó az ellenséges kézen lévő országrészekben. Ennek következtében széles körű helyi politikai élet bontakozott ki. A helyi és a regionális önigazgatás kereteiben mind az államhatalmi, mind a gazdasági pozíciókban, mind az őket ekkor hatékonyan kontrolláló társadalmi bizottságokban a dolgozók nagy tömegei váltak elkötelezettekké és a mindennapos élet dolgait a volt uralkodó osztály nélkül intézni képes, aktívan cselekvő emberekké. Mindez megnövelte öntudatukat, erősítette azt a meggyőződésüket, hogy maguk képesek kézbe venni és irányítani sorsukat.

3. A tőkés osztály és erői mind a háború előtti és alatti, mind a háború utáni szereplésük miatt meglehetősen kompromittálódtak.

Ott, ahol a háború előtt a burzsoázia fő erői antifasiszta beállítottságúak voltak (mint pl. Csehszlovákiában), de alulmaradtak a fasizmussal szemben, e kudarcukhoz vezető hibás politikájuk és legyőzetésük következtében velük szemben jelentős bizalmi válság alakult ki. Azokban az

országokban pedig, ahol a burzsoázia a háború alatt a fasisztákkal kollaborált, politikája jelentősen veszített befolyásából.

A háborút követő időszakban, amikor a politikai befolyása már meszszemenően csökkent, de a gazdaságban még jelentős pozíciói voltak, a burzsoázia képtelen volt megszervezni az újjáépítést és a gazdaság normális működését. Ebben elsősorban nem gazdasági erőtlensége volt a „vétkes", hanem önös érdekének követése. Miután politikailag nem látta biztosítottnak a tőkés gazdaság zavartalan működését, a burzsoázia és az őt követő közép- és kispolgárság zöme a rövid lejáratú, konjunkturális és spekulatív vállalkozásokban működtette tőkéjét. Ezzel azonban csak növelte a gazdasági káoszt. Továbbá, mivel a hatalomért folytatott harc a felszabadulást követő években egy sor népi demokratikus országban még nem dőlt el, a burzsoázia politikai exponensei, akiket természetesen a tőkésosztály erőteljesen támogatott, nem annyira az egyes országok előtt álló időszerű feladatok konstruktív és célszerű megoldásán fáradoztak, hanem különböző és sokszor felelőtlen hatalmi küzdelmekbe bocsátkoztak. Ez hozzájárult a burzsoázia és követői további tekintélyvesztéséhez.

4. A volt uralkodó osztályokat és politikai képviselőiket a dolgozók nagy tömegeitől eltávolította az is, hogy olyan gazdaságpolitikával és egyéb politikai megoldásokkal kívánták elérni a kelet- és közép-keleteurópai társadalmak égető problémáinak rendezését, amelyek ugyan logikusan következtek a burzsoázia osztálytermészetéből, a tőkés rend jellegéből, konszolidáció tőkés felfogásából, de nem feleltek meg sem a meglévő hatalmi viszonyoknak, sem a konkrét körülményeknek.

a) Először is, a burzsoázia és hívei akkor kívánták a tőkés gazdaság logikájának, a kereslet-kínálat, a konkurenciaharc törvényeinek zavartalan érvényesülését, amikor az általános gazdasági káosz, az áruhiány, a piaci kapcsolatok teljes zűrzavara jellemezte a gazdasági életet. Ez azonban csakis azt jelenthette és jelentette, hogy a piaci egyensúlyhiány miatt a monopolhelyzetben lévő csoportok meggazdagodnak és továbbgazdagodnak, miközben az emberek túlnyomó többsége elnyomorodik.*

A jövedelmi különbségek polarizálódásának növekedése, a szociális feszültségek ebből következő növekedése nem volt teljesen ésszerűtlen a burzsoá politika szempontjából. Az éhség, a nyomor, a létbizonytalan-

* Ez a burzsoá törekvés volt az egyik oka annak, hogy csaknem minden felszabadult országban inflációs folyamatok indultak el, magasra szöktek az árak.

ság – egyébként intakt tőkés gazdasági és politikai-hatalmi viszonyok között – valóban hozzájárulhat e rend bizonyosfajta stabilizálásához. Demoralizálja a dolgozó társadalom tagjait. Privatizálja, önös érdekeik követésére ösztönzi őket. Kiélezett konkurenciaharcot támaszt a létbizonytalanság, az elnyomorodás veszélyének kitett tömegek körében. Megosztja és könnyebben kezelhetővé teszi őket. Ezek a hatások szinte önmaguktól következnek be.

Ez a folyamat megfigyelhető volt csaknem minden felszabadult kelet- és közép-kelet-európai országban is. A gazdasági nehézségek, az infláció, az ellátási zavarok, az éhség szorítása milliókat hangolt az új rend ellen. A „demokráciát" kezdték kárhoztatni azért, hogy helyzetük a háború előtti alacsony színvonalhoz, illetve a fasiszta uralom alatti élethez képest is jelentősen megromlott. Ezt az ösztönösen kialakuló meggyőződést azután a burzsoá hangulatkeltés is igyekezett kihasználni a haladás erői elleni harcban.

Csakhogy a felszabadulás után már nem volt intakt egyetlenegy általuk tárgyalt országban sem a burzsoázia gazdasági és politikai hatalma. A hatalom részeiként a tömegek és képviselőik állami eszközökkel, törvényes intézkedésekkel is felléphettek a burzsoá rend anarchikus piaca által indukált negatív jelenségek ellen. Intézkedéseket tehettek az emberek helyzetének erőteljes romlását kiváltó spekulatív tőkemozgásokkal szemben. A burzsoázia és exponensei a tömegbefolyásoló eszközök terén is elvesztették csaknem monopóliumot jelentő túlsúlyukat. A szocializmus erői így kimutathatták és bizonyíthatták azt, hogy menynyiben felelősek a helyzet kialakulásáért a tőkés rend viszonyai, a kereslet és a kínálat logikája, a tőkések és a spekulánsok machinációi. A gazdasági káosz leküzdésének, a termelés normális rendje helyreállításának, az elosztási viszonyok igazságosabbá tételének, az ellátás javításának követelései mind azt sugallták (és a szocializmusért küzdő erők ezt a felismerést igyekeztek tudatosítani), hogy az egyedüli megoldás a tőkés viszonyok korlátozása, a tőkés hatalom megtörése.

b) A dolgozó tömegek anyagi terheinek növelését jelentő és a tőkés rendben a gazdasági stabilizáció elérésére valóban alkalmas megszorításokat a burzsoázia és követői akkor kezdték szorgalmazni, amikor már vagy még nem volt kezükben az ehhez szükséges elnyomó apparátus. Amikor – éppen ellenkezőleg – a néptömegek leginkább aktívak voltak, s részesei a hatalomnak. Amikor a szocialista szervezetek tudatos, nagy befolyással rendelkezvén közöttük, tudatosították és mozgósították őket vívmányaik megvédésére és a burzsoá tervekkel szembeni ellenállásra.

Az a tény azonban, hogy ilyen tartalmú szándékok és tervezetek egyáltalán megfogalmazódhattak – és ha a dolgozók nem állnak ellent az ilyen lépéseknek, hozzá is kezdtek volna az elképzelések realizálásához –, arra ösztönzött, hogy a dolgozók kivessék a tőkéseket és exponenseiket a döntő hatalmi pozíciókból.

c) A burzsoázia és követői akkor kívántak a társadalmi folyamatok ösztönösségére hivatkozni, amikor a társadalom előtt álló problémák optimális megoldása érdekében a legmesszebbmenő tervszerűségre és tudatosságra volt szükség. Akkor, amikor a tömegekben a társadalmi folyamatok rendkívül dinamikussá válása következtében olyan politikával kapcsolatos illúziók alakultak ki, hogy tudatos cselekvéssel, hatalmi szóval vagy intézkedéssel csaknem minden problémát meg lehet oldani.

Ilyen körülmények között a dolgok normális menetére való hagyatkozás, a spontaneitás hirdetése részben a semmittevésre való ösztönzést jelentette, részben kihívás volt a tenni akaró tömegekkel szemben.

d) A burzsoá út hívei a konszolidáció tőkés alternatívájának elengedhetetlen feltételeként akkor hirdették meg a nyugati orientációt, amikor az összekapcsolódott a kelet- és közép-kelet-európai országok népi demokratikus rendjével szembeni ellenségeskedéssel, és az új, atomfegyverekkel folytatandó hidegháborúval, a katonai szövetségek kovácsolásával, a háborús agresszív tervek előkészületeivel.

Mindezek – joggal – váltották ki a legszélesebb tömegek ellenállását, és nemcsak a nyugati orientáció, hanem az azt szorgalmazó tőkés alternatíva híveinek az elszigetelődésére vezettek. A békét a szocialista orientáció képviselte. Ezért is válhatott a dolgozók soraiban kívánatos úttá.

5. A szocializmus erőinek előretörését segítette az, hogy csaknem minden kelet- és közép-kelet-európai országban előtérbe kerültek a társadalom demokratizálásának feladatai is. A két világháború közötti rezsimek túlnyomó többsége ugyanis – Csehszlovákia kivételével – konzervatív reakciós, félfasiszta vagy éppen fasiszta politikát folytatott. Így már magának a polgári demokráciának a követelése is haladást jelentett. Azonban – mind mondottuk – a burzsoá vonal képviselői, tömegbefolyásuk kiszélesítése érdekében, a retrográd társadalmi áramlatokkal kívántak szövetségre lépni. Emiatt nem szorgalmazták az érdekeiket sértő demokratikus intézkedések következetes végrehajtását. Jellemző például az, hogy az állam és az egyház szétválasztását, az iskolák szekularizálását (melyek a polgári forradalmak elemi követeléseihez tartoznak) a tőkés renddel egyetértő politikusok egy része elutasította. A szo-

cializmusért küzdő erők vállalták ezekben az országokban a következetes demokratizálást.

6. A szocializmus erőinek felülkerekedéséhez hozzájárult az is, hogy következetesen a félfeudális viszonyok felszámolása mellett álltak. Földet osztottak, szétzúzták a földesúri osztályt, megtörték az egyházi erők dominanciáját, felszámolták a prekapitalista társadalmi viszonyok számos maradványát, „polgárivá" változtatták például a munkaviszonyokat falun stb.

Ez azonban azzal járt, hogy a szocializmus erői mellé szélesen felsorakoztak a paraszti tömegek is. Így sikerült megvalósítani azt, amiről Lenin Oroszország kapcsán ritka kivételként beszélt: a munkásmozgalom egyesítését a parasztmozgalommal, a szocialista forradalmi átalakulás támogatását csaknem az egész parasztság részéről.* Ezek a tényezők játszották a legfontosabb szerepet abban, hogy a szocialista forradalom Kelet- és Közép-Kelet-Európában győzhetett, és létrejött a munkásosztály hatalma.

Éppen ilyen konkrét történeti-társadalmi tényezőkre vezethető vissza (és nem valamiféle általános civilizációs vagy rendszerbeli „sajátosságra") az, hogy Nyugaton ez időben elmaradt a szocialista átalakulás.

A második világháború után a nyugat-európai szocialista forradalmi átalakulás elmaradásában számos olyan tényező játszott közre, ami az első világháború utáni időszakban is szereppel bírt. Például, hogy a győztes, sőt egyes legyőzött országok tőkései a munkásmozgalom jelentős nyomásának hatására ismét arra kényszerültek, hogy a háború utáni konjunktúra eredményeiből javítsák a dolgozó tömegek helyzetét, aminek viszont objektív következménye volt a forradalmi mozgalmak gyengülése. A fasiszta megszállás alá került országok munkásmozgalma meggyengült, az opportunista vezetők újra történelmi szerepet játszottak stb.

* Paradox módon ennek a tényezőnek jelentős hatása volt éppen azokban az országokban – Magyarország, Lengyelország, Románia, Kelet-Németország területe –, ahol a felszabaduláskor egyáltalán nem voltak még a szocialista átalakulás számára kedvező politikai-hatalmi viszonyok, sőt a reakció erői olyan befolyással bírtak, hogy úgy tűnt, ezek az országok lesznek a Kelet- és Közép-Kelet-Európa Vendée-i. (Erre például az 1945. évi magyarországi választások is utalni látszottak, éppúgy, mint Lengyelországban a volt lengyel emigráns kormány befolyása alatt álló Armia Krajova [honi hadsereg] fegyveres erőihez tartozó csoportoknak a népi rend elleni fellépései.) A parasztság segítése tömegeket állított a szocialista erők oldalára. Ezzel viszont a hatalmi harc a szocialista alternatíva képviselőinek javára dőlt el.

Ugyanakkor több újszerű és sajátos tényező is akadályozta a szocialista forradalom hullámának további terjedését. E helyütt nem tudjuk ezeket részletesen kifejteni, csak „címszavakban" utalunk a leglényegesebbekre:

1. A fejlett tőkés országok uralkodó osztályainak egy része részt vett a gyűlölt hitleri fasizmus elleni küzdelemben, ami növelte befolyását a dolgozó tömegek között.

2. Az antifasiszta összefogás során a szocialista forradalmi átalakulás programját alá kellett rendelni a fő ellenség, a fasizmus elleni küzdelemnek.

3. A levert tengelyhatalmak, valamint a háború és a német megszállás alatt legyengült fejlett tőkés országok (például Franciaország, a Benelux-országok stb.) területét a nyugati szövetségesek csapatai szabadították fel és szállták meg. Ők a burzsoá reakció erőit támogatták a konszolidáció során. Az amerikaiak és az angolok esetenként aktívan és eredményesen avatkoztak be ez országok belügyeibe, és megakadályozták a munkáspártok erősödését, illetve győzelmét. Szemléltetően tanúskodott erről a görög polgárháború vagy az 1947-es francia és olasz kormányválság példája, amikor is a leghaladóbb népi erőket kiszorították a kormányból.

4. A kommunisták, akik szinte minden országban az ellenállás vezető erejét alkották, a többévi szakadatlan küzdelemben óriási vérveszteségeket szenvedtek. Így természetesen nem tudták megfelelően előmozdítani a forradalmi mozgalom ügyét.

5. A szervezeti okokon túl a szocialista forradalmi erők politikai nyomásának viszonylagos gyengesége arra is visszavezethető, hogy nem voltak kellően kidolgozva a szocialista átalakulásra vonatkozó stratégiai, illetve taktikai elképzeléseik. Így például némileg túlértékelték az antifasiszta egységfrontba tömörült különböző osztályerők demokratikus és haladó jellegét. Irreálisnak bizonyult az a koncepció is, hogy a társadalmi átalakulás az antifasiszta koalíció közös kormányzásán keresztül békés úton valósul meg.

6. Különösen a nyugati tőkés országokban már 1946 elejétől magasra korbácsolták fel a hidegháborús és az antikommunista hisztériát, s üldözték a kommunistákat. Megosztották az antifasiszta blokk híveit, elszigetelték és defenzívába szorították a szocialista forradalom tudatos erőit.

E tények ismét csak azt bizonyítják, hogy a szocialista forradalom és építés kérdéseinek magyarázatához nem sémákra, hanem messzemenő

konkrétságra van szükség. Ez teszi lehetővé azoknak a feltételeknek és tényezőknek a megismerését, amelyek a népi hatalom győzelméhez és megszilárdításához, az új, kizsákmányolás nélküli társadalmi rend sikeres építéséhez elengedhetetlenek.

A SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS A MARXI–LENINI ELMÉLET

A burzsoázia és a kispolgárság teoretikusai és politikusai szerint a kelet-európai társadalmak nem voltak érettek a szocialista átalakulásra, s ennélfogva az ott végrehajtott szocialista forradalmak idő előtti, szubjektív akciók voltak, amelyek erőszakot tettek a társadalom „normális" fejlődésmenetén, s ennélfogva figyelmen kívül hagyták a szocializmusra vonatkozó marxista tanokat is. Miután az új rend kialakítására irányuló erőfeszítéseket nem a marxizmus szocialista programja vezérli, gyakorlatuk sem lehet a tudományosan felfogott szocializmus megtestesülése.

Megcáfolták-e Marx hipotéziseit a világ gazdaságilag kevésbé fejlett régióiban bekövetkezett szocialista forradalmak és a szocialista építés tényei? Ellentmondanak-e ezek a marxizmus elveinek? Elvileg, a marxizmusra támaszkodott-e, illetve támaszkodik-e az új társadalom kialakításának folyamata?

A Szovjetunió, majd a többi szocialista ország gyakorlata éppenséggel ezeknek az elveknek *egyetemes jellegét* bizonyította. Azt, hogy nem csupán a fejlett tőkés országokban lehetséges a kizsákmányolás nélküli társadalom megvalósítása, hanem a legkülönbözőbb viszonyok között élő országokban is.

A szocialista forradalom győzelme és a szocialista építés megkezdése ezekben a régiókban ugyanakkor egyáltalán nem volt a marxizmus klasszikusainak álláspontjától teljesen eltérő, velük ellentétesen szemben álló folyamat.

Először is, miközben Marx és Engels hangsúlyozták azt, hogy a szocializmus szerves fejlődés elkerülhetetlen következménye, nem abszolutizálták, azaz nem értékelték túl a szocialista átalakulásnak ezt a jellegét. A szocializmus szerves fejlődésén egyáltalán nem értették azt, hogy a szocialista forradalomhoz minden társadalomnak el kell érnie egy elvont és mindenkorra szóló, bármiféle körülményekre kötelezően előírt fejlettségi szintet.

„Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek

ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak" – írja *A politikai gazdaságtan bírálatához Előszavá*ban Marx, majd így folytatja: „Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, melyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőben vannak."*

Az idézett tétel a társadalmi átalakulás szerves jellegét hangsúlyozza. Ugyanakkor az is kitűnik belőle, hogy egy új társadalmi formáció elvileg tekintve *két egymástól különböző fejlettségi fokon jöhet létre:* egyrészt, ha már „megvannak az anyagi feltételei", s másrészt, hogyha ezek „legalábbis létrejövőben vannak".

Mi a mértékegysége annak az állapotnak, mely a fordulat „anyagi feltételeinek megléteként" jellemezhető? És milyen fejlettségi fokon mondható, hogy ezek a feltételek „legalábbis létrejövőben vannak"? Marx sohasem foglalkozott azzal, hogy helyre és napra pontosan megjelölje: milyen szinten válik lehetetlenné a régi alakulaton belül a termelőerők fejlődése, milyen fokot kell az anyagi életfeltételek fejlődésének elérnie ahhoz, hogy a magasabb rendű, új termelési viszonyok kialakulhassanak. Lenin viszont, aki ebben a kérdésben a szociáldemokrácia s a mensevik Szuhanov álláspontjával vitatkozott, mind a Marxot követő marxista irodalom, mind vitapartnerei álláspontjának ismeretében határozottan leszögezte azt, hogy senki sem tudja megmondani, hogy milyen fejlettségű termelőerők, „melyik ez a meghatározott »kulturális színvonal«, mert ez a színvonal különböző mindegyik nyugat-európai államban".**

Marx szavai igen nagy figyelmet érdemelnek. Először is azért, mert megkülönbözteti a szocialista átalakulás feltételeinek kétféle fejlettségi szintjét: a teljesen érett és a létrejövőfélben levő állapotot. Másodszor szavaiból kitűnik, hogy a szocialista forradalom reális (tehát nem szubjektivista-voluntarista!) programjának megjelenése (és még inkább annak megvalósulása) azt bizonyítja, hogy az új társadalmi rend anyagi feltételei, legalábbis részben, már kialakultak, továbbá, hogy a társadalmi haladás hívei olyan feladatokat tűztek ki, amelyeket „meg is tud-

* MEM 13. köt. Budapest, 1965. 7. old.

** LÖM 45. köt. 379. old.

nak oldani". A Szovjetunió immár 70 éves, az európai népi demokratikus országok 40 éves szocialista építése legalábbis arról tanúskodik, hogy e társadalom szocialista erői egy reális, az adott társadalmi feltételek által legalábbis részben megalapozott történeti fordulatot hajtottak végre.

Másodszor, a marxizmus klasszikusai különválasztották a szocialista forradalmi átalakulás (akár érett, akár kifejlődőben lévő) *objektív feltételeinek* kérdését a kommunista forradalom *útjának* kérdésétől. Nem vezették le direkt módon az utóbbit az előbbiekből. Noha a fejlett tőkés országokban kedvezőbbnek tekintették a forradalom esélyeit, a proletárforradalom *megindulásához* nem tartották elengedhetetlennek azt, hogy egy adott országban a termelőerők mindenoldalúan kifejlődjenek, és ott is feloldhatatlan konfliktusba kerüljenek a termelési viszonyokkal. *A német ideológiá*ban – a fejlődés *szerves* jellegét hangsúlyozva – általános érvénnyel fejtik ki azt is, hogy a proletárforradalom alapjául szolgáló összeütközések kibontakozásához nem feltétlenül szükséges az, hogy minden társadalom fejlődése olyan fokot érjen el, mint a korukbéli „élenjáró" fejlett tőkés országok. „A történelem minden összeütközésének eredete tehát a mi felfogásunk szerint a termelőerők és az érintkezési forma közötti ellentmondásban van – írják. – Egyébként ahhoz, hogy ez az ellentmondás egy országban összeütközésekhez vezessen, nem szükséges, hogy magában ebben az országban éleződjék ki. Az iparilag fejlettebb országokkal folyó konkurencia, melyet a kibővült nemzetközi érintkezés idéz elő, elegendő ahhoz, hogy kevésbé fejlett iparú országokban is hasonló ellentmondást hozzon létre..."* Marx és Engels példaként arra hivatkoznak, hogy Németországban a lappangó proletariátus harca bontakozik ki, amelyet az angol ipar konkurenciája hozott felszínre.

Ez a gondolat még általánosabb formában kifejezve 1850-ben Marxnál újra felbukkan. A franciaországi osztályharcokról szóló művében pl. így ír: „Az elsődleges folyamat mindig Angliában megy végbe; Anglia a polgári világegyetem demiurgosza. Annak a ciklusnak különböző fázisai, melyen a polgári társadalom újra meg újra átmegy, a kontinensen másodlagos és harmadlagos formában következnek be... Ezért ha a válságok először a kontinensen hoznak is létre forradalmakat, azok alapja mégis mindig Angliában van. *Erőszakos kitöréseknek természetesen*

* MEM 3. köt. 63. old.

*előbb kell sorra kerülniök a polgári test végtagjaiban, mint szívében, mivel a kiegyenlítődés lehetősége itt nagyobb, mint amott."**

A szocialista forradalom lehetőségeinek konkrét mérlegelésekor a marxizmus klasszikusai nem egyedül az adott ország gazdasági-politikai fejlettségi fokát vették figyelembe, hanem az új, kizsákmányolás nélküli rend létrejöttével összefüggő összes feltételt. Ebből következett, hogy távol állott tőlük bármiféle olyan gondolat, hogy csak akkor tekintsék a szocialista forradalmat megalapozottnak, ha egy ország valamiféle meghatározott gazdasági fejlettségi szinten van.

Ebből az általános felfogásból kiindulva elemezte Marx és Engels a múlt század hetvenes éveiben az oroszországi szocialista átalakulás esélyeit.** Ekkori írásaikban reálisnak tekintették azt a lehetőséget, hogy itt a nyugat-európaitól eltérő módon mehet és megy majd végbe a szocialista átalakulás.

A létező szocializmus országainak fejlődési pályája a szocialista forradalomnak azt az útját követi, melyről 1923-ban szólt a mensevik Szuhanovval – de rajta keresztül a II. Internacionálé opportunistáival és a kispolgári demokrácia képviselőivel – vitatkozva Lenin. Ezek az emberek – írja – „eddig azt látták, hogy a kapitalizmus és a polgári demokrácia fejlődése Nyugat-Európában bizonyos meghatározott úton haladt. És most nem tudják elképzelni, hogy ez az út – mutatis mutandis – csak bizonyos (a világtörténelem általános menete szempontjából teljesen jelentéktelen) módosításokkal szolgálhat mintaképül". Az oroszországi forradalomról szólva idézi a szociáldemokráciának azt az általa végletekig sablonos érvelésnek mondott állítását, miszerint „mi nem értünk meg a szocializmusra, hogy a szocializmusnak nálunk... nincsenek meg az objektív gazdasági előfeltételei. Egyiküknek sem jut eszébe – írja Lenin –, hogy feltegye magának a kérdést: hát nem történhetett-e meg, hogy egy nép, amely forradalmi helyzetbe került, abba a forradalmi helyzetbe, amely az első imperialista háborúban alakult ki, hogy ez a nép, helyzete kilátástalanságának hatása alatt, belevetette magát egy olyan harcba, amely legalább némi esélyt nyújtott neki ahhoz, hogy nem egészen szokásos előfeltételeket vívjon ki magának a civilizáció további fejlesztéséhez?"***

Lenin megállapítja, hogy az első világháború során Oroszország hely-

* MEM 7. köt. Budapest, 1976. 93. old. (Kiemelés tőlem – *K. A.*)

** Erről a Politikai elmélet – politikai gyakorlat című könyvemben (Kossuth Könyvkiadó 1979.) bővebben írok. Lásd 217–222. old.

*** LÖM 45. köt. 370. és 378. old.

zete sajátosan alakult annak következtében, hogy belesodródott a világháborúba, és ennek során, a körülmények hatására, létrejött a munkásmozgalom egyesülése a „paraszthábor úval". A háborús körülmények nyomán a helyzet teljes kilátástalansága megtízszerezte a munkás- és paraszttömegek erejét. Ezáltal lehetővé vált számukra, hogy másképpen térjenek át a civilizáció alapfeltételeinek megteremtésére, mint Nyugat-Európában. Míg ott előbb jön létre a szocialista forradalom olyan előfeltétele, mint a korszerű, centralizált tőkés nagyipar, a bankok hálózata, a modern nyilvántartás, a kapitalista kultúra, addig Oroszországban a civilizáció fejlődéséhez szükséges „nem egészen szokásos előfeltételek megteremtése" – először is – abból állott, hogy a munkáshatalom jött létre előbb, amely társadalmasította a főbb termelőeszközöket. Ezzel nyitotta meg az utat a további gazdasági, politikai és kulturális fejlődés előtt. „Ha a szocializmus megteremtéséhez meghatározott kulturális színvonalra van szükség (bár senki sem tudja megmondani, melyik ez a meghatározott »kulturális színvonal«, mert ez a színvonal különböző mindegyik nyugat-európai államban), akkor miért nem szabad nekünk azzal kezdeni, hogy előbb forradalmi úton kivívjuk e meghatározott színvonal előfeltételeit, s *azután* már a munkás-paraszt hatalom és a szovjet rend alapján indulunk el utolérni a többi népet...

A szocializmus megteremtéséhez – mondják Önök – civilizáltságra van szükség. Nagyon helyes. De miért nem teremthetjük meg mi itt idehaza előbb a civilizáltságnak olyan előfeltételeit, mint a földesurak kiűzése és a oroszországi tőkések kiűzése, azután kezdve meg a haladást a szocializmus felé? Milyen könyvekben olvasták Önök, hogy a történelem megszokott rendjének ilyen módosulásai megengedhetetlenek vagy lehetetlenek?" – írja Lenin. Ennek során hivatkozik Napóleonra is, aki „azt mondotta: »Először fogjunk bele az igazi harcba, aztán majd meglátjuk, mit teszünk.« Nos, mi bele is fogtunk először az igazi harcba 1917 októberében, s akkor aztán láttuk a fejlődésnek olyan apró részleteit (a világtörténelem szempontjából ezek kétségtelenül csupán részletek), mint a breszti béke vagy a NEP stb. S ma már nem fér hozzá kétség, hogy alapjában véve győzelmet arattunk."*

Lenin cikke gyakorlatilag a szocialista forradalom kétféle alternatíváját vázolja fel. Az első a kapitalizmus *szerves* fejlődésére épít. Az evolúció olyan folyamatára, amelynek során létrejön a szocialista forradalom objektív feltételeinek jelentős része. Ebben a változatban a szocialista

* Uo. 379. old.

forradalmat a tőkés társadalom ellentmondásainak hallatlan kiéleződése, a tőkés viszonyok közötti termelés és élet válsága, a „normális élet" lehetetlenné válása és ebből következőleg a lakosság túlnyomó többségénél a kapitalizmus túlhaladása szükségszerűségének tudatosulása hozza magával.

A másik alternatíva az, amikor a kapitalista keretek közötti szerves fejlődés még nem tette a tőkés rendet „túléretté", s még nem jött létre a szocialista forradalom valamennyi előfeltétele. Ebben az esetben a *kapitalizmus szerves fejlődéséhez* képest *külsőnek, véletlennek* tekinthető tényezők hatására (például háború, nemzeti vagy egyéb konfliktusok kiéleződése, össznemzeti válság, amely az adott helyzetet elviselhetetlenné teszi stb.) jönnek létre a szocialista forradalom még nem teljesen kifejlődött objektív feltételei mellett e forradalmi átalakulás feltételei, így lehetővé válik a történelmi fordulat.

Amennyiben ilyen körülmények között a forradalmi erők megdöntik a burzsoá hatalmat, mód nyílik arra, hogy megteremtsék az eddiginél gyorsabb fejlődés politikai és társadalmi feltételeit.

Lenin a *Forradalmunkról* című cikkében kifejtett álláspontja – először is – ismételten cáfolja azt a nézetet, miszerint a szocialista forradalom győzelméhez minden országnak a nyugat-európai fejlődés útját kell bejárnia, és az ottani fejlődési szintet kell elérnie.

Másodszor, elutasítja a fejlődés ökonomista felfogását. Nemcsak azt vonja kétségbe, hogy meg lehet határozni a forradalomhoz szükséges „kulturális színvonal" mértékét, hanem azt is, miszerint csak ennek elérése *után* lehet a szocialista forradalomnak esélye.

Harmadszor, a kapitalista anyagi-termelési és szellemi kultúra magas szintjének is volt egy politikai előfeltétele: az, hogy a tőkésosztály hatalomra kerüljön. Ezt az aktust azonban a magas fejlettségi szinten nyugvó termelés és kultúra kialakulásától egy *hosszú történeti fejlődési* periódus választotta el. Ennek során a szociális forradalomhoz szükséges objektív feltételek *ösztönös* evolúció eredményeként jöttek létre.

Lenin e cikkben kiemeli a politikai hatalom és a szubjektív tényezők óriási szerepét is. A politikai hatalomét, illetve a földesurak és a tőkések elűzésének jelentőségét, melyet a szocialista átalakulás *egyik döntő* előfeltételének tekint. Hangsúlyozza az emberek forradalmi tevékenységének *fontosságát.* Azt, hogy a forradalom objektív feltételei esetében az adott helyzet teljes kilátástalanságának tudatosulása, a tömegek ebből következő végső *erőfeszítése* a szocialista forradalom szubjektív feltételeinek létrejöttét eredményezte. Bátor fellépésük pedig a kedvezőtlen

körülmények között is biztosította a forradalom győzelmét. Lenin ír arról, hogy a kispolgári demokratáktól eltérően a forradalmi erőket gyakorlati harcukban a merészség, a győzni akarás, a kockázatvállalás képessége jellemezte, s nem tartotta őket vissza az a megfontolás, hogy – mivel még nem érték el országukban a nyugat-európai fejlettségi szintet – nem járt, „rendhagyó úton" kell haladniok. Nem riadtak vissza a cselekvéstől annak ellenére, hogy nem volt pontos, minden részletre kiterjedő elképzelésük és tervük arról, hogy a forradalom után mit tegyenek. „Belefogtak az igazi harcba", mert – mint Lenin mondja – „másképp egyáltalán nem lehet forradalmat csinálni".*

Lenin tételei a szocialista forradalom másik, az objektív feltételek *nem teljes* kifejlődésén nyugvó alternatívájáról óriási jelentőséggel bírnak. A föld lakóinak túlnyomó többsége ugyanis éppen olyan körülmények között él, hogy számukra jelenleg csakis ez az alternatíva jöhet számításba. Lenin álláspontja ily módon azt az utat mutatja meg, amely a kapitalizmus teljes kibontakozásának bevárása nélkül juttathatja el őket az új társadalmi rend kiépítéséhez.

Lenin gondolatai azonban nem lehetnek – mint ahogyan ez nemegyszer előfordult – a forradalmi kalandorság elméleti megalapozásai. A szélsőbaloldali politikusok egyike-másika ugyanis nemegyszer éppen Leninre hivatkozva kísérelte meg azt, hogy megalapozza a „forradalomcsinálást". A „forradalom előrelendítésének programját" azzal próbálta indokolni, hogy „előbb jöjjön létre a politikai hatalom, és aztán majd meglátjuk".

Lenin felfogása ettől alapvetően eltér, hiszen félreérthetetlenül arról ír, hogy a szocialista forradalomhoz elengedhetetlen volt a *forradalmi helyzet* kialakulása, azaz *meg kellett lenniök mind a forradalom objektív, mind szubjektív feltételeinek.* Elengedhetetlen volt a tömegek tudatosulása, annak felismerése, hogy a régi módon tovább élni nem lehet. Szükséges volt az, hogy ezek a tömegek a lakosság *többségét* jelentsék, azaz a munkásmozgalom szövetségben legyen a *felkelt, aktivizálódott* parasztsággal (mert csak ebben az esetben beszélhetünk a szó igazi értelmében vett „paraszthábORÚról"). A szocialista forradalomhoz elengedhetetlen volt az, hogy a munkások és parasztok *megtízszerezett aktivitást* fejtsenek ki a forradalom győzelme érdekében. A szocialista átalakulásnak *ezek a feltételei* nem egykönnyen érhetők el. A forradalom szubjektív feltételeinek megteremtése érdekében a haladás híveinek nagy erőfe-

* LÖM 45. köt. 379. old.

szítéseket kell tenniök, és e feltételek csak hosszabb idő után jönnek létre. Vagyis a kizsákmányolás nélküli rend megteremtésének az az útja, amely „a nem egészen szokásos előfeltételek" létrehozásával kezdi, távolról sem a kényelmesebbik út. Egyáltalán nem jelenti azt, hogy azon bármikor el lehet indulni, és bármely szubjektív elhatározás alapján eredményeket lehet elérni.

Annak ellenére, hogy a szocialista átalakulás „hagyományosnak", a marxizmus klasszikusai műveiben megalapozottabbnak tűnő alternatívája a forradalom kedvezőbb menetét jelentheti (ezt fejezte ki Lenin úgy, hogy a fejlettebb országok proletariátusának *nehezebb lesz* a forradalmi hatalom kivívása, de *könnyebb lesz* folytatni és befejezni a szocialista átalakulást), a történeti fejlődés azt látszik bizonyítani, hogy a szocialista forradalmak mind ez ideig a másik alternatívát követték. Vagyis azt, hogy előbb teremtették meg a fejlődés hatalompolitikai feltételeit, és ezt követően indult meg – most már gyorsított ütemben – az új, kizsákmányolás nélküli társadalom építése. Óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon nem ez a megoldás, ez az alternatíva jelenti-e a szocialista forradalom fő útját, tipikus megnyilvánulási módját, és a korábban feltételezett út nem képez-e olyan kivételt, amely ugyan elméletileg lehetséges, de mind ez ideig nem tudott realizálódni?

A marxizmus–leninizmus klasszikusainak fenti álláspontjaiból félreérthetetlenül kitűnik az, hogy a marxizmus sohasem tagadta annak a lehetőségét, hogy a szocialista forradalom egy tőkés szempontból fejletlen országban is megkezdődhet. Nem tartotta kizártnak azt, hogy ne csak győzzön, hanem fel is épüljön a szocializmus egy elmaradott országban, vagyis ott, ahol – Marx szavaival – az átalakulás „anyagi feltételei még csak létrejövőben vannak".

A marxizmus–leninizmus klasszikusai megállapítják, hogy a szocialista forradalomhoz szükséges feltételeket nem lehet adekvát pontossággal megállapítani. A szocialista forradalomnak – éppúgy, mint a történelemben végbemenő fejlődésnek – nincs monolineáris útja (melynek meghatározott szakaszait nem lehet elkerülni vagy átugorni, hanem ezeket feltétlenül be kell járni). Azt állítják, hogy a társadalmi fejlődés magában foglalja a szerves folyamatok megszakadását, az ugrásokat, a fejlődés vonalától való, világtörténetileg számítva jelentéktelen eltéréseket. Végül az az álláspontjuk, hogy nem létezik olyan mechanikus sorrend, hogy csak a fejlődés meghatározott objektív feltételeinek létrejötte *után* (mely feltételeket soha senki pontosan nem határozta meg, és nem is meghatározhatóak) lehet csak eredményes a szocialista átalaku-

lás. Mindezekből következik, hogy teljesen alap nélküli Adam Schaffnak és a hozzá hasonló nézeteket valló teoretikusoknak az a nézete, mely szerint a létező szocializmus országainak minden nehézsége abból származik, hogy „Marx előírásaitól eltérően" „idő előtt" kezdtek hozzá a szocialista átalakuláshoz. Ezt a tételt ez az álláspont azzal indokolja meg, hogy abszolutizálja a szocialista forradalom objektív feltételeit, és a szocialista átalakulás sorsát kizárólag azoktól teszi függővé. Figyelmen kívül hagyja azt, hogy a forradalmi folyamatoknak megvan a forradalom feltételeitől részben független önmozgása, s ezek nem valamiféle általános séma szerint mennek végbe.*

Marx, Engels és Lenin tehát lehetségesnek és teljességgel reálisnak tekintették azt a lehetőséget, hogy egyes országok a fejlett tőkés társadalmak elért szintjénél alacsonyabb fokon is elindulhatnak és elindulnak a szocialista átalakulás útján. Azok az országok, melyekről a marxizmus klasszikusai elképzelhetőnek tartották a nyugat-európaitól eltérő fejlődésmenetet (például a múlt századi Oroszországban), jóval alacsonyabb fejlődési fokon álltak a XX. században a szocializmus útjára lépő európai országok szintjénél. Az a segítség, amelyet Marx szerint a maga uralmát éppen hogy megteremtő győztes proletariátustól kaphattak volna, pedig jóval kisebb lehetett volna, mint amelyet a XX. században a Kelet- és Közép-Kelet-Európa országaiban folytatott szocialista építés a Szovjetuniótól, illetve egymástól kap. Miután a szocialista átalakulás útjára ezek az országok magasabb fejlettségi szintről indultak, s ehhez jelentősebb és szervezettebb segítséget kaphatnak, a szocialista út győzelmének feltételei a létező szocializmus országaiban jóval kedvezőbbek, mint azon gyengén fejlett országokban, melyeket Marx és Engels, majd Lenin a szocialista társadalom építésére esélyesnek tekintettek. Következésképpen, azok a szocialisták, akik a létező szocializmus országait a szocialista társadalom építésének útjára irányították, és akik ezt a társadalmi rendet építik, nem a marxizmus követelményeivel ellentétesen jártak és járnak el.

* Lásd például *A. Schaff:* A kommunista mozgalom válaszúton. Wien, 1982. *Uő:* Szocialisták-e a szocialista országok? (Europäische Rundschau, 1983. 3. sz.) és uő: A marxizmus ma (Die Weltwoche, 1982. aug. 18. sz.) cikkeiben foglaltakat.

A szocializmus építése a gyengén fejlett országokban. Eredmények – problémák – veszélyek

A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS VÍVMÁNYAI

A szocialista forradalom győzelmének történeti megalapozottságán és jogosultságán túl az általa létrehozott rendszer *eredményei* is bizonyítják azt, hogy ez a hatalom a dolgozók uralma és a szocializmus útjára lépett nemzetek történetének *szerves* folytatása.

A szocialista hatalom megteremtését követően minden szocialista országban a termelőerők addig nem ismert mértékű és gyors fejlődése következett be. A szocialista országok többségében ez mindenekelőtt az iparosítással függött össze. Másokban, mint például Csehszlovákiában, az NDK-ban, ahol már jelentős ipar volt, a korábban létrejött ipari struktúrát jelentősen módosították, illetve egyes gyengébben fejlett országrészeket, területeket iparosítottak (például Szlovákiát). Az NDK-ban emellett a jóvátételként leszerelt ipar fejlesztése is napirenden volt.

A termelőerők gyarapítása és evolúciója vidéken is bekövetkezett. Alapvető megnyilvánulása és formája volt ennek a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Ez biztosította azt, hogy a mezőgazdaság termelése iparszerűbb legyen, csökkenjen függése a természeti körülményektől. A mezőgazdaság szocialista átalakítása során a termelés korszerű eszközeivel és szervezeti formáival együtt a korábban elmaradott területek is csökkentették hátrányaikat.

A gazdaság e fejlesztése során felszámolták a munkanélküliséget, amely széles tömegeket sújtott. Rendszeres jövedelmet biztosítottak minden család számára. Mindezzel megteremtették a létbiztonság alapjait. Az iparosítás és a falusi termelés ipari jellegűvé válása gyors mobilitást indított el, és jelentős rétegek számára jelentett társadalmi előrelépést. Az új munkahelyekre került dolgozók magasabb társadalmi státust értek el. Az ipari munkások és a szövetkezeti parasztok munkakörülményei humánusabbá váltak. A korábban már munkásként dolgozók jelen-

tős része számára megnyílt az a lehetőség, hogy tapasztalataik alapján előmunkásokká, mesterekké, művezetőkké, gazdasági vezetőkké lépjenek elő. A szövetkezeti parasztok soraiból kiváló szövetkezeti vezetők emelkedtek ki. Az iparosítással és a mezőgazdaság kollektivizálásával együtt szükségképpen ki kellett fejleszteni és ki is fejlesztették az infrastruktúrát. Ez, valamint a szocialista átalakítások során megnövelt adminisztrációs tevékenység számos további munkalehetőséget biztosított.

A szocialista átalakítás során végbemegy az urbanizáció folyamata is. Ez különösen az agrár-, illetve az agráripari társadalmakban a társadalmi presztízs szempontjából magasra értékelt változásokat jelent. Ugyanakkor kedvezően befolyásolja a lakosság jelentős részének életkörülményeit, és kulturális lehetőségeik kiszélesítését is jelenti. A falun is végbemegy a városhoz közeledés, a fejlődés a korszerűbb életforma irányába.

A szocialista építés együtt jár a kultúra forradalmával. Megtörik a volt uralkodó osztály és a jómódú rétegek műveltségi monopóliumát. Az oktatás minden foka általánosan hozzáférhetővé válik. Mivel a szocialista átalakítás óriási szakembergárdát igényel, különösen a szocialista építés kezdeti időszakában, állandó hiány van megfelelő szakemberekben. Ennek következtében a végzettségnek megfelelő, értelmes munkára nagyobb lehetőség van.

A szocialista átalakítás során kiépül a közművelődési hálózat, és ezzel a művelődési lehetőségek szélesebbé, hozzáférhetőbbé válhatnak. Megindul a művészet és a tudomány demokratizálásának folyamata. Az ún. „magas művészetek", valamint a különböző tudományok művelői a nép felé fordulnak, s másik oldalról, a népművészetet a kultúra szerves részévé teszik.

Az új, kizsákmányolás nélküli társadalom létrehozása során emelkedik a dolgozók életszínvonala. A csaknem teljes foglalkoztatottság még akkor is biztosítja a családok jövedelmének növekedését, hogyha egyes országokban a személyi kultuszos politika hibái miatt időközben csökkent (sokszor viszonylag nagymértékben) az egyes keresők reálbére.

Az életszínvonal-növelés döntő része azonban a borítékon kívüli juttatásokban jelentkezik. Mindenekelőtt a kommunális, egészségügyi, szociálpolitikai, művelődési, illetve a szabadidő jobb kihasználását célzó, vagyis közösségi jellegű ellátottság javulása érzékelhető.*

* Miután a szocialista forradalmat megelőző társadalmakban éppen ezeken a területeken óriási lemaradás mutatkozott, már ennek a szocialista forradalom első éveiben bekövetkező részbeni kiküszöbölése is viszonylag gyorsan teremt jelentős, a dolgozók életszínvonalát növelő, a rendszert erősítő eredményeket.

A szocialista átalakulás, különösen annak kezdeti korszakában, óriási lehetőségeket nyit meg a szocialista elkötelezettségű, aktív, vállalkozó emberek számára. Először is lehetővé teszi a társadalmi előbbrejutást azzal, hogy a társadalmi élet különböző szintű és rangú vezető posztjain valóságos „honfoglalást" hajtanak végre, amelynek során a szocializmushoz hű emberek veszik kézbe a közügyek irányítását. Másrészt a szocialista építés egész ideje alatt állandóan biztosított az előbbrejutás két lehetősége. Az egyik a szakmai, ahol is a jól képzett, tisztességes, lojális állampolgárok, még ha nem is kommunisták, a kapitalizmusban nem lehetséges tömegméretekben és gyorsasággal emelkedhetnek ki és juthatnak előre a társadalmi ranglétrán. Ez elsősorban az utóbbi 30 évre jellemző. A másik lehetőség a társadalom átpolitizáltságából következik. Ez hatalmas szükségleteket támaszt megfelelő politikai aktívisták iránt. Ennek következményeként az emberek egy jelentős része, aki elkötelezett, az állami, a társadalmi szervezeti és a párttevékenység révén válhat ki és léphet magasabbra a társadalmi életben. Végül, a szocialista társadalomban meghirdetett és megszervezett különböző társadalmi mozgalmak (munkaversenyek, újítómozgalmak, munkatökéletesítő kampányok, a falut segítő mozgalmak, a munkásoknak a tudósokat, illetve a művészeket támogató akciói, a honismereti mozgalmak, a szolidaritási, illetve békemozgalom és mások) élenjáró résztvevőit rendszerint nagy társadalmi elismerésben részesítik. Ezek módot adnak arra, hogy a társadalom pozitív céljait realizáló aktív emberek kinyilvánítsák tettrekészségüket, erre a társadalom vezető testületei felfigyeljenek, azokat, akik ezekben kiválnak, előléptessék, és ezen az úton is tömegével emelkedjenek ki a társadalmi munkában élen járó emberek. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy egyes emberek „szocialista karriert" csináljanak.

A szocialista társadalom külpolitikáját mindenkor a szocialista társadalom védelméről való gondoskodás, a békéért való küzdelem és a világ dolgozóival való szolidaritás jellemzi.

A tények azt bizonyítják, hogy az antagonisztikus osztályok felszámolásának eredményeként, az adott nemzethez tartozók és a nemzetiségek egybeeső érdekei alapján az egyes országokon belül nemzeti összefogás valósulhatott meg. Felvirágzott a nemzeti kultúra.

A szocialista rendszer nemzeti vonatkozásához tartozik, hogy csakis a szocializmus tudta biztosítani azt, hogy a szocialista országok mindegyike mindenfajta függőségből és gyarmati sorból kiszabadulva valóságos szuverén államként egzisztáljon. Ez az állam – továbbá – felelősséget

érez másutt, más országokban élő, ott nemzetiséget képező nemzettagjaiért, arra törekszik, hogy megőrizze nemzeti identitásukat, támogatja őket abban, hogy fejlesszék nemzeti kultúrájukat.

Mindezek alapján magas fejlettségi fokot érhetett el a reális alapokon nyugvó nemzeti indentitástudat. Kibontakozhatott a nemzeti büszkeség érzése, amely már nem a nemzeti elfogultságra vagy egyéb álkritériumokra, hanem a nemzet tényleges eredményeire alapozódik. Arra, hogy az egyes szocialista országok a világ haladó erőinek soraiba tartoznak, hogy a progresszió ügyét szolgálják, hogy a világon található minden demokratikus és haladó törekvést támogatnak.

E kérdéskörhöz tartozik az is, hogy ezek az államok az országok nemzetközi közösségében tiszteletre méltó státust harcoltak ki, teljesítményeikkel el tudták érni azt, hogy minden állam, minden olyan társadalmi tényező, amely objektíven ítéli meg a különböző országok eredményeit, nagyra becsülje nemzetüket.

Mindezek a tények bizonyítják, hogy a szocialista átalakulás szorosan és szervesen kapcsolódik a múlthoz, továbbviszi a korábbi fejlődés tendenciáit, valamint azt, hogy a szocialista országokban kialakult rendszerek valamennyi ország nemzeteinek életében sorsdöntő, túlnyomórészt pozitív felfogásokat eredményeztek.

Ez az evolúció a korábbi korszakhoz képest egyszerre volt szerves és szervetlen.

Szervetlen fejlődés volt annyiban, hogy nem épült és nem épülhetett egy olyan, teljességgel kialakult gazdasági, politikai és kulturális feltételrendszerre, amely nemcsak megalapozza, hanem egyenesen megköveteli a fejlettebb társadalmi fokot.

E társadalmi feltételek részleges hiánya is hozzájárult ahhoz, hogy például a szocialista programot realizáló gazdasági fejlődés során különböző aránytalanságok és egyensúlyi zavarok mutatkoztak, a közösségi és egyéni szükségletek kielégítésében jelentős fogyatékosságok (hiánygazdálkodás) alakultak ki. Ezek pedig az érintett területeken a szocialista társadalom belső logikájához nem tartozó elemek megjelenésére, a többi között például a gazdasági életben a túlsúlyossá vált állami beavatkozásokra, vagyis a gazdaságon kívüli kényszer túlzott mértékére, összességében tehát a *szervetlen fejlődés* további különböző, immár másodlagos jellegű megnyilvánulásaihoz vezethetnek.

A létező szocializmus fejlődése ugyanakkor alapjaiban véve *szerves* társadalmi evolúció volt mindenekelőtt azért, mert a szocializmus útjára

lépő országok történetének, társadalmi fejlődésének tendenciáiból nőtt ki és azokhoz kapcsolódott.*

A fejlődés szerves jellege azonban nem csupán abban jutott és jut kifejezésre, hogy kapcsolódik a korábban kialakult körülményekhez.

A létező szocializmus országaiban is megvalósulnak – igaz, ma még nem tökéletes formában, az ideálistól még meglehetős távolságban, valamint hosszan tartó és sokszor rendkívül egyenlőtlen fejlődés eredményeképpen – egy olyan *szerves* evolúció elemei, amely *minden* szocialista átalakulás *lényeges* vonása.**

1. A tőkés társadalom különböző alapvető tendenciái ösztönösen érvényesülnek. Ezáltal különböző termelési és fogyasztási egyenlőtlenségeket és aránytalanságokat, ellentmondásokat és konfliktusokat hoznak létre. A fejlődés során e problémákat – részlegesen – feloldják és megoldják, illetve más formában újratermelik őket.

A szocialista fejlődés során e társadalom elkötelezett, tudatos hívei arra törekszenek, hogy megvalósítsák a társadalom tervszerű és arányos fejlesztését. E célkitűzésük realizálását egyrészt – természetesen – rendkívül nehezítik a múltból örökölt aránytalanságok, másrészt, a szocializmus építése során is megnyilvánuló téves helyzetanalízisek és számítások, illetve az elkövetett különböző hibák. Mégis, a létező szocializmus történetét áttekintve az figyelhető meg, hogy a szocialista társadalmak az egész közösségi élet arányos fejlesztésében megnyilvánuló szerves evolúciót mint elérendő célt – az alapvető történelmi tendenciákat tekintve – egyre inkább megközelítik.

2. A kapitalista országok fejlődésében mindenkor óriási szerepe volt és van az egyes társadalmak immanens belső tendenciáihoz képest véletlenszerű, külső tényezőknek. Az eredeti tőkés felhalmozás anyagi forrása – mint ismeretes – a gyarmatosítás és a gyarmati országok kifosztása volt. A kolonizáló hatalmak többségének kiugró fejlettségi szintje és gazdagsága, lakosságuk nagy részének magas életnívója és e társadalmak ebből következő viszonylagos stabilitása jelentős részben a gyarma-

* Esetenként e viszonyok talán túlzottan is determinálták a társadalmat irányító erők működését. Ez is egyik oka lehetett annak, hogy az ezekben az országokban végbement extenzív fejlődés során sokszor alapvetően nem módosították például a korábbi ipari struktúrát, és így mennyiségileg magasabb fokon újratermelődtek a korábbi aránytalanságok.

** Itt – természetesen – nem az egyes szocialista társadalmakban végbement történéseket, hanem a szocialista országok többségének, illetve közösségének történelmi trendjeit tartjuk szem előtt.

tok múltbéli, illetve jelenlegi (sokszor a transznacionalista vállalatokon keresztül történő) nagyarányú kizsákmányolására vezethető vissza. Az imperialista háborúkra való felkészülés, illetve e háborúk nagy szerepet játszottak az egyes államok tőkéseinek meggazdagodásában, az imperialista országok közötti erőviszonyok módosulásában, a világ újrafelosztásában. A vezető tőkés országok transznacionalista vállalatainak egyre hatalmasabbá válása és – noha ezzel nem arányosan – az anyaországok világgazdasági és világpolitikai súlyának megmaradása vagy egyenesen növekedése, továbbá – a másik oldalon – a fejlődő világ országainak elszegényedése, függőségük fokozódása mindkét póluson nagyrészt a világpiaci tényezők hatására, a centrum országainak itt meglévő dominanciájára vezethető vissza.

Számos kapitalista ország ma rekordarányúnak számító gazdasági növekedése hasonló tényezőknek köszönhető.*

Ezek a külső tényezők – még ha egy-egy adott ország nemzetgazdaságára számottevően ki is hatnak –, azok autochton, immanens fejlődéséhez viszonyítva mint külső, azaz nem szervesült – szervetlen – feltételek maradnak fenn. Mivel nem következnek organikusan az egyes társadalmak belső fejlődéséből, csakis külső, az adott ország immanens fejlődéséhez képest véletlenszerű okokból állnak fenn. Ennek következtében a velük kapcsolatba került társadalmaknak csak korlátozott befolyásuk van és lehet arra, hogy e feltételek továbbra is fennmaradjanak, vagy eltűnjenek, illetve nekik kedvezően alakuljanak.

Csaknem minden tőkés ország gazdasága ilyen véletlenszerű külső tényezőkkel való kapcsolattól függ. Konjunkturális vagy dekonjunktu-

* Közismert, hogy például Dél-Korea, Tajvan, Malaysia, Szingapúr, Hongkong és mások gyors gazdasági fejlődése – a többi között – eredetileg az USA és Japán beruházásain, egyes korszerű termékfajták összeszerelésének, illetve gyártásának a fejlett országokból való oda helyezésén alapult. Dél-Korea, Tajvan, Thaiföld gazdasági fejlődésének meggyorsulásához hozzájárult az, hogy a koreai, majd a délkelet-ázsiai háború idején az említett országok páratlan nagyságú gazdasági és katonai segélyekben részesültek, hogy korszerűbb infrastruktúrájukat katonai célokból az USA eszközeivel építették ki. Hongkong fellendülése nem választható el sajátos helyzetétől, attól, hogy a Kínába menő és hosszú ideig tiltott kereskedelem egyik fő közvetítője és útvonala volt. Számos ország GDP-je azért tudott rendkívül magasra emelkedni, mert – például a közel-keleti olajhatalmaknál, Nigériában, Mexikóban, Venezuelában stb. – területükön olyan természeti kincs található, amely iránt a világpiacon konjunkturális kereslet mutatkozott. Más tőkés államok (mint például Görögország, Olaszország, Spanyolország stb.) gazdasági fejlődési mutatóinak emelkedésében jelentős szerepe volt és van annak, hogy a világszerte kibontakozó turizmus szempontjából kedvező idegenforgalmi adottságaik vannak.

rális ciklusait jelentős mértékben ezeknek a tényezőknek a változásai határozzák meg. Ezzel viszont gazdaságukba beépülnek a véletlenszerű, szervetlen feltételektől való függés elemei, s velük társadalmi folyamataik számos anorganikus elemet hordanak magukban.

Innen adódik az, hogy a szervetlen tényezők által heterogenizált gazdasági alap sajátos függőséget és kiegyensúlyozatlanságot rejt magában. Amint ezek a nem szervesült s ily módon bizonyos tekintetben rendszeridegen feltételek számottevően módosulnak, a velük összefonódott viszonyok láncreakciószerűen ugyancsak megváltoznak, és az adott ország egész életében gyökeres változások következnek be.*

A szocialista átalakulás során megvalósuló szerves fejlődés abban is megnyilvánult, hogy *alapja* nem valamiféle, az egyes országok társadalmi fejlődéséhez képest külső, véletlenszerű tényező – például valamilyen hirtelen előállott kedvező körülmény, feltárt természeti kincs, mely konjunkturális okokból igen kurenssé vált, külső segély vagy előnyös hitel stb.

A szocializmus evolúciója mindenekelőtt a társadalom immanens fejlődésén nyugvó belső erőforrásokon és adottságokon alapul. Ebből következik, hogy a fejlődés szerves, azzá teszi immanens megalapozottsága, másrészt, hogy mivel – az előzőből következően – kisebb mértékű a külső feltételektől való függése, ez *nem vezet* anorganikus tendenciáknak a gazdaságba és rajta keresztül az egész társadalom életébe való beépülésére.

3. A létező szocializmus eddigi története *szerves fejlődés* volt azért is, mert *komplex,* a társadalmi élet *egészét* átfogó evolúciót jelentett.

A tőkés társadalmak egyes országaiban bekövetkező gazdasági növekedés jellemzője, hogy rendszerint egyes termelési ágak „megugrását" vagy általános termelésnövekedést jelent ugyan, de – átfogó társadalmi program híján – a fejlődés részleges és „féloldalas" marad. Egyrészt ez az evolúció nem – vagy csak a termelési szférát lassan, egyenetlenül

* A többi között Nagy-Britannia gyarmatbirodalmának elvesztése is hozzájárult ahhoz, hogy ez a század elején világhatalomnak számító ország a második világháború után másodrendű, közepes tőkés hatalommá váljon. A gyarmatai megőrzéséért folytatott háború kudarcai vezettek Hollandia, illetve Portugália világgazdasági súlyának csökkenéséhez, az utóbbi országban a fasizmus rendszerének összeomlásához. Az olajár csökkenése és az olaj iránti kereslet visszaesése tette nagyravágyó fejlesztési tervekkel bíró országokból stagnáló, sőt hanyatló, eladósodott országokká Mexikót, Nigériát, Líbiát és Algériát. Ez késztette gazdasági elképzelései radikális megváltoztatására Szaúd-Arábiát és Kuvaitot, Indonéziát és másokat.

követő módon, s akkor is meghatározó konjunkturális körülményektől is függően – terjed ki a társadalom egyéb, kulturális, kommunális, egészségügyi és szociális vagy közrendvédelmi területeire.*

Másrészt, az elsősorban a gazdasági téren végbemenő evolúció nem vagy igen ritkán jelent az egész ország területét átfogó fejlődést. Ezért a magasan fejletté vált övezetek mellett szükségszerűen találhatók olyan területek is, melyek korábban is elmaradottak voltak, vagy amelyeket a dekonjunktúra korábban virágzó övezetekből stagnáló vagy pedig egyenesen „holt" körzetekké tett.**

Az itt jellemzett történések, a tőkés társadalom evolúcióinak ez a nem egymásra épülő, nem egymást kiegészítő jellege ismét csak a kapitalista társadalmakban végbemenő fejlődés időleges vagy tartós egyensúlyzavarokat okozó szervetlen jellegére utal.

A létező szocializmus országaiban az új, kizsákmányolás nélküli társadalmak létrehozásának folyamatában viszont – a szocializmus elveinek megfelelően – a társadalom elkötelezett, tudatos erői arra törekszenek, hogy ne csak a termelőerők gyarapításának programját realizálják, hanem az egész társadalmi életet átformálják. Ezért – az adott lehetőségeknek megfelelően – a gazdaságon kívül a kommunális szolgáltatásokat és az egészségügyet, az oktatást és a kulturális életet, a szórakoztatást és a szabadidő kulturált kihasználását is tudatosan, lehetőleg egymást kiegészítő módon fejlesztik. Ezzel igyekeznek szakadatlanul javítani a szocialista társadalom tagjainak életfeltételeit, emelik műveltségüket és tudatosságukat, azon munkálkodnak, hogy megteremtsék annak a feltételeit, hogy az állampolgárok ne csak munkát végző emberek legyenek, hanem sokoldalúan kiművelt személyiségekké váljanak.***

* Innen következik az a jelenség, amit W. Ogburn a „cultural lag" terminussal jellemzett. A gazdasági fejlődés általános menetétől eltérő aszinkronitásnak, a gazdasági és egyéb területek inkongruenciájának felismerése alapján fogalmazták meg a fejlett kapitalista viszonyok egyes elemzői – J. K. Galbraith – az „életminőség" szféráihoz tartozó területek fejlesztésére vonatkozó igényeiket.

** Ez a folyamat figyelhető meg például az USA-ban a déli, illetve a délnyugati régió felemelkedésében és a keleti partvidék jelentőségének hanyatlásában, New York város polgári közírók által jellemzett „haldoklásában". A fejlődő országokban ez a jelenség egyes konjunkturális okokból fellendült körzetek és marginalizálódó vidékek ellentétes folyamataiban nyilvánul meg.

*** Súlyos következményekkel járt ennek az elvnek a megsértése – például a szocialista építés személyi kultusszal terhelt időszakában – ott, ahol a gazdasági növekedés imperatívusza oly mértékben vált dominálóvá a társadalom életében, hogy nem kellő mértékben fejlesztették a gazdaságon kívüli területeket, elhanyagolták az emberek személyiségének

A létező szocializmus tudatos, elkötelezett erői, a társadalom irányítói – ugyancsak a szocializmus általános elveivel megegyezően – a többi között annak érdekében is, hogy minden régió és a társadalom minden polgára számára megközelítőleg egyenlő esélyeket biztosítsanak, tudatosan arra törekszenek, hogy az egyes országokban található elmaradott körzetek gazdaságilag, kommunálisan, kulturálisan minél magasabb szintűvé váljanak.*

A szocializmus átfogó társadalmi átalakulást célzó tevékenysége során a polgári növekedési elméletekben feloldhatatlan antinómiáknak tekintett ellentmondásokat oldott fel. A polgári teoretikusok ilyen antinómiaként fogják fel például a fejletlen társadalmi állapotot leküzdeni kívánó gyors ütemű gazdasági növekedéshez szükséges, hazai forrásokból előteremtendő beruházási eszközök és a fogyasztásra felhasználható javak arányai közötti ellentmondást. Ha a gazdasági növekedés imperatívuszát követik – mondják –, szükségképpen csökkenteni kell a széles tömegek fogyasztását. Ha pedig ez utóbbit részesítik előnyben, nem biztosítható a nagyobb arányú gazdasági fejlődés.**

---

sokoldalú kibontakoztatásával összefüggő feladatok teljesítését stb. A csak munkaerőtényezőnek tekintett emberek, akik a mindennapos lakás-, ellátási, egészségügyi gondjaikkal küszködtek a közeli megoldás reménye nélkül, nem érezték azt, hogy a társadalom és vezetése osztja gondjaikat, és azok enyhítésén és megoldásán munkálkodik. Ennek következtében csökkent bennük a szocializmussal való egyetértés és azonosulás tudata. Ennek hatása többi között az is volt, hogy munkamoráljuk is hanyatlott. Ez a körülmény is szerepet játszott azután abban, hogy a személyi kultuszos vezetés által kitűzött termelési célokat, a gazdasági növekedés becsvágyó terveit sem sikerült megvalósítani.

* Ennek a törekvésnek megnyilvánulása volt például a hazánkban, és nemcsak itt, végbement nagyarányú ipartelepítési, urbanizációs, kulturális és egészségügyi intézményfejlesztési programok végrehajtása. Jóval nagyobb arányú és messzemenően nagyobb jelentőségű volt a Szovjetunió nemzetiségi politikája, amelynek révén a korábban elmaradott ázsiai szövetségi köztársaságok fejlett népgazdasággal, magas kultúrával rendelkező tagállamokká váltak.

Az ennek a megközelítő esélyegyenlőségeket biztosítani s e célból az aránytalanságokat felszámolni kívánó szocialista politikának a végrehajtásában mutatkozó következetlenségek viszont súlyos károkat okoznak. Mind Csehszlovákiában (az 1968 után oldódó cseh és szlovák nemzet közti ellentétekben), mind Jugoszláviában (a koszovói területen, illetve az egyes szövetségi államok közt megnyilvánuló ellentétekben) nemzetiségi konfliktusokhoz vezettek.

** Ez az ellentmondás valóban mindig megfigyelhető a kapitalizmus fejlődése során. Rövid távon a beruházási ciklus költségeit rendszerint a dolgozók fokozottabb kizsákmányolásával teremtik elő. A tőkés termelési struktúrák megújítására vonatkozó gazdasági stratégiának ez az útja jelenleg a neokonzervatív gazdasági koncepciók realizálásában jut kifejezésre.

A polgári növekedési elméletek egyes képviselői antinómiát látnak a fejlett régiókban megvalósítandó jelentős mértékű gazdasági növekedés és a demokrácia között is. Azt állítják, hogy mivel a gazdaság gyors ütemű fejlesztése a lakosság jelentős részétől nagy anyagi áldozatokat követel, nem kívánatos az, hogy a dolgozók olyan demokratikus jogokkal és politikai lehetőségekkel bírjanak, amelyek segítségével képesek politikai nyomást gyakorolni, s az anyagi áldozatok terhét – legalábbis részben – áthárithatják a birtokos osztályokra. Sőt, mivel számolni kell azzal, hogy helyzetük rosszabbodása miatt kiéleződnek a szociális feszültségek, és emiatt a széles tömegek radikalizálódnak, a tőkés rendszer biztonsága szempontjából igen erős kezű, a dolgozókat kordában tartani tudó államra van szükség.*

A gyengén fejlett országokban győztes szocialista forradalom után a szocializmust építő társadalmak tudatos, elkötelezett szocialista erői, e társadalmak irányítói és népei is szembekerültek ezekkel az ellentmondásokkal. Az új, kizsákmányolás nélküli társadalom létrehozása során meg kellett találniok e problémák megoldásának módját.

A létező szocializmus eddigi története során elért vívmányok azt is bizonyítják, hogy a szocialista rendszer képes volt arra, hogy a fenti ellentmondásokat feloldja.

Minden objektivitásra törekvő megfigyelő elismeri vagy kénytelen belátni azt, hogy a szocialista országok – a szocialista forradalmat megelőző társadalmi-gazdasági állapothoz képest – történetileg viszonylag rövid időn belül hallatlan gyors fejlődésen mentek keresztül. A kapitalizmus korábbi történeti időszakaihoz képest jóval nagyobb ütemű

* Ez a megállapítás ugyancsak történelmi tényekre támaszkodik. Az első ipari forradalom idején az átalakulással általánosan érintett munkásoknak, egyéni parasztgazdáknak például Franciaországban és Angliában nem voltak demokratikus jogaik. Önvédelmi szervezeteik létrehozására irányuló kísérleteiket összeesküvésként kezelték, saját érdekük érvényesítésére irányuló akcióikat az államhatalom kíméletlenül szétverte és megtorolta. A múlt századi Németország gazdasági felzárkózása, éppúgy, mint a japán Meidzsi-forradalom, abszolutisztikus, a dolgozó embereket a társadalmi ügyekbe való beleszólásból kirekesztő, szocialistaellenes törvényekkel is sújtó kormányzás mellett ment végbe.

A legújabb korban például Dél-Koreának és Tajvannak, Brazília egyes körzeteinek (például a Sao Paulo övezet) rendkívül látványos modernizálását, Argentína, Chile, Irán és Pakisztán gyors, bár időlegesnek bizonyult gazdasági növekedését nemcsak a külföldi tőke zavartalan beáramlása alapozta meg, hanem a kíméletlen katonai diktatúra is lehetővé tette. Ez biztosította, hogy a munkaerőköltség alacsony szinten maradjon, s így a megvalósított beruházásokkal olyan versenyképes termékeket állítsanak elő, amelyek rekord extraprofitokat hoznak.

növekedés, a társadalmi élet általános modernizálódása következett be.*

Ez a gazdasági fejlődés azzal párosult, hogy a szocialista országok népeinek életkörülményeiben óriási változások következtek be. Megszűnt a munkanélküliség, általánossá vált a foglalkoztatottság, benne a nők munkába állása. Emelkedett az emberek jövedelme és életszínvonala. Ugrásszerűen javultak munka- és lakáskörülményeik, valamint egészségügyi ellátottságuk feltételei. Ennek nyomán csökkent a gyermekhalandóság és megnőtt a lakosság átlagéletkora. Bevezették a csaknem mindenkire kiterjedő nyugdíjrendszert. Végbement a kulturális forradalom. Ennek eredményeképpen felszámolták az írástudatlanságot, magasabb szintűvé vált a lakosság iskolázottsága. Többszörösére emelkedett az értelmiségiek száma. A művelődés, a kulturált szabadidőeltöltés feltételei mindenki számára hozzáférhetőkké lettek. Megteremtődött az emberek létbiztonsága.

A gazdasági fejlődés és az életfeltételek ugrásszerű evolúciója ugyanakkor úgy ment végbe, hogy a szocialista országokban – a mindenkori fejlettségi fokokkal többé-kevésbé összhangban – megvalósult a szocialista demokratikus hatalomgyakorlás. A szocialista forradalom előtti időszakhoz képest jelentősen kiszélesedett a dolgozók szabadsága. A klasszikus jogosítványok mellett a dolgozók újakhoz: gazdasági, szociális, valamint kulturális jogokhoz jutottak. A dolgozó emberek számára lehetővé vált az, hogy – akár közvetlen választással, akár közvetve, az általuk választott vagy nevükben eljáró szervezetek, vezető testületek döntései alapján – saját soraikból származó embereket állítsanak a társadalom különböző vezető posztjaira. Jogot szereztek arra is, hogy beleszóljanak a politikai és a társadalmi élet minden lényeges kérdésébe – közvetlenül vagy közvetve –, ellenőrizzék saját irányítóikat.

Mindezek a változások arról tanúskodnak, hogy a szocialista rendszer eredményesen tudott megbirkózni a korábban feloldhatatlannak ítélt ellentmondásokkal.

Ennek a teljesítménynek az értékét növeli az, hogy a szocialista rendszereknek az említett ellentmondások mellett még egy kihívással kellett szembenézniük, azzal, hogy az egyes országokban legyőzött burzsoáziát, illetve egyéb reakciós osztályokat és rétegeket restaurációs törek-

* Nem véletlen, hogy a gyengén fejlett régiók számos országa – legalábbis egyes távolkeleti országok (Dél-Korea, Tajvan, Hongkong, részben Japán) kiugró fejlődésének megjelenéséig – a modernizálás sajátos gyors és eredményes útjának kezdte tekinteni példájukat (és számos szocialista orientációjú ország ekként értékeli ma is).

véseikben és a szocializmus elleni küzdelmeikben mindenkor támogatták és támogatják a világ kapitalista erői. Továbbá, hogy a szocialista országoknak szembe kellett nézniük a külső intervenció veszélyével, mely adott alkalmakkor az ellenük folytatott háborúkban is realizálódott.*

Mindezek miatt jelentős anyagi és emberi erőforrásokat kellett elvonni a rendszer biztonságának megőrzésére, illetve megvédésére. Olyan eszközöket és szubjektív tényezőket kellett a szocialista átalakulás szempontjából improduktív területekre csoportosítani, amelyek egyébként a békés építőmunkát szolgálhatták volna, és amelyeknek erre a célra való bevonása az eddigieknél eredményesebbé vagy pedig gyorsabb üteművé tehette volna a szocialista átalakulást.

A létező szocializmus által elért eredményeket – természetesen – nem szabad idealizálni. Ezek még nem biztosítják a szocialista társadalmak tagjainak jólétét, sőt ma még nem teszik lehetővé számos égető és jogos emberi igényük kielégítését sem. Esetenként még attól a szinttől is elmaradnak, melyet a fejlett tőkés társadalmakban az alkalmazásban álló, keresettel bíró dolgozó osztályokhoz tartozó emberek elértek.

A szocializmus teljesítményeinek megítélésekor és értékelésekor azonban nem szabad eltekinteni a történetiség szempontjától sem. Helytelen lenne az értékeléskor kiindulni abból, hogy melyek az ideálisan elképzelt emberi létfeltételek, és mennyit valósítottak meg közülük a szocialista országok. Ezeket a kondíciókat ugyanis – a gazdag birtokos osztályok olyan tagjainak a kivételével, akik tartalmas, teljes életet kívánnak és tudnak élni – még a fejlett tőkés társadalmak állampolgárainak túlnyomó többsége sem érte el. A létező szocializmus teljesítményeinek értékelésénél nem lehet mérce még a tőkés társadalmak foglalkoztatott és jó keresettel rendelkező tagjainak átlagos életszínvonala sem. Azt ugyanis a szocialista országok népeinél hosszabb történeti fejlődés eredményeként és a fejlettség magasabb szintjén álló gazdasági és társadalmi alapon érték el.

A szocialista vívmányok megítélésének reális kritériuma egyrészt az lehet, hogy a létező szocializmus eredményei miként viszonyulnak az

* Elegendő itt utalni arra, hogy a Szovjetunió az 1918–1922-ig tartó polgárháborúban és az intervenciók elleni harcban, az 1941–1945 közötti nagy honvédő háborúban kényszerült megvédeni a létezéshez való jogát. Vietnam népe 1945 és 1975 között, Laoszé 1946 és 1954, valamint 1971–1973, Kambodzsáé 1945 és 1954, valamint 1970 és 1975, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságé pedig 1950 és 1953 között küzdött azért, hogy a szocializmus útját választhassa, az új, kizsákmányolás nélküli társadalmát építhesse.

adott társadalmak múltbéli fejlődéséhez, a kiindulási ponthoz, a szocialista forradalom kezdetén talált körülményekhez. Másrészt az, hogy a létező szocialista társadalmak a társadalmi fejlődés milyen szakaszában vannak, és ennélfogva ezen a szinten milyen reális célokat tűzhetnek ki és ténylegesen mit valósíthatnak meg.

Miután egyetlen szocialista országban sem érték el és valósították meg a szocializmust és a „létező szocializmus" társadalmaiban csupán a szocialista építés kibontakoztatásának előrehaladottabb vagy kezdetibb stádiumában vannak, magától értetődik az, hogy nem vállalkozhatnak a kommunizmus fejlettségi szintjének megfelelő emberi létfeltételek megteremtésére.

A létező szocializmus országainak teljesítményeit számba vevő értékelés nem tekinthet el attól sem, hogy az új társadalom kialakításának útjára rátért országok milyen fejlettségi fokról indultak el, az új rend építése során milyen feladatokat kellett megoldaniok, és milyen kihívásokkal kellett szembenézniök. Nyilvánvaló például, hogy ha – teszem azt – Magyarországon 1938-ban a nemzeti jövedelem évi 5 milliárd pengő volt, és ez összehasonlítható értékben a jelenleginek $^1/_6$-a, ha az ipari termelés a jelenleginek 7,14%-a és a mezőgazdasági termelés a mainak fele volt, ez a szűkös bázis messzemenően behatárolta a szocialista építés növekedési lehetőségeit, és azt is, hogy milyen mértékben és módon lehetett kielégíteni az emberek jogos igényeit. (Ezt a nehézséget, ami a szegényes feltételekből adódott Magyarországon, még az is növelte, hogy a második világháború időszakában az ország háborús vesztesége 4-5 évnyi nemzeti jövedelem kiesésével azonos arányú volt, amely szükségképpen rányomta bélyegét a szocialista építés megindulására.)*

Nem nehéz belátni azt sem, hogy ha a Szovjetuniónak, melynek egész története során (és a múltban jóval fejletlenebb szinten) egyedül kellett védekeznie a világimperializmus ellen, ha ma is, amikor nemzeti jövedelme az USA-énak mintegy fele, állnia kellett és kell az Egyesült Államokkal (és az imperialista nagyhatalmakkal is) azt a fegyverkezési versenyt, amely még a legfejlettebb tőkés országok erőforrásait is erőtelje-

* Azt, hogy ez a gyengénfejlettség, a rendelkezésre álló alapok hiányos volta milyen fájdalmas dilemmák elé állította a társadalom vezető erőit, és hogy milyen nagy gondot okozhatott, már csak abból is megítélhetjük, hogy a jelenben is óriási gondokkal küzdünk a növekedéssel, az emberek létfeltételeinek a javításával összefüggő problémák megoldása során, pedig a felszabadulást követő évekhez képest a többszörösére megnövekedett termeléskapacitással, nagyobb tőkékkel és tartalékokkal bírunk.

sen leköti és felhasználásukat deformálja, akkor ez a tény messzemenően meghatározta és meghatározza azt, hogy egyéb célokra, a gazdasági növekedésre, a lakosság életszínvonalának emelésére mennyit lehet fordítani. Márpedig a létező szocializmus valamennyi országának az ilyen és hasonló problémákkal történetének valamennyi szakaszában meg kellett küzdenie.

A létező szocializmus országainak mind ez ideig szűk gazdasági bázisról, kevés anyagi eszközből, és nem kellőképpen képzett munkaerő által kellett biztosítaniok mind a gazdasági növekedés magas ütemének eléréséhez, mind az életszínvonal emeléséhez, mind a rendszer biztonságának megóvásához szükséges eszközöket. Ebből adódott az, hogy valamennyi említett feladat maradéktalan teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges ráfordítások mindenkor óhatatlanul elmaradtak az optimálisnak tekinthető szinttől. Ezért realizálásuk hol kisebb, hol nagyobb mértékben eltért a kívánatostól. Ez a helyzet azután elkerülhetetlenül kiváltott feszültségeket mind a népgazdaságban, mind a gazdaság és a társadalom többi szférájának viszonyában, hatott az emberek életére és nehézzé tette (és sokszor teszi) sorsukat.*

A létező szocializmus országai e súlyos feltételek között is ledolgozták történelmi hátrányaik egy részét. Az e téren elért eredményeik történetfilozófiai szempontból igen lényegesek: a tőkés és a szocialista rendszerek vitájában meggyőzően bizonyítják az utóbbi társadalmi formáció életrevalóságát és fejlődőképességét.

Hiba lenne azonban, hogyha az új társadalom letagadhatatlan vívmányai alapján a szocializmus erői önelégültségbe esnének. (Ez a hiba a múltban nemegyszer előfordult.)

Először is, nem állt meg a kapitalizmus evolúciója sem. A fejlett tőkés és a szocialista országok gazdasági és szociális szintje közötti különbség csökkent ugyan, de nem szűnt meg. Az még ma is jelentős. Sőt egyes területeken – különösen a legkorszerűbb termelési eljárások terén – a két rendszer országai közötti differencia az utóbbi évtizedekben egyenesen még növekedett, technológiai szakadék alakult ki.

Másodszor – és ez a lényegesebb – a szocialista országok népeinek és

* A szükségesnek elismert fejlesztéssel összefüggő anyagieszköz-hiány jelensége kevésbé érvényesül a tőkés viszonyok között végbemenő modernizálás esetében. Itt az evolúció „féloldalas", nem komplex jellegéből következik, hogy a csak az egyes feladatok teljesítésében érdekelt tőkések a várható profit biztosítása érdekében az optimálist megközelítő mértékben igyekeznek biztosítani, előteremteni az egyes területek „monolineáris" fejlesztéséhez szükséges anyagi és személyi feltételeket.

ezen belül különösen a fiatal nemzedékeknek mindennapos munka- és életkörülményei ma még – nagy átlagban véve – elmaradnak a kívánatostól, sőt csak igen nehezen viselhetőek el. A létező szocializmus története során elért eredmények világtörténelmileg számottevőek lehetnek, de ezek ma még nem elégítik ki és nem is elégíthetik ki a szocialista társadalmak polgárait. Nem tartják és nem is tarthatják őket elegendőeknek azok, akiknek ma is nehezek az életkörülményei. Továbbá a múltbéli vívmányok ellenére a létező szocializmus országainak dolgozóit nem a múltban megoldott problémák, az életviszonyokban végbement markáns minőségi változások, hanem az előttük tornyosuló nehézségek, a termeléssel, az elosztással, a fogyasztással, a művelődéssel, a mindennapi életükkel összefüggő égető gondok megoldása foglalkoztatják. Éppen ezért a szocialista rendszereknek nem a múltjukkal, hanem *mai* elvitathatatlan teljesítményeikkel, a társadalmi problémák megoldásával, a társadalmi gazdagság növelésével, az emberi létfeltételek javításával, az értelmes élet biztosításával, a jobb és szebb jövő feltételeinek a megteremtésével kell bizonyítaniok rendszerük magasabbrendűségét és fölényét.

A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK EGYES PROBLÉMÁI

A szocialista forradalom mind ez ideig zömmel az elmaradottabb országokban győzött. A szocializmus gazdaságilag (és következésképpen osztályviszonyok szempontjából, kulturálisan stb.) fejletlen országokban kezd épülni, illetve épül. Milyen új problémákat vet ez fel?

Vitathatatlan tény az, hogy különbség van – Marx szavaival szólva – a társadalmi átalakulás anyagi létfeltételeit már magában hordó állapot és ama helyzet között, amelyben ezek részben vannak meg, vagy pedig éppenséggel keletkezőben vannak. Ennek figyelmen kívül hagyása a szocialista forradalom esélyeinek eltúlzásához vezethet. Ezzel megalapozatlan hatalomátvételi kísérleteket válthat ki, illetve a szocialista hatalom létrejötte utáni fejlődés nehézségeinek lebecsülését eredményezheti.

Mindkettő súlyos hibák forrása lehet. Az álforradalmárkodó szektás-dogmatikus álláspontok egyik elméleti alapja éppen az, hogy nem látják a szocialista átalakulásra való érettség e két fokának lényegi különbségét. Éppen ezért nem vonják le az ebből következő tanulságokat.

A szocializmus építése a tőkés szempontból fejletlen országokban azt jelenti, hogy a haladó átalakulást az erre való társadalmi érettség alacso-

nyabb fokán kell végrehajtani. A szocializmus erőinek a prekapitalista termelési és társadalmi viszonyokkal, intézményekkel, eszmékkel és hagyományokkal telített (és megterhelt) talajon kell megkezdeniük és folytatniok a kizsákmányolásmentes új társadalmi rend építését. A szocialista forradalom olyan országokban bontakozik ki, amelyekben a kapitalizmus még nem végezte el a maga civilizatorikus feladatát. Ahol tehát nem realizálódtak sem az egyes országok kapitalizmusbéli gazdasági fejlődésének potenciális lehetőségei, sem a különálló termelési folyamatok, piacok elszigeteltségének felszámolása és egy egységes nemzetgazdasággá tömörítése. Ahol a tőkés viszonyok nem tudták „civilizálni", modernizálni a társadalom anyagi, politikai és ideológiai életét, annak következtében, hogy a kapitalizmus még nem formálta át teljesen a maga képére a társadalmat, megmaradtak premodern viszonyok, intézmények és eszmék, melyekhez képest még a kapitalizmus anyagi és eszmei formái is progressziót jelentenek. Emiatt rendszerint a kapitalista út még „nem futotta ki magát", a kapitalizmus viszonyai a társadalom, a lakosság nagy többsége számára nem bizonyultak olyan formának, amit a továbbfejlődés érdekében túl kell lépni.

Ugyanennek a problémának másik oldala az, hogy e társadalomban még nem válhat (és nem is válik) teljesen nyilvánvalóvá a szocialista forradalom objektív elkerülhetetlensége és az adott társadalom számára következő történelmi szükségszerűsége sem.*

* Ezért tapasztalható az, hogy amikor a szocialista építés az ilyen országokban nehézségekbe ütközik, újra és újra megjelennek a kapitalizmus iránti illúziók. Ezek egyrészt a szocialista forradalommal megszakadt tőkés fejlődés lehetőségeit értékelik túl. Másrészt, a felmerülő problémák megoldását a kapitalizmushoz való visszalépésben, a kapitalista módszerek alkalmazásában vélik felfedezni. Az első felfogás szemléltető példáját nyújtják azok a Nyugaton nagy számban megjelent monográfiák, amelyek például – Oroszországról szólva a cári Witte-kormány reformjaival megindult század eleji fejlődési mutatókat extrapolálva, az ekkor kezdődött evolúció szakadatlan és töretlen voltát feltételezve – azt állítják, hogy Oroszország ez úton haladva a szovjet rendszer nélkül is elérte volna jelenlegi fejlettségi szintjét. Hasonló felfogások húzódnak meg ama állítások mögött, amelyek szerint a szocialista forradalom győzelme a szocialista országokban idő előtti és társadalmilag-gazdaságilag megalapozatlan fordulat volt, és ezért a szocializmus mai problémái lényegében véve erre az éretlenségre vezethetők vissza. (Ez a nézet fejeződik ki egyes eurokommunista állásfoglalásokban is.)

A másik felfogás azokban az álláspontokban (például a kelet-európai országokban tevékenykedő „demokratikus ellenzék" írásaiban) érzékelhető, figyelhető meg, melyek a szocializmus nehézségeinek felszámolásához vezető utat a szocializmus gazdasági elveiről való lemondásban és a szinte korlátozatlan tőkés piacban, a kapitalista termelés ösztönzői és hajtóerői szabad mozgásának biztosításában látják.

Marx és Engels a szocialista átalakulást fejlett tőkés viszonyok között képzelték el. Ebből kiindulva elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a szocialista forradalom átveszi és ésszerűen felhasználja a korlátaikat már feszítő tőkés termelőerőket. Ezekkel az intézkedésekkel azonnal képes lesz arra, hogy biztosítsa a termelőerők mennyiségi és minőségi továbbfejlődését, valamint a dolgozó emberek életkörülményeinek számottevő javulását. Marx és Engels éppen ezért a szocialista építésről szóló írásaikban keveset szóltak a termelőerők nagyarányú fejlesztésének *technikai* jellegű feladatairól.

A gazdaságilag viszonylag fejletlen országokban kezdődő szocialista építés a termelőerők alacsony szintű bázisán indul meg. A szocializmus nemhogy nem a saját alapján, hanem sokszor még a kapitalista termelőerők és viszonyok elfogadható szintjét is nélkülözve formálódik, amikor még magát a korszerű tőkés szintnek megfelelő alapot is ki kell fejlesztenie vagy ki kell egészítenie. Ezáltal korlátozott mind a gazdasági élet fejlődése, mind a szocializmusnak megfelelő magas életszínvonal biztosítása.

A gyengénfejlettség állapota, az új társadalom építéséhez kezdő szocialista ország anyagi létfeltételeinek – Marx szavaival szólva – „kialakulófélben lévő állapota" azt is jelenti, hogy a termelési viszonyok éretlenek, s jelentős a prekapitalista viszonyok részesedése a gazdaságban, miközben kapitalizálódásuk, a tőke koncentrálódása és centralizálódása nem haladt kellőképpen előre. Ennek egyik megnyilvánulása az, hogy miután a tőkés áru- és pénzviszonyok nem váltak kizárólagosakká, nem fejlődött ki és nem vált átfogóvá a társadalmi munkamegosztás, nem jött létre a nemzetgazdaság szerves egysége. Nem hat következetesen a piac, az a tényező, amely – Adam Smith kifejezésével élve – „láthatatlan kézként" szervezi a társadalmi termelést.

Mindezek miatt a szocialista építés előtérben álló feladatává, az egész fejlődés kulcskérdésévé nem annyira a meglévő termelőerők átcsoportosítása és ésszerű felhasználása, hanem azok kifejlesztése, modernizálása lesz. Ez csakis olyan termelési formák és termelési viszonyok megteremtésével valósítható meg, amelyek ehhez maximális teret és ösztönzést biztosítanak.

Ez a magyarázata annak, hogy a szocialista építést megalapozó lenini programban óriási szerepet kapnak az elmaradottság leküzdésével összefüggő olyan, első tekintetre csupán „technikai"-nak tűnő kérdések, mint az iparosítás, a mezőgazdaság korszerűsítése, a villamosítás,

az öntözés stb., valamint a termelési viszonyok formálásának problémái, mint pl. az államkapitalizmus, a szövetkezetesítés stb.

E kérdések tárgyalása és a velük kapcsolatos döntések a Lenint követő időben született programokban, a győztes marxista–leninista pártok határozataiban és gyakorlatában is bőségesen fellelhetők.*

A szocialista–kommunista társadalom kialakításának alapvető feltétele a termelőerők jelentős és szakadatlan növelése és minőségileg magasabb szintre emelése. A viszonylag gyengén fejlett szocialista országokban ennek teljesítése igen bonyolult feladat.

Egyrészt, mind a lakosság életkörülményeinek radikális javítása miatt, mind biztonsági okokból elengedhetetlen a termelés volumenének és diverzifikáltságának *gyors* növelése. Azzal, hogy a szocialista hatalom az emberek életébe markáns, pozitív irányú változásokat hoz, kiszélesítheti társadalmi bázisát. A gyors gazdasági fejlődés lehetővé teszi azt, hogy az új viszonyokat építő társadalom a korábbinál erősebbé váljon, s így ne legyen könnyű győzelmet ígérő, támadásra csábító préda.

Másrészt a szocialista termelést a gyengén fejlett tőkés társadalmak viszonyai között *jóval nehezebb körülmények között* kell fejleszteni. Miután a termelés túlnyomórészt korszerűtlen technikával, kisszerűen és nem számottevő mennyiségben folyik, csaknem minden termelőerőt meg kell újítani. Ehhez a grandiózus feladathoz azonban rendszerint hiányzik a technikai felszerelés, a munkaerő szaktudása, és – főleg – nem állnak rendelkezésre a szükséges beruházási eszközök sem. Emellett – még a szükséges anyagi eszközök megléte esetén is – gátlóan hathatnak a technikai – vagy know-how transzfer útjában álló politikai jellegű akadályok, pl. bojkott, kiviteli tilalmak, az embargó s a gazdasági hadviselés különböző egyéb formái.**

A korszerű technikai eszközök beszerzése azonban nem elegendő. Kihasználásukhoz elengedhetetlenek az őket használni tudó és hatéko-

* Nemegyszer innen fakad az a látszat – és ezt a személyi kultusz ökonomista túlzásai is megerősíthették –, hogy a szocializmus csupán a termelés fejlesztésének programja. Ez tükröződik pl. az „ipari társadalom" burzsoá elméleteinek azon beállításában is, hogy a kommunizmus az iparosításnak, a társadalom korszerűsítésének csupán egy sajátszerű és így elkerülhető szakasza (lásd például *W. W. Rostow A gazdasági növekedés szakaszai* [Cambridge University Press 1960.] című könyvét).

** Ez a tényező különösen nagy szerepet játszott és érzékeny károkat okozott a Szovjetunió létrejöttét közvetlenül követő időszakban, illetve a többi országban a szocializmus kialakulása idején. Időszakosan ez ma is az imperialista erők eredményes eszköze, noha negatív hatásait – még ha jelenleg csak részlegesen – ellensúlyozhatja a szocialista országok együttműködésének fejlesztése.

nyan működtető, megfelelően képzett és kellő termelési kultúrával bíró, a technológiai előírásokat és a termelési fegyelmet betartó emberek. Miután a korszerű termelés sok évszázados hagyományai nem alakultak ki, és a munkaerő zöme a kisárutermelésből vagy a háztartásból jött elsőgenerációs munkás, értelmiségi vagy alkalmazott, a gyengén fejlett szocialista országokban rendszerint kevés az ilyen igényeknek eleget tenni képes ember.

Mindkét jelzett nehézséget még – talán – át lehetne hidalni, ha a társadalmi termelés modernizálása és növelése számára kellő mennyiségben rendelkezésre állnának a szükséges anyagi eszközök.*

A gyengén fejlett országok szocialista építése számára azonban rendszerint nem állnak rendelkezésre ilyen rendkívüli források. Még ha valamely kurens cikkből volna is jól értékesíthető termékük, annak eladását rendszerint a velük szemben általában életbe léptetett és alkalmazott bojkott vagy kereskedelmi háború megnehezíti.**

A szocialista országok nem szerezhetnek tőkét – ahogy azt a fejlett kapitalista társadalmak uralkodó osztályai tették és teszik – a gyarmatoknak és függő országoknak az egyenlőtlen csere révén megvalósítható kizsákmányolásából sem. A proletárforradalom után, különösen addig, amíg meg nem erősödött, a győztes szocialista hatalommal szemben a tőkések rendszerint meghirdetik a hitelbojkottot is. Így még részben sem képes külső forrásokból fedezni a termelőerők elengedhetetlen tőkehiányát.

A termelőerők fejlesztése, a társadalom minden ízében való megújítása azonban elengedhetetlen ahhoz, hogy az emberek sorsa jobbra forduljon, illetve a társadalom a kommunizmus felé haladjon tovább. A gyengén fejlett országokban ily módon kialakul és létezik egy átkozott bűvös kör. Egyrészt mindenképpen fejleszteni kell gazdaságukat, mert különben elvesznek. Másrészt hiányosak vagy nincsenek meg azok az anyagi-pénzügyi eszközök, melyek ehhez elengedhetetlenek. Ez a

* Közismert, hogy mind Irán „fehér forradalma", mind Szaúd-Arábia, Kuvait, az Arab-öböl menti sejkségek, Líbia stb. fejlesztése a kiugró olajjövedelmekből, a „petrodollárok" megfelelő felhasználásából valósult meg. Így vásárolták a korszerű technikát, valamint a működtetéséhez szükséges szakértőket, és vendégmunkásokat tudtak alkalmazni.

** Szemléltetően nyilvánult meg ez a tendencia például az októberi forradalmat követően hosszú ideig a szovjet olaj-, szőrme-, illetve aranyexport akadályozásában vagy tilalmában, a kubai cukorexport korlátozásaiban és a Kuba által exportált cukor ára körüli manőverekben.

„kell" és a „nincs" drámai ütközése. Ennek az ellentétnek valamiféle módon való megoldása, e bűvös kör áttörése a gyengén fejlett országokban folytatott szocialista átalakító tevékenység egyik legalapvetőbb, halasztást nem tűrő problémája.

Ebből a patthelyzetből az egyedüli kiutat az jelentheti és jelenti, hogy a szocialista társadalom elkötelezett hívei minden lehetséges módon s a legnagyobb áldozatot is vállalva összegyűjtik és a pillanatnyilag produktívnak nem látszó és közvetlen előnyt nem hozó energia- és alapanyaggyártó, valamint nehézipari beruházásokra fordítják a társadalom rendelkezésére álló és nagyobb károk okozása nélkül felhasználható anyagi-pénzügyi eszközöket. Ilyen anyagi forrást jelenthet pl. a vagyonosok megadóztatása (ez azonban a fejletlen országokban viszonylag kevés anyagi eszközt biztosít). Elkerülhetetlenné válik a dolgozó tömegek különböző csoportjának adókkal, normák emelésével, elvonásokkal való megterhelése, vagy pedig a szocialista vezetés mesterségesen leszorított bérekkel, illetve magasra tornásztatott vagy így tartott árak révén szerzett többlet elsajátításával szerez pénzt a felhalmozás céljaira.*

A társadalmi termelés fejlesztésére mozgósítható és tőkésíthető javak, pénz és felszerelés előteremtése azonban szükségképpen a társadalom egyedeinek a fogyasztását szűkíti, gyarapodásukat lassítja. A kétféle rend, a felhalmozás vagy fogyasztás, a jövőre, illetve a jelenre irányuló, az egyének számára közvetett módon vagy pedig közvetlenül hasznosnak tűnő széthúzó tendenciák olyan antinómiának tűnő ellentétpárokat alkotnak, melyek egyensúlyban tartása nagyfokú bölcsességet igényel.**

Egy milliomos írta: „A legnehezebb »az első millió megszerzése«." A szocializmus esetében is hasonló a helyzet. Később, amikor a társadalom gazdagabb lesz, nagyobbak és szabadabbak lesznek a lehetőségek. Sokszor ez a helyzet téveszti meg a szocializmus múltjának, korábbi sza-

* Ez a magyarázata annak, hogy a szocialista fejlődés során mind a Szovjetunióban, mind más országokban előbb vagy utóbb jelentős viták alakultak ki a beruházási forrásokról, a felhalmozás arányairól, a lakosság különböző formájú adóztatásáról stb.

** Különösen nehéz a helyzet a szocialista építés *kezdetén*. Egyébként ez a drámai konfliktus az eurokommunisták és újbaloldaliak „kritikájának" állandó tárgya (lásd pl. *R. Bahro:* Alternatíva Kelet-Európában, Europäische Verlagsanstalt 1977.; *A Schaff:* A kommunista mozgalom...; *Konrád Gy.–Szelényi I.:* Az értelmiség útja a hatalomhoz. Frankfurt am Main 1978.; *Fehér F.–Heller Á.–Márkus Gy.:* A szükségletek feletti diktatúra. St. Martin's Press 1983.; *Ch. Bettelheim:* Osztályok harca a pártkapitalizmusban a Szovjetunióban. Monthly Review–Press 1984.).

kaszainak értékelőit: utólag könnyebb okosnak lenniök abban, hogy mit is kellett volna elődeiknek bölcsebben csinálniok.

A szocialista forradalomnak a fejlett tőkés országokban történő győzelme esetén ez az eddig oly erős hangsúlyt kapott „technikai" aspektus valószínűleg háttérbe fog szorulni, éppúgy, mint ahogy már most is a korábbinál jóval kisebb szerepet játszik azokban az országokban, ahol a szocialista építés fejlettebb szakaszába lépett.*

A gyengénfejlettség állapota arra vezethető vissza, hogy egy-egy szocialista építést kezdő országban elmaradtak vagy nem bontakoztak ki teljességgel a termelőerők fejlődésének objektív logikájával összefüggő folyamatok. Annak következtében, hogy a korábbi tőkés viszonyok között nem valósult meg az iparosítás, a mezőgazdaság és a szolgáltatás korszerűsítése, a szocialista hatalomnak kell elvégeznie a termelés evolúciójának ezeket a szükségszerű lépéseit. Ez azonban mind a szocialista erők, mind az érintett emberek számára rendkívül nehéz, konfliktusokkal, megpróbáltatásokkal terhes átmenetet jelent. Elegendő csak arra gondolni, micsoda óriási fordulat a paraszti és falusi lakos kistermelőnek a tulajdonától való eloldozása, az ipari és mezőgazdasági nagyüzemekbe való koncentrálása. Mennyi gondot, adaptációs problémát, sőt szenvedést vált ki az új munkaviszonyokba kerülése és a korábban nem ismert termelési módszerekre való átállása, a megszokott otthoni környezetből való kikerülése, az idegen városi körülményekhez való alkalmazkodás és beilleszkedés. Ez a folyamat együtt jár a korábbi közösségi formák, szokások, erkölcsök felbomlásával, az emberek közötti kapcsolatok egy részének elidegenedésével, és ami ennek rögtöni következménye, az emberek erkölcsi és tudati szintjének süllyedésével. Ez mindaddig tarthat (és rendszerint tart is), amíg nem szerveződnek új közösségi kapcsolatai. A kapitalista fejlődés *ösztönösen* zúzza szét a premodern viszonyokat, az emberek közti kapcsolatokat, a hagyományos formákat és magatartási formákat. Ezek felbomlási folyamata természeti szükségszerűségnek tűnik. Ezért azt csak a romantikus kultúrkritikusok, az utópisták, a morálprédikátorok bírálják, akiket ezért általában az emberek nevetséges Don Quijoténknek tartanak.

* E folyamat kibontakozását figyelhetjük meg a fejlettebb gazdasággal rendelkező szocialista országokban. Itt első helyre már nem annyira a termelőerők *mennyiségi* fejlesztése kerül, hanem a meglévők *jobb kihasználásának* kérdése. Ez a hangsúlyváltás persze nem jelenti a termelőerők mennyiségi fejlesztésének programjáról való lemondást sem. Ez – legalábbis a kommunizmus felépítéséig – döntő jelentőségű marad.

A gyengén fejlett szocialista országokban a termelőerők szükségszerű fejlődésével és fejlesztésével együtt járó negatív „melléktermékek" viszont nem a Végzet művének, a „gazdaság természettörvényei" működéséből következő elháríthatatlan sorscsapásoknak tűnnek. Olyan látszat alakul ki, hogy mindezek a szocialista átalakulást felvállaló és tudatosan végrehajtó szocialista hatalom lényegéből fakadóan vagy mulasztásaiból, hibáiból, sőt bűnéből jelentek, illetve jelennek meg.

Az elmaradottabb országokban folyó szocialista építés sajátossága az, hogy számtalan egyéb olyan intézkedést is igényel, amelyeket az előző társadalmi fejlődési szakaszokban kellett volna végrehajtani.

A szocialista átalakulásnak kell elvégeznie a polgári demokratikus forradalom egyes feladatainak megoldását, az állam és az egyház szétválasztását, az iskolák államosítását, a nők egyenjogúsítását, a prekapitalista viszonyok elvetését stb. Ez ismét csak radikális beavatkozást jelent az emberek mindennapi életébe. Eltűnnek például a patriarchális rokoni vagy egyenesen törzsi, etnikai vagy primitív társadalmi viszonyok. Ezzel – részben – „kihűl a közösség melege". Prózai és racionális alapokra helyeződik férfi és nő, szülő és gyermek, rokon és barát, ember és közösség kapcsolata. Ez pedig konfliktusokkal, törésekkel, az „érzelmek zűrzavarával" s – esetenként – az emberi viszonyok meglazulásával is együtt jár.

Az elmaradott tőkés fejlődés „jóvoltából" a kapitalizmus elkerülhetetlen következményeinek, sőt bűneinek egy része ily módon a szocializmus „számláját" terheli.*

A tőkés szempontból viszonylag elmaradott országokban végbemenő szocialista átalakulás a prekapitalista viszonyok, intézmények és eszmék jelentős maradványainak és a még kellőképpen nem kifejlődött kapitalista termelési mód elemeinek, valamint a kialakulófélben lévő szocialista viszonyok egyre növekvő csíráinak *együttes létezése* következtében – a „normálisan" fejlett országokéhoz képest sokkal bonyolultabbá válik. Több lesz például a lerombolni való „régi". A szétzúzandó-átalakítandó elemek közé kerülnek ugyanis nemcsak a prekapitalista, hanem – a szocialista átalakulás előtt megnyíló alternatíva körülményei között

* Ennek a látszatnak talaján indítanak nemcsak a korábbi időszakból ismert teoretikusok, kultúrkritikusok és moralisták, s nem csupán az érintett tömegek ideológiai képviselői, hanem a szocializmus konzervatív ellenségei is sokszor igen eredményes támadásokat a „régi jó viszonyokat", a „közösségi értékeket", az „erkölcsöt felbomlasztó" szocializmus ellen.

túlhaladhatóvá és túlhaladni valóvá lett – kapitalista viszonyok is, például a tőkés kizsákmányolás, a korlátlan konkurenciaharc, a piac ösztönös működése stb.

Az új társadalmat építeni szándékozó tevékenység ugyanakkor sokrétűbb és esetenként ellentmondásosabb lesz. Így például, mivel elengedhetetlen a kapitalizmust megelőző premodern viszonyok átalakítása s mivel ezekhez képest még a tőkés modernizáció is haladást jelent, a szocialista forradalom felhasználhatja és fel is használja az utóbbiakat (vagyis a tőkés kategóriákat). Ily módon a szocializmus építését elősegíthetik az olyan, tőle idegen társadalmi tendenciákat kifejező formák is, amelyek domináló társadalmi jelenséggé válását éppen a szocialista hatalom megteremtése küszöbölte ki. Közismert például az, hogy a nagy októberi szocialista forradalommal meginduló fejlődés során Szovjet-Oroszországban felszámolták a prekapitalista viszonyok maradványait, például a félfeudális földbirtokot, egyes feudális jellegű kiváltságokat, az államot elválasztották az egyháztól. A főbb termelőeszközök államosításával elzárták a kapitalizmus oroszországi fejlődése előli utat.

Lenin mégis már 1918 januárjától kezdve határozottan állást foglalt amellett, hogy ki kell alakítani és gyarapítani kell az államkapitalizmus különböző formáit és velük meg kell teremtsék a megfelelő együttműködést. Ezért javasolta, hogy alapítsanak tőkés és állami közös vállalatokat, engedélyezzék a külföldi kapitalisták számára a koncessziók kereteiben való termelést. Úgy vélte, hogy a korábbi „kollektív-kapitalista" elvek szerint működő és polgári származású és beállítottságú szakértők által vezetett szövetkezetek tevékenysége is támogatást érdemel. Ekkor is, majd a polgárháborút és a külföldi intervenciót követően s a hadikommunizmus után úgy vélte, hogy szükséges a tőkés jellegű áru- és pénzviszonyok meghagyása és értő felhasználása.

Ezekben a formákban Lenin a naturális gazdálkodást, az egyszerű reprodukcióra korlátozódó kistermelést, az elkülönülő kisárutermelést egyesítő és magasabb fejlettségi szintre emelő tényezőket látott, amelyek megkönnyíthetik a szocializmusba való átmenetet. Ezért mondotta azt, hogy ha sikerülne elérni a társadalmi termelés átfogó megszervezését – még akkor is, ha ez az államkapitalista keretek között történne meg –, ez több lépés lenne a szocializmus felé, ha ugyan nem maga a szocializmus.

Az államkapitalista szektort és annak a gazdaság ügyeibe való beavatkozását azonban Lenin nem csupán a kisárutermelést koncentráló, centralizáló tényezőnek tekintette. Számos írásában foglalkozik azzal, hogy az államkapitalista szektor a nagyüzemi termelés egyes szektorai jobb

kihasználásának, a gazdaság fejlesztésének is egyik fő eszköze lehet. Egy 1918-ban kelt írásában, amelyet 1921-ben újra idéz, a következőket mondja: „Az államkapitalizmus lépés lenne előre a szovjet köztársaságunkban most fennálló helyzethez képest. Ha például egy fél év múlva megszilárdulna nálunk az államkapitalizmus, ez óriási siker lenne és a legjobb biztosíték arra, hogy egy éven belül véglegesen megszilárdul és legyőzhetetlenné válik a szocializmus."*

E megfontolásból kiindulva tárgyalta például a külföldi tőkések bevonásával különösen az elmaradott nemzetiségi területeken létrehozandó vegyes vállalatok, koncessziók kérdését.**

A szocialista forradalom feladatainak szektás-dogmatikus értelmezése nyilvánul meg tehát azokban a felfogásokban, amelyek a tőkés tendenciák elleni *általános* offenzíva győzelméből, a kapitalista úton történő haladás *stratégiai* jelentőségű elutasításából arra következtetnek, hogy a szocialista erők részleges és időleges taktikai céljaik eléréséhez kifejezetten *csak* szocialista eszközöket, intézményeket és módszereket alkalmazhatnak. Doktriner szocialista felfogás az, amely elutasítja, hogy a prekapitalista jelenségekkel szemben felhasználják a kapitalista, a szocializmusnak való alárendelésére pedig alkalmazzák az államkapitalista formákat, módszereket, kategóriákat.***

A modernizáció, amely párosul a szekularizációval, az új, kizsákmányolásmentes rend körülményeinek, életmódjának, gondolkodásmódjának elsajátításával, a társadalom tagjai számára rendkívül sok változást jelent. Igen nagyfokú alkalmazkodásra kényszerülnek és jókora adaptációs készségekkel is kell bírniok ahhoz, hogy elsajátítsák a szocialista viszonyoknak megfelelő magatartási formákat, hogy az új élet új

* LÖM 36. köt. 276. old., illetve LÖM 43. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 189. old.

** Leninnek az államkapitalizmusról szóló elképzelései az 1920-as években, a tőkés erők ellenállása miatt csak kismértékben váltak valóra. Jelentőségük teljes mértékben a második világháború utáni időszakban nyilvánult meg. Ekkor az európai népi demokratikus országokban a szocialista fordulatért folyó küzdelem során a népi demokratikus állam államkapitalista rendszabályai és szektora igen jelentős szerepet játszottak a tőkés szektor korlátozásában, ellenőrzésében, szabályozásában, és ily módon a szocialista átalakítást előrelendítő fontos tényezők voltak. Egyes országokban pedig, így például Kínában, az NDK-ban és másutt, az államkapitalista szektor – főleg a vegyes vállalatok formájában – a szocialista gazdaság egyik igen jelentős és hatékony formáját képezte és képezi.

*** Ez a nézet jellemezte például 1918-ban az oroszországi úgynevezett baloldali kommunistákat. Ez bukkant fel például Magyarországon (de Csehszlovákiában, Koreában, Vietnamban is) a tőkés gazdasági formák gyorsított ütemű kisajátításában, a tőkés jellegű, piacra orientált kisárutermelés erőltetett átszervezésében, illetve felszámolásának szorgalmazásában.

formái számukra magától értetődő keretek, tevékenységi módok legyenek, amelyekben biztonságosan mozoghatnak, s amelyekben saját magukat kifejezhetik és kifejezik, s melyeket saját mozgásukat elősegítő közegnek tekintenek.

AZ ÚN. SZEMÉLYI KULTUSZ PROBLÉMÁJA

A szocialista építést fenyegető veszélyek egyike a személyi kultusz felbukkanásának lehetősége.*

A személyi kultusz terminológiáját a marxista irodalomban háromféle értelemben is használták és használják. Először is, jelentheti *egy adott személy egészségtelen dicsőítését,* apoteózisát, istenítését. Másodszor, jelezhetnek vele egy olyan, *a szocializmus építésére vonatkozó politikai irányvonalat, szemléleti és vezetési módot,* amely elfogadja a marxizmus–leninizmus elvi alapjait, de azok értelmezésében és még inkább gyakorlati megvalósításában – kisebb vagy nagyobb mértékben vagy pedig esetleg teljesen – eltér tőlük. Végül, a személyi kultusz terminussal jellemezhetik *a hatalomgyakorlásnak azt a módját, ami az előbb említett politikai irányvonal felülkerekedése és realizálódása után kialakul,* s mellyel folytatják a szocializmus építését, illetve *a kizsákmányolás nélküli társadalom kialakításának azt az időszakát,* amelyre ez a hatalomgyakorlási forma rányomja bélyegét.**

* Lehet vitatkozni azon, hogy elég pontos vagy tudományos-e a szocialista politika, illetve hatalomgyakorlás e módjának fogalmi megragadására a személyi kultusz kifejezés, hogy nem kelt-e téves képzeteket az emberek tudatában. Nem lehet azonban elvitatni azt a tényt, hogy – akár jó, akár rossz nyelvileg ez a terminológia – ez a kategória ma már általánosan elterjedt a politikai szóhasználatban. E fogalmat a legkülönbözőbb szocialista országokban széleskörűen használják fel a szocializmus elveitől eltérő, meghatározott előjelű politikai hibák, elhajlások, a szocializmus elveitől eltérő politika, a szocialista törvényességet sértő gyakorlat jelölésére. Ezért – noha ez a kifejezés kétségtelenül félreértésre is alkalmat adhat – a fenti jelenségek összefoglaló jelzéseként polgárjogot nyert. Amiatt ma már teljesen haszontalannak és fölöslegesnek tűnnek azok a viták, melyek ismételten felbukkannak, és csupán akörül folynak, hogy vajon a személyi kultusz kifejezés jó-e, avagy használható-e a politikai szóhasználatban.

** Könyvünkben a személyi kultusz kifejezést az utóbbi két értelemben használjuk. A személyi kultuszos *politikáról* vagy *irányvonalról* szólunk akkor, amikor a szocialista építésen belül jelentkező marxi–lenini elvektől, normáktól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő politikai alternatívákról vagy tendenciákról adunk számot. A személyi kultuszt mint az ezen az irányvonalon nyugvó, a szocialista vezető erőkön belül domináns szerephez jutó, a deformált politikát realizáló *hatalomgyakorlási formát* tárgyaljuk akkor, amikor az valóban egy egész társadalom életét egy egész történeti perióduson át meghatározó uralmi módozattá vált.

A szocializmus eddigi történetében megjelent és súlyos következményekkel járt az ún. személyi kultuszon alapuló hatalomgyakorlási forma. Ez a különböző országokban és történeti periódusokban természetesen eltérő, konkrét formákat öltött. 1935–1953 között a Szovjetunióban, a 40-es évek végén és az 50-es évek elején Magyarországon, Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában, 1956–1959 és 1965–1978 között Kínában, 1949–1956, majd 1963–1967 között Csehszlovákiában, 1976–1980 között Lengyelországban ez nyomta rá bélyegét a szocializmus e társadalmakban folyó építésére. Egyes szocialista országok pedig, mint például Albánia, még ma sem tudtak tőle megszabadulni.

Az SZKP 1956. június 30-i, a személyi kultuszról és következményeinek leküzdéséről szóló határozata az akkori közkeletű felfogástól eltérően (mely azonban még ma is szélesen elterjedt) kiemelte, hogy a személyi kultusz nem vagy nem kizárólag egy történelmi személyiség, Sztálin magasztalásában jutott kifejezésre, hanem szemléletbeli és politikai hibák sajátos komplexuma volt. A sztálini vezetés utolsó éveiben követett politika hibáit a dokumentum a pártdemokrácia és a szovjet demokrácia alaptalan és túlzó korlátozásában, a kollektív vezetés háttérbe szorításában jelölte meg. Kimutatta, hogy az osztályharc szakadatlan éleződéséről és annak a pártba való áthelyeződéséről szóló sztálini tételből fakadóan a párton belül az egészségtelen bizalmatlanság és a kritikátlanság légköre alakult ki, melyet csakhamar az ellenvéleményen levőkkel szembeni retorziók követtek. Ez a politika a törvénytelenségek eluralkodásához vezetett, melyek során az államvédelmi szervek a párt és az állam fölé emelkedtek és Sztálin, illetve Berija egyéni döntései (sőt önkénye) eszközeivé váltak. Mindezek hatására a párt és a szocialista állam egyes politikai lépései hibásaknak bizonyultak, és a marxi–lenini elmélet fejlődése megrekedt.

Hasonlóan értékelte – egy későbbi időszakban – pártunk is a Rákosi-féle személyi kultusz torzulásait. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága egyik első dokumentumában, az 1956. decemberi határozatban az ellenforradalom alapvető okairól szólva a személyi kultuszt és annak szerepét az ellenforradalom kiváltásában így jellemezte: „A Rákosi–Gerő klikk, amelynek a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségében és a Magyar Népköztársaság kormányában döntő befolyása volt, 1948 végétől kezdve letért a marxizmus–leninizmus elvi alapjáról. A párt- és állami életben, valamint a gazdasági élet irányításában

szektás és dogmatikus politikát, ellentmondást nem tűrő, parancsolgató és bürokratikus vezetési módszereket honosított meg. Káros módszerei rendkívül súlyos hibákhoz és bűnökhöz vezettek párt- és állami életünkben egyaránt. Akadályozták a párt- és társadalmi élet demokratizmusának kiszélesedését, durván megsértették a szocialista törvényességet. Olyan gazdasági politikát erőltettek a népre, amely figyelmen kívül hagyta az ország gazdasági adottságait, gátolta a dolgozók életszínvonalának emelését. Az önkéntesség lenini elvének megsértésével a termelőszövetkezeti mozgalmat súlyosan kompromittálták a parasztság jelentős része előtt.

A szovjet példa gépies másolásával, a szovjet–magyar barátság helytelen értelmezésével, a nemzeti érdekek háttérbe szorításával, haladó hagyományaink és nemzeti értékeink lebecsülésével és semmibevételével súlyosan megsértették a magyar nép nemzeti és hazafias érdekeit.

A Rákosi–Gerő klikk antileninista, a kommunista párttól idegen vezetési módszereivel szakadást idézett elő a párt vezetősége és tagsága, a párt és munkásosztály, a munkásosztály és szövetségese, a parasztság, valamint a párt és az értelmiségi dolgozók között. Aláásták és gyengítették a párt tekintélyét.

Ez a vezető klikk képtelen volt arra, hogy súlyos hibáit és bűneit beismerje és kijavítsa. Magatartásán lényegében a Szovjetunió Kommunista Pártja történelmi jelentőségű XX. kongresszusa után sem változtatott, annak útmutatásait figyelmen kívül hagyta. Hatalmi állásához még akkor is görcsösen ragaszkodott, amikor – főleg 1956. március elejétől kezdve – már szemben állt vele a Központi Vezetőség jelentős része, a pártfunkcionáriusok többsége, úgyszólván az egész párttagság, és lényegében már egy elszigetelt klikk helyzetében volt. A pártegységre hivatkozva minden jogos kritikát frakciózásnak minősítve, akadályozta a hibák pártszerű és demokratikus kijavítását."*

A korábban tárgyaltakon, vagyis a Szovjetunióban és a Magyarországon kialakult személyi kultuszok gyakorlatán túl ez a deformáció több más népi demokratikus országban is megjelent. Az 1940-es évek végén és az 50-es évek elején – mint ahogyan arról különböző párthatározatok és párttörténeti leírások beszámolnak – mind Bulgáriában, mind Csehszlovákiában, mind Lengyelországban, mind Romániában több vonatkozásban irreális terveket tűztek a társadalom elé. Ezek főbb jel-

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó 1964. 13–14. old.

lemző vonása az volt, hogy elsősorban az ipar, és ezen belül a nehézipar fejlesztésére helyezték a hangsúlyt. Eközben elhanyagolták a mezőgazdaság és a könnyűipar fejlesztését, ami a lakosság ellátási zavarainak kialakulásához vezetett. A becsvágyó ipari növekedési tervek teljesítéséhez az anyagi eszközöket elsősorban a lakosság életszínvonalának lassúbb, a gazdasági növekedéssel arányban nem álló fejlesztésével teremtették elő.

Súlyos helyzetbe került a szocialista országokon belül a parasztság és a városi kispolgárság, amelyeket egyrészt nagyfokú politikai bizalmatlansággal kezeltek, másrészt, amelynek jelentős megadóztatása, anyagi eszközeinek részbeni kisajátítása révén igyekeztek pótlólagos beruházási eszközökhöz jutni. Ennek során a személyi kultuszos politika képviselői nagyfokú önkényességet tanúsítottak a dolgozó parasztság tömegeivel szemben. A termelőszövetkezeti átszervezések során megsértették az önkéntesség elvét, mértéken felüli beszolgáltatást és adózási kötelezettséget írtak elő, s különböző represszió (többek között büntetőjogi) eszközöket is alkalmaztak. Mindez megrendítette és lazította a munkáshatalom politikai bázisát, a munkás-paraszt szövetséget.

A személyi kultusz időszakában minden országban eltértek a párt és az állam irányításának lenini normáitól. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a vezetést egy maroknyi csoport igyekezett kisajátítani: Bulgáriában Vlko Cservenkov, Csehszlovákiában Antonin Novotný, Lengyelországban Bolesław Bierut, Romániában Ana Pauker, majd Gheorghe Gheorghiu-Dej és a körülöttük kialakult politikai csoport. A kollektív vezetés helyébe mindinkább a személyi vezetés lépett. A párton belül súlyosan megsértették a pártdemokráciát, a párttagságot a pártvezetőség elképzeléseinek puszta végrehajtójává tették. A személyi kultusz dominanciájának tetőfokán szinte lehetetlenné tették azt, hogy bárki befolyásolhassa a párt politikáját a szűk vezető rétegen kívül.

Az említett országokban jelentős szerephez jutott az állami és egyéb bürokratikus szervezet. Jelentősen megnövelték létszámát.*

Az állami szervezet jelentős hatáskörhöz jutott: a „politikai állam" rendelkezése alá vonta a társadalmi élet szinte minden területét.

A szocialista állam szervezetei közül különleges helyzetbe kerültek az

* Jellemző ebből a szempontból, hogy 1953 után az említett népi demokratikus országokban helyenként több százezer állami alkalmazottat kellett elbocsátani. A Szovjetunióban és Kínában több millióra rúgott a leépített közalkalmazottak száma.

államvédelmi és elhárító szervezetek. Ezeket a személyi kultuszos vezetés saját közvetlen befolyása alá helyezte és eszközül használta fel nemcsak az osztályellenség, hanem a politikai ellenfelek elleni harcban is. Ennek következtében az államvédelmi szervezet egészségtelenül nagy súllyal bírt a szocialista országok állami és társadalmi életében.

A személyi kultuszos politika következtében jelentősen háttérbe szorultak a társadalmi szervezetek, a tömegszervezetek, a választott képviseleti állami testületek. Az említett szocialista országok pártdokumentumai szólnak erről. A Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának a lengyelországi válságok okairól és következményeiről írt jelentése például így fogalmaz: „az önkényesen megvalósított centralizmus elterjedése hozzájárult a munkásosztály és általában a dolgozók tényleges kezdeményezésének és társadalmi aktivitásának csökkenéséhez. A szejmnek és a tanácsoknak a gyakorlatban nem volt tulajdonképpeni politikai rangjuk. Azok a társadalmi-gazdasági intézmények, amelyeknek a munkásosztály aktív tevékenysége platformját kellett volna képviselniök, mint a munkástanácsok és a munkásönkormányzat, a megélénkülés rövid időszakai után elvesztették aktív jellegüket... Erősen érezhető volt a szakszervezetek szerepének korlátozása."*

Ebben az időszakban Bulgáriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában és más szocialista országokban is elhatalmasodott a gyanakvás és az alaptalan vádaskodások és megtorlások légköre a párt és az állam vezető személyiségeivel szemben. Ennek megnyilvánulásai voltak részben a politikai tisztogatások, részben a rengeteg tragédiával járó koncepciós perek. Ezek áldozataivá lettek Bulgáriában Trajcso Kosztov, Csehszlovákiában Rudolf Slánsky, börtönbe került Lengyelországban Wladisław Gomulka. Rajtuk kívül számos, a szocializmus ügye iránt elkötelezett ember vált az önkényeskedés, az igazságtalan eljárások és perek áldozatává.

Azonban nem csupán a kommunistákkal szemben, hanem a lakosság széles tömegeire kiterjedően is megjelentek a törvénytelenségek – a túlzó szabálysértési eljárásokban, a nem indokolt bírósági ügyekben, a megalapozatlan és törvénytelen represszziókban stb. Ezek esetenként a dolgozók számottevő részét sújtották.

Általában véve megfigyelhető volt a marxizmus–leninizmus elveitől való eltérés, illetve ennek az elméletnek dogmatikus, doktriner, mechanikus felhasználása. Ugyanakkor előtérbe állították és a marxizmus

* Nove Drogi, 1983. novemberi különszám.

autentikus képviselőinek mondották ki mindenekelőtt Sztálint, másrészt az egyes szocialista országok akkori vezetőit. Az elmélet fejlesztése, éppen úgy, mint az autentikus politikai nyilatkozatok joga, az ő monopóliumukká vált.

A sztálini személyi kultusz leleplezése után, majd az 1956-os magyarországi ellenforradalom tanulságai alapján azt lehetett volna gondolni, hogy a szocialista országok és az egész nemzetközi kommunista mozgalom is okul a személyi kultusz tragédiájából. Nem ez történt. Egyes országokban, mint például Albániában, a Kínai Népköztársaságban, az 1960-as években Csehszlovákiában, az 1970-es évek derekától kezdve Lengyelországban és másutt újra jelentkeztek azok a súlyos hibák és bűnök, amelyekről a személyi kultuszt elítélő SZKP XX. és XXII. kongresszusa, illetve a magyar (és a bolgár, csehszlovák, lengyel, román) kommunista, illetve munkáspártok a személyi kultuszt elítélő határozatai szóltak.

A személyi kultusz újraéledése részben azzal függött össze, hogy nem szüntették meg következetesen az előző időszakban kialakult deformációkat és azok következményeit. A Kínai Népköztársaságban például 1956-ban, az SZKP XX. kongresszusa nyomán, a kommunista párt VIII. kongresszusán ugyancsak elítélték a személyi kultusz hazai megjelenési formáit. Nem mondták ki nyíltan, hogy Mao Ce-tung hibás vezetési módszereiről és elveiről szólnak, s csoportjának helytelen politikai gyakorlatát kárhoztatják, de a párttanácskozás megállapításai tartalmazták, hogy az ő hibájukból jelentek meg a társadalomban és a pártban megnyilvánuló anomáliák és deformációk, s ezeket utasították el. Nem vonták azonban le e megállapítások személyi és szervezeti konzekvenciáit, így Mao és társai megőrizhették pozícióikat és győzelemre tudták vinni irányvonalukat.

Másrészt, a személyi kultuszos politika szükségszerűen alakult ki annak következményeként, hogy a társadalmi problémákat szubjektivista módon értékelték, a feladatokat irreálisan, voluntarista megfontolásokból kiindulva határozták meg, megsértették a párt- és az állami életre vontkozó lenini normákat, elszakadtak a dolgozók tömegeitől. Ilyen körülmények között elkerülhetetlenül megjelenik a személyi kultusz veszélye és az az egyes országokban domináns erővé, a szocialista hatalomgyakorlás elveit és normáit torzító tényezővé válhat.

A későbbi időszak vagy a jelen személyi kultuszai *sok tekintetben teljességgel megismétlik* a korábbiak, a „klasszikus"-nak számító formák hibáit s ezért *a lényegi vonásaikat tekintve* velük azonos szindrómát alkotnak.

Ugyanakkor a személyi kultuszos politika mai képviselői – részben a megváltozott történeti feltételekből következően, részben amiatt, hogy e deformáció más országbéli csődjét és a nemzetközi kommunista mozgalom, a szocialista országok személyi kultusz elleni közel három évtizedes harcát nem hagyhatják figyelmen kívül – a torzulásokat nem ismétlik meg a régivel teljesen megegyező módon, bizonyos formai változások nélkül.

A jelenkorban létező személyi kultuszok történelmi körülményei messzemenően különböznek az 1935–1955 közötti időszakban létező személyi kultuszok feltételeitől abban, hogy a társadalmak többnyire a fejlődés magasabb fokán állnak, mint az 1930-as, 1940-es, 1950-es évek szocialista társadalmai. A szocialista hatalom létrejötte óta több évtized telt el. Az új rend politikailag megszilárdult. A gazdasági növekedés és a kulturális forradalom nyomán a termelés a korábbinál jóval magasabb szinten van, a szocialista iparosítás jelentős eredményeket ért el, csaknem mindenütt végbement, sőt megszilárdult a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a lakosságban hatalmas arányú átrétegződés következett be, a dolgozók kulturális színvonala emelkedett.

A mai szocialista országok olyan világban élnek, melyben jelentős erőt képvisel a szocialista országok közössége. Emiatt a korábbinál kockázatosabbá vált az, hogy bármely szocialista ország ellen nyílt támadást, katonai agressziót kíséreljenek meg.

Ezeknek a megváltozott körülményeknek is betudható az, hogy a világ imperialista erői az őket általánosan jellemző szocialistaellenesség mellett – különösen az egyes személyi kultusszal terhelt szocialista országok irányába – differenciált magatartást kezdenek tanúsítani. Részben különleges hitelekkel és külkereskedelmi kedvezményekkel, részben aspirációik meglovagolásával, hibáik kihasználásával a többi szocialista ország ellen igyekeznek fordítani azokat.*

E megváltozott belső és nemzetközi viszonyok következtében és a módosult imperialista taktika hatására még a torz módon működő politikai rendszereknek is csökkent a külső veszélyeztetettsége. Így még az általában a bezárkózásra, elhatárolódásra törekvő, a konfrontációk lehetőségeit eltúlzó személyi kultuszos irányvonal képviselői is rugalmasabb, változatosabb taktikát alkalmaznak és a régebbieknél nyitottabbak a kapitalista külvilág felé.

* Ezt az eljárást követték hosszú ideig például a Mao Ce-tung-féle vezetéssel, a giereki lengyel rendszerrel kapcsolatosan.

Mindezek nyomán némileg megváltoztak a személyi kultuszos politika megnyilvánulási *formái is*. Így például, a korábbi, szinte kizárólagos szektás-dogmatikus jellegű személyi kultuszok mellett megjelentek e deformáció eklektikus, vagyis jobboldali opportunizmussal terhelt formái is. (Csehszlovákiában éppúgy, mint Lengyelországban, Kínában vagy másutt.)

Másodszor, a Szovjetunió Kommunista Pártjának történelmi jelentőségű XX. kongresszusa utáni időszak eseményei, az SZKP és a többi kommunista párt személyi kultusszal szembeni küzdelmei nem múltak el nyomtalanul. A jelenkori személyi kultuszok *egy része* módosult, kifinomodott formában jelentkezik. Az Antonín Novotný-féle, illetve az Edward Gierek-i személyi kultuszos politikánál például már nem találhatók meg e deformáció bizonyos jegyei, például a tömeges represszziók, nem vallották már a politikában nyíltan elvként, illetve nem érvényesítették a gyakorlatban deklarált módon az osztályharc szakadatlan éleződésének és a pártba való áthelyeződésének korábban megbírált és teoretikusan megcáfolt elvét. Eltűntek a személyi kultusz egyes külsődleges formái, például a „vezér" apoteózisa stb. Sőt a személyi kultusz említett képviselői számos esetben még nyíltan is deklarálták vagy deklarálják azt, hogy a személyi kultusszal szemben álló politikát folytatnak, és ezt több, a más országokban e torzulással szemben bevezetett intézkedéssel is igyekeztek alátámasztani.

Mindezek a tények arra figyelmeztetnek, hogy messzemenően óvakodni kell a személyi kultuszról alkotott sztereotip képtől, közte a személyi kultusznak a szektás-dogmatikus torzulásokkal való azonosításától.

Miután a személyi kultusz nem feltétlenül jelenik meg a maga „klaszszikus" formáiban, a megváltozott alakjai mögött is fel kell tárni e jelenségcsoport lényegi vonásait.

Másrészt, a személyi kultuszos következményekhez nem csupán a „klasszikus út", szektás-dogmatikus elhajlás vezethet. Egészen más elvek (a sztálini osztályharc éleződése elvével szemben a nép erkölcsi-politikai egységének túlértékelése, a határozott ideológiai harc helyett az ideológiamentesség, vagy a marxista ideológia elhanyagolása, a különböző polgári, kispolgári revizionista stb. nézetekkel való azonosulás) ugyancsak a személyi kultusz bekövetkezését eredményezhetik és egyben annak sajátos megnyilvánulásai is lehetnek. Ezért nemcsak a szektás-dogmatikus, „hagyományos" személyi kultusz irányába mutató tendenciákra vagy az ilyenfajta deformációk jelenségeire kell

felfigyelni, és ellenük küzdeni, hanem az ellenkező előjelű folyamatokra és torzulásokra is, amelyek lényegében véve a „klasszikus" személyi kultusz következményeihez hasonló károkat okozhatnak.

A SZEMÉLYI KULTUSZ LÉNYEGE

A személyi kultusz kifejezés használatában a tudományos irodalomban, a művészeti ábrázolásban és a köznapi tudatban jelentős tisztázatlanságok mutatkoznak. Különösen akkor, amikor ez a terminológia az 50-es évek első felében megjelent (de ez még ma is nemegyszer előfordul), ezt a kategóriát sokan betű szerinti értelemben, azaz egy adott személy kultuszaként értették. Széles körben elterjedt a fogalomnak a dogmatizmussal, a szektássággal, a törvénysértésekkel való azonosítása is.

A személyi kultusz azonban nem a vezetők vagy tömegek egy gnoszeológiai eredetű optikai csalódása, nem az, hogy minden eredményt egy meghatározott személynek (vagy személyeknek) tulajdonítanak és ezért őket emberfeletti tulajdonságokkal ruházzák fel és magasztalják. A pártvezető (vagy vezetők) széles körű tekintélye, népszerűsítése, sőt, esetenként még személyiségének magasztalása önmagában véve nem személyi kultusz. A személyi kultusz lényegi jellemző vonása nem az, hogy egy adott személyt dicsőítenek; elítélése pedig nem szűkíthető le e magasztalások kárhoztatására, de még e személyek tevékenysége során elkövetett egyes hibák, a vezetése alatti mulasztások vagy bűnök puszta felsorolására és egyszerű elutasítására sem.

Nem helyes továbbá a személyi kultusz torzításait a „dogmatizmus" kifejezéssel jelölni. A dogmatizmus a gyakorlattól való eltávolodást, meghatározott eszmék elvont vagy merev, nem a kornak megfelelően való alkalmazását jelenti. Dogmatizmus nem csupán a marxizmus alapján nyugvó gyakorlatban, hanem más eszméknél és azok megvalósítása során is lehetséges. Ezen túl, a személyi kultusszal terhelt politikában mindig megtalálhatók a pragmatizmus különböző elemei, s a pragmatizmus rendszerint éppenséggel az elmélet nélküli cselekvésből fakad. Végül, a személyi kultusz kifejezéssel jelzettek esetében nem csupán az eszmék merev, doktriner, az élettől elvont használata a probléma, hanem az eszmék sajátos eltorzítása és – ami még ennél is lényegesebb – az élet minden területére kiterjedő nem marxista gyakorlat volt.

Nem azonos a személyi kultusz a zsarnoki vezetéssel, a represszió, a koncepciós perek gyakorlatával, hiszen gyakorlata nemcsak abból állt,

hogy embereket igazságtalanul meghurcoltak, börtönbe zártak, kivégeztek stb.

A személyi kultusszal terhelt időszakban – különösen a múltban – vitathatatlanul számos törvénytelenség fordult elő. E torzítás elkövetőinek antimarxista politikája mindenkor ütközik az objektív társadalmi törvényekkel és ez a dolgozók érdekeinek súlyos megsértését eredményezi. Az ezzel szembeni egyre növekvő ellenállást előbb vagy utóbb mind fokozódó repressziókkal igyekeznek megakadályozni. Ez a törvényesség tömeges megsértésével jár együtt.

A hibás és káros politika áldozatai, az igazságtalanul meghurcolt vagy megbüntetett dolgozók mellé egyre inkább felsorakoznak a személyi kultusz antimarxista politikáját elutasító, elkötelezett szocialista erők, vezetők és beosztottak, aktívák és közemberek egyaránt. A személyi kultusz torzításait elkövető vezetés előbb vagy utóbb szembe kerül ezekkel az erőkkel is. Koholt, hamis vádak emelésével, koncepciós „ügyek", sőt perek szervezésével igyekszik őket pozícióikból kiszorítani, a társadalmi ügyek intézésére gyakorolt befolyásukat megszüntetni.

A társadalmi törvények megsértése ily módon elvezet a törvények, a lenini párt- és állami normák, az erkölcsi elvek és szabályok megsértésére.

Amennyiben azonban a személyi kultuszt kizárólag csak a törvények megsértésére, a represszió rendszabályokra vagy koncepciós perekre korlátozzák, akkor olyan látszat keletkezik, hogy ha a törvénytelenségeket kiküszöbölik, a sértetteket rehabilitálják, a személyi kultusznak is vége. A személyi kultusz valójában a törvénytelenségeknél sokkal messzebb menő és mélyebb jelenségcsoport.*

Mindezen okok miatt nem helyes, hogyha a személyi kultuszt annak egyik, mégoly jelentős mozzanatával vagy megnyilvánulásával azonosítják. Ez ugyanis – mint láttuk – nemcsak téves és félreorientáló értékelés, hanem olyan eljárás, amely a személyi kultusz elleni harcot messzemenően leszűkíti és félrevezeti.

A személyi kultusz kérdésében született szovjet, magyar és egyéb pártdokumentumokból, pártállásfoglalásokból is kitűnik az, hogy alap-

* Azt is figyelembe kell venni, hogy voltak és vannak olyan társadalmak, ahol a személyi kultusz ellenére nem volt vagy nem létezett olyan méretű törvénytelenség, amilyennel mi például az irodalmi és filmábrázolásokban találkozhattunk. Az NDK-ban például nem voltak kivégzések és nagyon elenyésző volt a törvénytelenül letartóztatottak vagy zaklatottak száma. A giereki Lengyelországban pedig nem voltak politikai okokból indított koncepciós „ügyek" és törvénytelen perek.

vetően nem arra szolgáltak, hogy egyes vezető személyek dicsőítését vagy a törvénytelenségeket elítéljék. A személyi kultusz alapvető tartalmát ezek a pártokmányok úgy határozzák meg, hogy a személyi kultusszal terhelt politikát folytató párt- és állami vezetők, azaz a szocializmus képviselőinek egy adott – szűkebb vagy szélesebb – csoportja felrúgja a párt és az állam irányításának lenini normáit; felszámolja a kollektív vezetést és helyébe a szubjektivista személyi vezetést állítja; korlátozza a szocialista demokráciát és a társadalmat túlnyomórészt adminisztratív eszközökkel irányítja; súlyos hibákat, sőt bűnöket követnek el a néppel szemben; megsértik a szocialista törvényességet. Mindennek nyomán meglazul, ellentmondásossá lesz a pártvezetés és a párttagság, a párt, az állam és a dolgozó tömegek viszonya; megreked a marxista–leninista elmélet fejlesztése és helyébe a valóság doktriner, irreális vagy praktikus tükrözése lép. Mindezek következtében leszűkül a szocialista hatalom népi bázisa, ami a szocializmus gyengüléséhez és a vele szemben álló erők támadásának megkönnyítéséhez vezet. Ezek a vonások egy sajátos, többé-kevésbé koherens rendszerrel bíró *politikai szindrómát,* politikai-kormányzati szervezeti és vezetési elemekből álló jelenségcsoportot, speciális hatalomgyakorlási módot alkotnak.

Arról, hogy valamely szocialista országban volt-e vagy van-e személyi kultusz, nem szubjektív érzelmek vagy pedig elfogult, illetve felületes ítéletek, hanem csakis objektív vizsgálat és értékelés alapján lehet ítélni. Egy-egy olyan vonás, amely hasonlít a személyi kultusszal terhelt politikai gyakorlat egyes elemeire – mint például a vezető garnitúra egészséges szelekciójának megszűnése vagy erőteljes társadalmi befolyása, túlzó magasztalása, a kritika hiánya, a párt vagy az állami élet demokratikus elemeinek formális működése, egyes anomáliái, súlyos politikai hibák, illetve ezek sorozata stb. –, *önmagában véve* még nem jelent személyi kultusszal terhelt hatalomgyakorlást, vagy a szocialista építés személyi kultusz révén torzult fejlődési szakaszát. Erről a jelenségről csakis egy *meghatározott tartalmú komplex jelenségcsoport,* a szocialista *hatalomgyakorlás* egy sajátos, deformált *rendszerének* esetében lehet szó. Akkor, ha az *egész társadalom* méreteiben *átfogóan* és *tartósan* érvényesül a társadalomban egy *szubjektivista politika, vezetési stílus és szemlélet,* amely megsérti a szocialista építés, a párt és az állam irányításának marxi–lenini normáit, amely *a szocialista intézmények torzult működését* eredményezi, amelynek következményeként a dolgozók hatalmának szervezetei fokozatosan *szembekerülnek* megbízóik érdekével és akaratával.

Amennyiben egy adott szocialista társadalomban ilyen totálisan érvényesülő, többé-kevésbé koherens hatalomgyakorlási forma nem létezik – még ha vannak is a társadalomban egyes, a személyi kultuszos hatalomgyakorlással analóg jelenségek –, nem beszélhetünk személyi kultuszról mint a hatalomgyakorlás egy specifikus formájáról.

A személyi kultusz *lényege* az, hogy a szocialista hatalomgyakorlásban és kormányzásban érvényesülni kezd egy sajátos szubjektivista – doktriner vagy pragmatikus – jellegű politika, autoritív vezetési stílus és paternalista szemlélet, amely a szocialista intézmények sajátos viszonyaiban, az állami s ezen belül mindenekelőtt a végrehajtó és erőszakszervezetek túlsúlyán alapuló kormányzásban és specifikus kormányzási rendszerben ölt testet, és amely meghatározott kormányzási formákkal, a túlszervezettséggel és az adminisztratív eljárásokat kényszerítő rendszabályokkal, valamint sajátos tömegmanipulációs eljárásokkal igyekszik realizálni célkitűzéseit. E politikai vonal ezáltal a marxizmus elveit sértő s nemegyszer velük ellentétes politikai-kormányzati gyakorlatban tárgyiasul.

A személyi kultuszos politika a szocialista építés valamely időszakának többé-kevésbé koherens alternatív koncepcióját, végrehajtása pedig annak sajátos hatalomgyakorlási módját jelenti. Ez az irányvonal a társadalom minden területére kiterjedően hatva, nehezíti a szocialista építést, és a szocializmust gyengítő súlyos következményekkel jár.

A személyi kultuszos torzulások felülkerekedése és a hibás politika káros következményei azt eredményezték minden egyes szocialista országban, ahol ez a deformáció domináló társadalmi erővé, a hatalom gyakorlására jelentősen ható tényezővé vált, hogy a lakosság tömegei és a szocialista kormányzat közötti konszenzus felbomlott. Megrendült a dolgozóknak a szocializmus és a szocialista társadalom vezetése iránti bizalma. A népi támogatás csökkenése miatt egyre nehezebbé vált nemcsak a szubjektív voluntarista politika érvényesítése, hanem a szocializmus építése is.

A SZOCIALIZMUS ÉS A SZEMÉLYI KULTUSZ

A személyi kultusz a szocialista rendszer természetétől és jellegétől eltérő rendszeridegen megnyilvánulásai teljességgel szemben állnak a tudományos szocializmus elveivel és normáival. A szocializmus elvileg összeférhetetlen a személyi kultusz jelenségeivel, lényegi jegyei és viszonyai egyenesen kizárják őket.

A szocializmus, illetve a személyi kultusz összeegyeztethetetlen jelenség, közöttük szükségszerű kapcsolat nincs. Ezt – először is – az a tény bizonyítja, hogy egy sor szocialista országban hosszú időn keresztül munkálkodtak az új társadalom létrehozásán személyi kultuszos hatalomgyakorlás nélkül. Voltak országok, illetve az egyes társadalmak történetében a szocialista építés későbbi szakaszán olyan periódusok, melyekben ez a deformáció felülkerekedett és a történeti fejlődést jelentősen befolyásoló tényezővé vált. Azonban ez nem minden országban következett be. Ott – ahol ez a torzulás domináló hatalomgyakorlási formává vált – hosszabb-rövidebb idő után szembefordultak vele és leküzdötték. Éppen ez biztosította azt, hogy az adott országok szocialista jellege megerősödjön. Végül, ahol a korábbi időszak tanulságaira támaszkodva következetesen küzdenek e deformáció ellen, ott nemcsak hogy sikerült kiküszöbölni ezt a szocializmustól idegen jelenséget, hanem kiépítik azokat a marxi–lenini koncepción nyugvó garanciákat és intézményes biztosítékokat is, amelyek véglegesen megakadályozhatják ismételt előfordulását.

Másodszor, a szocializmus eredményes építésének alapvető feltétele a szocialista néphatalom. Ez akkor erős és valóságos, vagyis – Hegel szavaival – akkor felel meg fogalmának, ha biztosítja a dolgozó tömegeknek a társadalom ügyeinek intézésében, illetve a társadalom igazgatása befolyásolásában való hatékony és aktív részvételét.

A szocialista hatalom a demokratikus centralizmuson nyugszik. Ez az elv – ha következetesen érvényesítik – biztosítja a társadalom számára elengedhetetlen fegyelmet, a többségi döntés érvényesítését, a szükséges központosítást. Emellett lehetővé teszi azt, hogy a dolgozók minden szinten szabadon választhassák képviselőiket és ügyintézőiket, döntéseikkel befolyásolhassák őket és hatékonyan ellenőrizhessék a különböző szintű vezető testületeket, az irányítási hierarchiát. A demokratikus centralizmus érvényre jutása garantálja azt, hogy a társadalomban nem csupán az elengedhetetlen szervezettség, a különböző szinteken lévő határozott irányítás és központosítás valósuljon meg, hanem a vezető szervek alulról fölfelé mindenkor a dolgozóknak alárendelve tevékenykedjenek. Ebben óriási segítséget nyújthat a kommunista párt, valamint a társadalmi szervezetek. E szervezeteken belül ugyancsak érvényesülnie kell a belső demokráciának és a kollektív vezetésnek, amely biztosítja, hogy valóban a többség véleményét, akaratát, érdekét képviseljék és váltsák valóra.

A személyi kultusz ezzel szemben a társadalom vezetésének egy részét a dolgozók fölé emeli. A személyi kultusszal terhelt hatalomgyakorlás

során a széles tömegek egy általuk szinte befolyásolhatatlan autoritív és paternalista irányítás alatt állnak, amely jelentősen korlátozza őket abban, hogy ténylegesen kontrollálják a szocialista vezetést. Megszűnik előbb a pártban, majd az élet minden területén a kollektív vezetés, és ezzel szűkül a társadalmon belüli demokrácia is. Ez a torzulás tehát gyökeresen és merőben ellentétes a szocialista hatalom alapvető elveivel, és gyakorlatával gátolja a szocialista építést.

Végül, a tudományos szocializmus, s ezen belül a párt és az állami irányítás marxi–lenini elvei és normái, melyek a szocialista építés vezérfonalát jelentik, összeférhetetlenek a személyi kultusz elveivel és gyakorlatával. Hogyha tehát egy adott szocialista országban következetesen a tudományos szocializmus elvei szerint irányítanak, akkor az ilyen módon megalapozott és érvényre jutó szocialista gyakorlat lehetetlenné teszi a személyi kultusz megjelenését. Nem véletlen tehát az, hogy minden szocialista országban, ahol a szocializmusnak elkötelezett emberek felléptek a személyi kultusz megnyilvánulásai ellen, ezt mindenkor a marxi–lenini elvekhez és normákhoz való visszatérés platformján tették. Ily módon mindenütt, ahol következetesen kívánnak küzdeni a személyi kultusz ellen, a szocialista demokrácia kiszélesítésén, a törvényesség biztosításán, a kollektív vezetés érvényesítésén és a demokratikus centralizmus megvalósításán munkálkodnak, arra törekszenek, hogy élővé tegyék a társadalom életében a dolgozók szervezeteit, hogy valóságos közéletet teremtsenek, és minden, a szocializmus iránt elkötelezett vagy pedig a szocializmusban érdekelt embert megnyerjenek a társadalom ügyeinek intézésében való részvételre.

E tények alapján szögezte le a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága azt, hogy „a személyi kultusz ellentétben áll a szocialista rend lényegével, s fékké vált a szovjet demokrácia fejlődése és a szovjet társadalomnak a kommunizmus felé való előrehaladása útján".*

Kádár János elvtárs az MSZMP VIII. kongresszusán tartott beszámolójában pedig ezért jelentette ki: „Tapasztalataink ismét megerősítik azt a marxista elvet, amely szerint a személyi kultusz idegen a szocializmustól, és ellentétes vele, nem pedig a szocializmus, a proletárdiktatúra szükségszerű terméke."**

* A személyi kultusznak és következményeinek leküzdéséről. Az SZKP Központi Bizottságának határozata. Szikra 1956. 10. old.

** *Kádár János:* Tovább a lenini úton. Kossuth Könyvkiadó 1964. 115. old.

Hogyan jelenhetett meg egyáltalán a szocialista építés körülményei között a személyi kultusz, ha a szocialista társadalom törvényszerűségeivel, működésének elveivel és intézményrendszerével szemben álló rendszeridegen torzító elem? Ha a személyi kultusz *elvileg* összeegyeztethetetlen a szocializmussal, hogy lehettek meggyőződéses vagy megszállott képviselői és követői, miként kerekedhetett felül az egyes szocialista országokban?

Ez a történeti jelenség azzal magyarázható, hogy *a szocialista társadalom* – mint minden társadalmi formáció – *nem a maga tiszta fogalmi formájában létezik. A szocializmus törvényszerűségei* az egyes szocialista országokban lévő társadalmi, politikai, kulturális rendszer *lényegi* jegyeit képezik. Ezek azonban *valóságosan* és *reálisan* mindenkor csakis a *konkrét létező* szocialista társadalmakban nyilvánulnak meg. E társadalmakat viszont nem csupán a *szocializmus szükségszerű* vonásai determinálják. Fejlődésükre hat a természeti és a társadalmi környezet, az adott konkrét körülmények, közte a kapitalista világ is. Evolúciójukat befolyásolják a szocialista társadalom irányító erőinek erényei, de fogyatékosságai és hibái, a dolgozók tudatosságának foka, aktivitása, erőfeszítéseinek mértéke, tevékenységének iránya, a vezetés és a tömegek viszonya stb. Ezek az egyes társadalmakat meghatározó *lényegi* és *szükségszerű* vonásokhoz képest történelmi véletlenek. Ha ezeknek a különböző tényezőknek esetlegesen a szocializmusra kedvezőtlen irányú mozgása következik, ennek következményei akár külön-külön, akár pedig együttesen és egymást felerősítően hatnak, s hozzájárulhatnak a személyi kultuszos politikai vonal megjelenéséhez. Mindenekelőtt azzal, hogy elősegíthetik azoknak az erőknek előretörését, amelyek egy adott konkrét szocialista országban a személyi kultuszos politika dominanciájáért küzdenek.

A politikai küzdelmeknek ez az eredménye azonban ismét csak nem valamiféle általános, a személyi kultuszt végzetszerűen érvényre juttató szabályszerűségből fakad, nem szükségszerűen következik be. A személyi kultuszos politika domináns szerepéhez az egyes szocialista országokon belül lezajló *konkrét folyamatok* vezettek és vezetnek: a párton és az államon belül folytatott viták és harcok, egyes hatalmi pozíciók megszerzése és kicserélődése, az ellentétes elképzelésekkel bírók politikai (és esetenként erkölcsi és jogi) legyőzése és a közügyek intézéséből való eltávolítása. Mindezek a változások pedig mindenkor és mindenhol konkrét indítékokkal és módszerekkel, országonként eltérő formákban végbement mozgások eredményei voltak.

Ennélfogva, míg a *szocializmus mint rendszeridegent kizárja a személyi kultuszt, s az nem szerves tartozéka,* e társadalmi rendszerhez *tartozó egyes konkrét szocialista társadalmakban* viszont *előfordulhat* az, hogy fejlődésük során felbukkannak a személyi kultusz jelenségei, és azok – időlegesen – uralkodóvá válhatnak.

A nagy októberi szocialista forradalom, majd a többi szocialista országban a szocialista erők győzelmei viszonylag elmaradott országokban következtek be. A világ jelentős részén ugyanakkor fennmaradt a jóval erősebb kapitalista rendszer, amely ellenségesen viszonyult az új társadalmat építő rendhez, s a szocialista országokat fenyegette.

Ilyen körülmények között – mint ahogy erről a Szovjetunióról szólva az Olasz Kommunista Párt titkárságának 1961. november 27-i, az SZKP XXII. kongresszusával foglalkozó dokumentuma megállapítja: „egy sor szükségszerűség, amely belpolitikai és nemzetközi síkon egyaránt az osztályharc keménységéből fakadt, arra kényszerítette a bolsevik pártot, hogy vaskézzel összpontosítsa a hatalom irányítását, s így szembe tudjon szállni előbb a reakcióval, a polgárháborúval, az imperialista támadással, majd pedig a NEP-korszak után, amikor az osztályharc magasabb szakaszába kellett áttérni, hogy meg tudják akadályozni a kapitalizmus újjászületését, és új, szocialista alapokon tudják felépíteni a gazdaságot: vagyis amikor meg kellett teremteni a szocialista nagyipart, a közösségi mezőgazdaságot, ki kellett dolgozni és végre kellett hajtani az első ötéves terveket. Mindez magával hozta azt, hogy harcolni kellett a bal- és a jobboldali elhajlások ellen. Amikor pedig bekövetkezett Lenin korai halála, élethalálharc indult meg az irányzat, a cselekvés és a vezetés egységéért. El kell ismerni, hogy ezek a nagy, helyes politikai cselekedetek elkerülhetetlenül maguk után vonták az összes proletár, népi és nemzeti energiák végső megfeszítését, s ugyanakkor a végsőkig vitt centralizálását, különös tekintettel a Szovjetunióban fennálló sajátos helyzetre, hiszen ez volt az első és az egyetlen ország, amelyikben építették a szocializmust. Mindemellett a hibát talán ott lehet megtalálni, hogy a vezetés központosítása szükségszerűségének tudatával nem járt mindig együtt annak tudata, hogy ez nem választható el a proletárdemokrácia fejlesztésétől, hogy a centralizmus és a demokrácia a forradalmi mozgalomban nem ellentétes fogalom, hanem ellenkezőleg, kölcsönösen feltételezik és erősítik egymást.*

Ezek az objektív és szubjektív körülmények kétségtelenül fennálltak.

* L'Unità, 1961. november 28.

Jelentősen motiválták döntéseik során a szocialista országok vezető köreit. Esetenként ezek a tények indokoltnak látszóknak tüntették fel a személyi kultuszos politikai megoldásokat, és ily módon a személyi kultuszos megoldások elfogadására késztettek. Mégsem ezek a körülmények voltak a személyi kultusz *kiváltó okai* és *felülkerekedésének alapjai.*

Először is ezek a körülmények (például a személyi kultusz kibontakozásánál *is* felbukkanó olyan feltételek, mint a társadalom és ezen belül különösen a gazdaság elmaradottságának felszámolásához elengedhetetlen központi vezetés, a fogyasztási cikkek hiányából fakadó elosztási rendszer kiépítése, a szocialista társadalom fenyegetettsége miatti belső megszorító intézkedések, amelyek korlátozták a szocialista demokráciát, a lakosság tömegeinek kulturális elmaradottsága stb., valamint, hogy az a tény, hogy később a személyi kultuszos politikát választó vezető csoport egyes tagjai már vezető párt- vagy állami beosztásokban voltak stb.) már a szocialista építés korábbi időszakában is – s ekkor jórészt még kezdetlegesebben és a szocialista társadalmi átalakítást jelentősebben gátló módon – fennálltak. Mégsem vezettek arra, hogy a személyi kultuszos politika már akkor uralkodóvá legyen. Hosszú ideig (a Szovjetunióban például 1917–1934-ig, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában és másutt 1945 és 1949 között) e tényezők léteztek anélkül, hogy a társadalomban felülkerekedett volna a személyi kultusszal terhelt politika, és dominálóan rányomta volna bélyegét a társadalom hatalmi viszonyaira és rajtuk keresztül egész életére.

Másodszor, ugyanabban az időben, amikor a személyi kultusz egy (vagy több) országban a társadalmi életet domináló tényezővé lett, más – hasonló negatív feltételekkel bíró – országokban ez nem következett be.

Végül, a személyi kultusztól megszabaduló országok annak ellenére tudtak végezni ezzel a deformációval, hogy nem következett be jelentősebb minőségi változás a fent említett, a személyi kultusz kialakulásakor megfigyelhető, a szocialista társadalmak megteremtését kedvezőtlenül befolyásoló objektív körülményekben.

Következésképpen az elmaradottság tényéből nem lehet a személyi kultusz *okait* levezetni. Ezeknek ugyanis minden országban ki kellett volna váltaniuk ugyanezeket a negatív következményeket, vagy pedig addig, amíg e körülmények fennállnak, nem lehetett volna, illetve nem lehetne a személyi kultuszt felszámolni.

Az új, kizsákmányolás nélküli társadalom kialakítása során a szocia-

lista építést nehezítő egyes kedvezőtlen feltételek önmagukban véve tehát nem indukálják a személyi kultuszt, s nem is váltják ki automatikusan a személyi kultuszos torzulásokat.

A személyi kultuszon nyugvó politika részben a szocializmus útjára lépő egyes országok specifikus objektív és szubjektív feltételeivel, részben a marxista–leninista elveknek az egyes szocialista országok viszonyaira való adaptálásával, konkretizálásának folyamatával összefüggésben jelenik meg.

A szocialista hatalom megteremtése után napirendre kerül az új, kizsákmányolás nélküli rend megvalósításának feladata. Ehhez segítséget nyújt a szocializmus marxista–leninista elvek alapján nyugvó tudományos programja. Ez azonban csupán *elméleti alapvetés,* amely szükségképpen elvontan szól arról, hogy melyek az új társadalmi rend jellemzői, stratégiai célkitűzései, és azokat milyen úton kell realizálni. Azoknak az embereknek és szervezeteknek, amelyek e programot valóra akarják váltani, maguknak kell felmérniök és meghatározniok azt, hogy az adott történelmi helyzetben saját országuk viszonyai milyen célok kitűzését és milyen utak bejárását teszik lehetővé.

A személyi kultusszal terhelt politika kialakulásánál és a társadalomban domináló tényezővé válásánál az a sajátos szabályszerűség figyelhető meg, hogy mindegyik országban, ahol a személyi kultusz létrejött és felülkerekedett, ez a folyamat rendszerint egybekapcsolódott a szocialista építés egy adott szakaszának lezárulásával, egy korszakváltással, egy új történelmi szakasz megkezdésének szükségességével. A megváltozott helyzet az új körülményeknek megfelelő politikai fordulatot követelt. Azt, hogy az osztályerők új felállását valósítsák meg, s a szövetségi politikát ennek megfelelően alakítsák. Ehhez az új feltételeknek megfelelő eljárásokat és módszereket kellett találni. A módosult viszonyoknak megfelelően kellett megfogalmazni a konkrét célokat és feladatokat.

A személyi kultusz útjára lépő politikai vezetés a valóság új kihívásaira szubjektivista politikai irányvonalat dolgoz ki és realizál. Ez elsősorban nem abból fakad, hogy a szocialista országok nem rendelkeztek megfelelő tapasztalatokkal. Noha – különösen más országok személyi kultuszos politikájának szolgai másolásában – ennek a tényezőnek is van szerepe, a döntő a valósághoz, a társadalomhoz és annak alakításához való voluntarista, szektás vagy revizionista viszonyulás.

Az is megfigyelhető, hogy – különösen a vezető csoport – nem kellő elméleti mélységgel és nem elvi alapon dolgozta ki a politikai vonalat. Ez

a kétféle fogyatékosság döntő szerepet játszott mindenütt a személyi kultuszos irányvonal felülkerekedésében. A személyi kultuszos politikát folytató vezető csoport a számára kézzelfoghatóbbnak és célravezetőbbnek látszó megoldásokhoz folyamodott. A Szovjetunióban kialakult személyi kultusz az új körülmények között is tartalmilag szinte változatlanul alkalmazza a polgárháború, illetve az 1920-as évek eljárásait, a már kipróbált és megbízhatónak tűnő utakat és módszereket. A népi demokratikus országokban az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején kialakult személyi kultuszos politikák többsége pedig többé-kevésbé szolgaian és mechanikusan az 1930-as évek második felének, az 1940-es évek elejének a sztálini személyi kultusszal megterhelt, sőt deformált útját és módszereit követi.

Az 1960-as évet követően Csehszlovákiában és Lengyelországban létrejött személyi kultuszos politikák viszont a marxi–lenini elviségtől és a társadalom előtt álló feladatok és megoldandó problémák mélyebb elemzésétől elforduló, s a „kézzelfogható"-nak és „evidens"-nek tűnő lapos prakticizmus és pragmatizmus „bázisán" kialakított politikai vonalukkal mondanak csődöt.

A személyi kultuszos politika szubjektivista elképzeléseinek megjelenése önmagában még nem vezet e torzulás felülkerekedéséhez. Ez azért válhatott az érintett társadalmak sorsát negatívan formáló tényezővé, mert különböző konkrét okok következtében felülkerekedtek a hibás politikai elképzelések képviselői. Ezek – ismét csak különböző manőverekkel – meghatározott tömegbázisra is szert tudtak tenni. Mindennek következtében rá tudták erőltetni téves irányvonalukat a társadalom vezetésére és rajtuk keresztül a szocializmust építő országra.

A személyi kultuszos politikai irányvonal képviselőit politikájuk elfogadtatásában és érvényesítésében segítette az, hogy sok esetben építhettek az egyes országok múltbéli viszonyainak és hagyományainak a szocialista forradalom után is tovább élő olyan retrográd sajátosságaira, mint például az autoritárius és bürokratikus centralista politikai berendezkedés korábban megszokott tradíciója, az állam jelentős társadalmi súlya és a „civil" társadalom kellően ki nem bontakozott önállósága, a Kínában az ázsiai termelési módból, Kelet- és Közép-Kelet-Európában a feudalizmus még le nem küzdött tradícióiból eredő túlzó vagy kritikátlan tekintélytisztelet, a modern politikai kultúra fejletlensége, a lakosság jelentős tömegeinek politikai járatlansága, illetve passzivitása stb.

A személyi kultuszos politika képviselői egyrészt nem tesznek meg

mindent e tradíciók leküzdéséért, másrészt nemritkán előfordul az is, hogy ezeket – szocialista mázzal leöntve – egyenesen újjáélesztik. (Ez nyilvánul meg például az emberfeletti emberként megjelenített Vezér kultuszában, *az* Állam, *a* Párt, *a* Haza stb. szinte valamiféle társadalomtól, emberektől független erőkként történő kezelésében, abban, hogy az államrezont nyilvánítják egyedül és feltétlenül akceptálandónak stb.)

A személyi kultuszos politika dominánssá válásában ugyanakkor az is kifejeződött, hogy az ezzel az irányvonallal szemben álló erők egy ideig gyengéknek bizonyulnak ahhoz, hogy a személyi kultusz tendenciájával szemben eredményes ellenállást tanúsítsanak. Miután nem tudnak megfelelő tömegerőre szert tenni, alulmaradnak a szocializmus elveinek megfelelő politikai elképzeléseik érvényesítésében.

Abból a megállapításból, hogy a szocialista országokban megjelenő személyi kultusz oka az, hogy az érintett országok gyengén fejlettek vagy elmaradottak voltak, először is az a téves következtetés vonható le, hogy amennyiben ezeknek a kedvezőtlen feltételeknek a hatása csökken, kisebbek lesznek e deformáció létrejöttének és felülkerekedésének lehetőségei, magasabb fejlettségi fokon pedig ez a torzulás teljesen lehetetlenné válik. Ennek a következtetésnek azonban a szocializmus *egész* eddigi története ellentmond. Egyrészt azzal, hogy csaknem minden országban, ahol a személyi kultusz előfordult, ez a jelenség a szocialista forradalom *kezdeti* állapotához képest *magasabb* fejlettségi fokon nyert teret. Nem lehet ugyanis tagadni azt, hogy például 1934-ben a Szovjetunió jóval fejlettebb ország volt, mint 1917-ben, de akár az 1920-as évek végén. Magyarország, Bulgária, Lengyelország, Románia 1948–1949-ben, amikor a személyi kultuszos vonal dominálóvá kezdett válni, már nagyjából helyreállította a második világháború pusztításait, s elindult a szocialista építés útján. Kína 1958-ban, amikor megkezdődött a „Nagy ugrás" véghezvitele, konszolidáltabb volt, és normalizáltabb társadalmi életet élt, mint a forradalom győzelmekor, 1949-ben. Mégis, ezekben az országokban a személyi kultusz a fejlettebb társadalmi fejlődési szakaszban vált dominánssá.

Másodszor, hogyha az említett kedvezőtlen tényezők (a gyengén fejlettség, a szocialista rend veszélyezettsége) az okai annak, hogy egy-egy adott szocialista országban felülkerekedett a személyi kultuszos hatalomgyakorlási mód, akkor tudomásul kell venni, és el kell fogadni mint megmásíthatatlan végzetet, azt, hogy ahol egy gyengén fejlett országban, illetve az imperialista részről jövő veszélyeztetettség körülményei között fognak hozzá a szocializmus építéséhez, ott a személyi kultusz

előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik. Ez a puszta sorsszerűséget automatikusan ható és egyedül döntő tényezőnek feltüntető fatalista álláspont csupán arra alkalmas, hogy megakadályozza azt a fellépést, amely a személyi kultuszt káros történeti véletlenként felfogva, bekövetkezését, illetve újrajelentkezését ki akarja küszöbölni.

Végül, azáltal, hogy ez a felfogás a személyi kultuszt elkerülhetetlennek tünteti fel, lefegyverzi az ellene folytatott küzdelmet. Miután pedig az egyes szocialista országokban e hatalomgyakorlási forma idején megkezdődött vagy folytatódott a társadalom modernizációja, valamint a szocialista rendszer alapjainak lerakása vagy megszilárdítása, ez az álláspont olyan látszatot kelt, hogy a személyi kultusz periódusa a szocialista fejlődés szerves része, és ez a szocializmustól eltérő elv és gyakorlat az említett eredmények elérésére alkalmas kormányzási forma. Mindezekkel jogosultaknak és pozitívaknak tünteti fel a személyi kultuszos politika hibáit és bűneit.

Valójában a szocialista építésnek a személyi kultusszal terhelt időszakában a szocialista átalakulás feladatait a kedvezőtlen körülmények által diktált feltételek között nehezebben, jelentősebb erő- és energia-, valamint anyagieszköz-ráfordítással oldották meg. Sőt, a személyi kultuszos politika esetenként a társadalmat stagnálásra kárhoztatta, illetve egyenesen a társadalmi életszférák egyikének-másikának hanyatlására is vezetett.*

Mindezekből következően a személyi kultusz nem adekvát reagálás a szocialista építés kedvezőtlen feltételeinek „kihívására", s egyáltalán nem jelent olyan célszerű szervezeti formákat, módszereket és eljárásokat, melyek leginkább alkalmasak az átmenet nehézségeinek leküzdésére. A személyi kultusz egyáltalán nem tekinthető olyan politikának, amely képes optimálisan megvalósítani a társadalom modernizálását, illetve védelmét. Ha a személyi kultusszal terhelt időszakban ezen a téren eredmények születtek, akkor ezek a szocializmus életerejének voltak köszönhetők, és a személyi kultuszos deformáció *ellenére* érték el azokat.

* Gondoljunk például Lengyelországnak az 1970-es években bekövetkezett fejlődésére. A giereki korszak utolsó évei alapozták meg azt a politikai, gazdasági és társadalmi válságot, amelynek következtében a társadalmi rendszer maga is végveszélybe került, s amelynek eredményeként a termelés az 1979–1980-ban elért jóval magasabb szintről visszaesett az 1976–1977-es évek szintjére. Azaz hosszas küzdelmek után és óriási erőfeszítésekkel sikerült elérni egy olyan konszolidációt, melynek eredményeként 1984-re sikerült a gazdaság további hanyatlását megállítani, miközben a termelés a 7–8 évvel ezelőtti szintre zuhant vissza. Kínában a személyi kultusz következményeként, különösen a „kulturális forradalom" hatására az ipari termelés oly nagy mértékben esett vissza, hogy jelenleg csak az 1958. évi szint 60%-át éri el.

Éppen ezért el kell utasítani mindazokat az álláspontokat, melyek a személyi kultuszt a szocializmussal azonosítják, s mindazokat, amelyek megjelenését végzetszerűnek mondják. Ezek a felfogások – különböző módon végül is – a személyi kultusz hibáit és bűneit igazolják.

A SZEMÉLYI KULTUSZOS HATALOMGYAKORLÁS JELLEGÉRŐL

Amikor a kommunista pártok, a kommunista világmozgalom hibáival és bűneivel is vállalták és vállalják, történelmük szerves részeként tekintik a szocializmus építésének személyi kultusszal terhelt korszakát, akkor tartják magukat Leninnek ahhoz az útmutatásához, hogy a politikában a legalapvetőbb kérdés a hatalom jellegének kérdése, és „aki az új rend kinövései elleni harc miatt megfeledkezik e rend tartalmáról, elfelejti, hogy a munkásosztály teremtette és vezeti a szovjet típusú államot, az egyszerűen nem tud gondolkodni és a levegőbe beszél".*

Egy adott osztály hatalma mindenkor különböző, egymással esetleg élesen szemben álló hatalomgyakorlási formákban nyilvánul meg. A tőkésosztály hatalmának nem demokratikus formái például a fasiszta, a katonai diktatórikus, az önkényuralmi, a bonapartista és a tekintélyuralmi rezsim. A burzsoázia demokratikus hatalomgyakorlása pedig kifejezésre juthat a liberális vagy pedig a pluralista demokráciában.

A hatalomgyakorlás érvényesítésében is különböző módozatok lehetségesek, és megkülönböztethetők a demokratikus, illetve a nem demokratikus formák. Ez utóbbiak közé, a személyi kultusszal terhelt időszakban fennálló autoritárius-adminisztratív hatalomgyakorlás is beletartozik.

A „személyi kultusz" a *szocialista* hatalom egyik *változatát* jelenti egyrészt azért, mert közösségi tulajdonon alapul, és mert a korábban elnyomott dolgozókat hatalmi posztokra emelő s szervezeteiknek jelentős szerepet biztosító rendszer. Másrészt, mert ebben a hatalmi formában – éppúgy, mint korábban vagy azt követően – a *szocializmus építése marad a cél.* A Marx és Engels által leírt kommünforma mellett, melyet e hatalom *demokratikus* formájának tekinthetünk, s melynek sok jellemző vonása megvalósult a szovjethatalom első, Lenin vezetése alatt álló időszakában, fellelhetők azok a kommünétől sok tekintetben elütő

* LÖM 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 100. old.

szocialista hatalomgyakorlási módok, amelyek megelőzték vagy követik a személyi kultusszal terhelt időszakot, s melyek jelentős mértékben különböznek az utóbbitól. *A személyi kultusz jegyeit magán viselő hatalomgyakorlási forma a szocialista hatalom* érvényesítési módjainak egyik szélsőséges, deformált, *autoritárius-adminisztratív formája,* a kommün jellegű változattal *polárisan ellentétes* hatalomgyakorlás – mondhatni, a szocialista hatalom *tekintélyuralmi* megnyilvánulása.

Lenin szerint a szocialista hatalmat és szervét, az államot mindenkor illúziók és szépítés nélkül, a maguk objektív létezésében kell értékelni, mert csak így lehet helyesen meghatározni, milyen problémák mutatkoznak működésében, és ezeket miként kell megoldani. Így például 1920-ban leszögezte: „Államunk munkásállam *bürokratikus kinövésekkel.* És nekünk ezt a szomorú... címkét vagy mit kellett az államra ragasztanunk. Ez az átmenet realitása... Mostani államunk olyan, hogy a teljes egészében megszervezett proletariátusnak védekeznie kell, nekünk pedig fel kell használnunk ezeket a munkásszervezeteket (a szakszervezeteket – *K. A.*), hogy megvédjük a munkásokat államunkkal szemben, és hogy a munkások megvédjék államunkat."*

Leninnek ez a jellemzése nemcsak az adott helyzet elemzése, hanem metodikai szempontból, a személyi kultusszal terhelt időszak megítélése szempontjából is rendkívül tanulságos. Amikor Lenin arról írt, hogy államunk *munkásállam,* akkor ennek az államnak a *lényegét* emelte ki, azt a vonását, amelyet semmiféle deformáció esetén sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Másrészt, amikor Lenin a munkásállamot *bürokratikus kinövésekkel terhelt államként* jellemzi, akkor plasztikusan juttatja kifejezésre azt, hogy a bürokratikus vonások a szocialista állam életében *idegen testet jelentenek,* olyan formákat, amelyek ugyan kapcsolódnak e szervezet működéséhez, de nem következnek szervesen belőle. Ezért lemetszhetők róla, eltávolíthatók, és ezzel a szervezet tevékenysége csak javulni fog.

A személyi kultusz negatív kinövés volt a szocialista állam, a szocialista társadalom törzsén. Éppen ezért nem szabad azonosítani azzal a testtel, azzal az élő szervezettel, amelyre élősdiként ráfonódott, amelyet működésében akadályozott, illetve eltorzított. Ellenkezőleg, minél pontosabban megkülönböztetjük ezt a kinövést attól a törzstől, amelyre ráépült, minél precízebben meghatározzuk e kinövés helyét, terjedelmét, határait, annál nagyobbak az esélyeink arra, hogy maradéktalanul

* LÖM 42. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 200–201. old.

sikerül azt következményeivel együtt kiküszöbölni a szocialista társadalom életéből.

A személyi kultusszal terhelt szocialista építés idején érvényesülő hatalomgyakorlás – az autoritárius-adminisztratív hatalomgyakorlási mód ellenére – szocialista tartalmú, *a szocialista osztály jellegű hatalom* és programjának realizálása volt. Miként a kapitalizmusban a bonapartizmus vagy a tekintélyuralmak egyéb formái nem számolják fel a burzsoázia osztályuralmát, hanem azt egy, a polgári demokráciához képest „rosszabb politikai burokban" szolgálják, éppúgy a szocialista hatalomnak személyi kultusszal terhelt gyakorlása és általa a társadalomban bekövetkezett deformációk is szocializmust jelentettek. Mint Lukács György írja, ez „itt rossz szocializmus" volt. Ez azonban Lukács szerint *még ilyen rosszabb – sok hibával, sőt bűnnel terhelt – formájában is jobb volt a legkiválóbban működő kapitalista rendszereknél.* Felülmúlta őket azért, mert a dolgozó tömegeket és nem a kizsákmányolókat szolgálja, mint az utóbbiak.

Ez a minősítés természetesen nem teszi meg nem történtté azokat a deformációkat, amelyek a személyi kultuszos hatalomgyakorlás eredményeképpen bekövetkeztek, nem teszi enyhébbé vagy megbocsáthatóbbá azokat a hibákat és bűnöket, amelyek a marxi–lenini elvektől való eltérésből, a személyi kultuszos torzításokból adódtak. Ezek felszínre hozására, megbélyegzésére, kiküszöbölésére szükség van.

A személyi kultuszos hatalomgyakorlást értékelve, azt nem a tőkés rendszerrel kell egybevetni. Azzal szemben mindennek ellenére fölényben volt és maradt. E hatalomgyakorlási módot a szocializmus elveihez, normáihoz való viszonya, valamint a nép elvárásaival való megegyezése és érdekeinek szolgálatában szerzett eredményei alapján kell értékelni. Ebben az egybevetésben bizonyul a személyi kultusz hatalomgyakorlási formája a szocializmus „rossz politikai burkának", politikai berendezkedésének elutasítandó és leküzdendő hatalomgyakorlási módjának.

AZ IDŐSZAK ÉRTÉKELÉSE

A személyi kultusz idegen test a szocializmusban. E deformáció azonban nem szüntethette és nem is szüntette meg a rendszer szocialista alapjait, és nem tehette semmivé a rendszer szocialista jellegét. Nem akadályozhatta meg az új társadalom építését, nem likvidálta a dolgozó nép vívmányait. A személyi kultusszal terhelt időszakban is megmaradt a szocia-

lista országokban a munkáshatalom, a szocialista termelési viszonyok domináltak, létrejövőben voltak az új közösségi viszonyok, szocialista jellegű társadalmi struktúra kezdett kialakulni, a szocialista gondolkodásmód hatott.

A személyi kultusz hatalomgyakorlásának a kizsákmányolás nélküli társadalom építésére gyakorolt óriási deformáló hatása ellenére a hatalom és szélesebben véve a társadalmi rendszer *szocialista jellege* lényegében véve változatlan maradt. Ezért írja az SZKP KB-nak 1956. júniusi, a „Személyi kultusznak és következményeinek leküzdéséről" szóló határozata azt, hogy „mindannak a bajnak ellenére, amelyet Sztálin személyének kultusza a pártnak és a népnek okozott, a személyi kultusz nem változtathatta és nem is változtatta meg társadalmi rendünk lényegét. Semmilyen személyi kultusz sem változtathatta meg a szocialista állam lényegét, amelynek alapja a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a munkásosztály és a parasztság szövetsége, és a népek barátsága – bár e kultusz komolyan ártott a szocialista demokrácia fejlődésének, károsan befolyásolta milliók alkotó kezdeményezésének fellendülését."* Az Olasz Kommunista Párt tekintélyes vezére, Palmiro Togliatti miután szól arról, hogy a dolgozó tömegek még a sztálini személyi kultusz idején is sokféle módon támogatták a szovjet állam vezetését, összegzésként leszögezi: „...azt a következtetést kell levonnunk, hogy a szocialista rendszer lényege nem veszett el, mert semmi sem veszett el az előző vívmányokból, s főleg azért, mert a szovjet társadalmat alkotó munkás-, paraszt- és értelmiségi tömegek továbbra is támogatták a rendszert. Maga ez a támogatás bizonyítja, hogy mindennek ellenére ez a társadalom megtartotta alapvető demokratikus jellegét".**

Az MSZMP VIII. kongresszusán Kádár János hasonlóképpen értékelte a magyarországi személyi kultusz következményeit. Ezzel összefüggésben azt állapította meg, hogy a Rákosi-klikk felszámolta a pártban a kollektív vezetést, eltorzította a párt politikáját, de annak alapvető tevékenysége 1949 után is a szocializmus építését szolgálta: „Azaz Magyarországon, éppúgy, mint a Szovjetunióban, minden deformáció ellenére a párt megmaradt a marxizmus–leninizmus platformján, és ennek következtében a személyi kultuszos politika nem tudott olyan hatást gyakorolni, mellyel megakadályozta volna a rendszer jellegét.

* A személyi kultuszról... 20. old.

** *P. Togliatti:* A demokrácia és a szocializmus problémái. Kossuth Könyvkiadó 1965. 221. old.

Ugyanennek a párttanácskozásnak a határozata – ismét csak a sztálini személyi kultusz általános értékelésével összefüggésben és hozzá hasonló módon – újra leszögezi azt, hogy „a személyi kultusz idegen a marxizmus–leninizmustól, idegen a munkásosztálytól és a szocialista társadalomtól. Nem a szocialista rendszerből vagy annak intézményeiből eredt, és nem is másította meg a rendszer társadalmi jellegét."*

A szocialista építés személyi kultusszal terhelt időszakában is az elért eredmények voltak a dominálóak – írja az SZKP KB korábban idézett határozata.

Ezt a megállapítást azzal bizonyítja, hogy leírja a szocialista építés során elért óriási eredményeket. „A szocializmus győzelme ellenséges környezetben lévő és a külső támadás állandó veszélyének kitett országunkban világtörténelmi jelentőségű hőstett volt, amelyet a szovjet nép vitt véghez" – írja a sztálini vezetés időszakáról az SZKP határozata. – „A gazdaságilag elmaradott ország az első ötéves tervek időszakában a nép és a párt megfeszített erőfeszítései nyomán gigászi ugrást tett előre a gazdasági és kulturális fejlődésben. A szocialista építés sikerei alapján emelkedett a dolgozók életszínvonala, egyszer s mindenkorra megszűnt a munkanélküliség. Az országban mélyreható kulturális forradalom ment végbe. A szovjet nép rövid idő alatt létrehozta a műszaki értelmiség nagyszámú kádereit, akik... világviszonylatban az első helyek egyikére juttatták a szovjet tudományt és technikát... Mindez a világ valamennyi országában hatalmas, lelkesítő szerepet játszott a kommunista és munkáspártok befolyásának növekedésében."** A személyi kultusz – minden káros hatása ellenére – nem tudta megakadályozni azt, hogy ezek a világraszóló eredmények megszülessenek. „A kommunista párt vezette néptömegek hatalmas kezdeményezése, amelyet rendszerünk szült, a személyi kultusztól függetlenül és annak ellenére végrehajtotta hatalmas történelmi tettét, leküzdött a szocializmus építésének útjában álló minden akadályt"*** – írja a határozat.

Hasonló módon értékelték a szocialista építés személyi kultusszal terhelt időszakának eredményeit az MSZMP-nek a magyarországi személyi kultuszról szóló, különböző időszakokban megfogalmazott állásfoglalásai is. Az 1956. decemberi párthatározat például, amely az újonnan létrejött párt, az MSZMP számára ekkor a cselekvés első programját

* Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1963. 460. old.
** A személyi kultuszról... 15. old.
*** Uo. 23. old.

adta, abban az időben, amikor egyáltalán nem volt népszerű dolog a szocializmus addigi eredményeiről beszélni, nyíltan kiállt amellett, hogy az elmúlt években, még az ún. Rákosi-korszakban is az új, kizsákmányolás nélküli társadalom építésében elért *eredmények a jellemzőek*. E dokumentum félre nem érthetően leszögezi: A Magyar Szocialista Munkáspárt „visszavonhatatlanul szakít mindazzal, ami a múltban rossz és helytelen volt, ugyanakkor ápolja és tovább fejleszti mindazokat a nagy értékeket, amelyek megvoltak mindvégig a magyar kommunista mozgalom 38 éves történelmi harcában..." A párt „védi és továbbfejleszti a szocializmus építésének mindazokat a történelmi jelentőségű vívmányait, amelyeket népünk az elmúlt 12 év alatt – a hibás vezetési módszerek ellenére is – az alapvető tevékenységében marxista–leninista párt, a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével ért el".*

A személyi kultusz torzulásai mind a Szovjetunióban, mind más országokban ennek a pozitív *összfolyamatnak egyes* időszakaiban, a társadalmi élet *bizonyos* ágazataiban okoztak bizonyos deformációkat. Mint az erről szóló eddig egyetlen határozat – erről szólva – írja: „A hibák károsan befolyásolták a szovjet államelmélet *egyes* oldalainak fejlődését, különösen Sztálin életének *utolsó* éveiben fékezték a szovjet társadalom fejlődését, de magától értetődően nem térítették le a kommunizmus felé vezető fejlődés helyes útjáról."**

A személyi kultusz következményeinek ezt a pontos és hiteles értékelését azok a pártok adták, amelyek a szocializmus alapján álltak, és annak érdekeit szolgálva leleplezték a személyi kultuszt. Ők éppen az ellene folytatandó következetes harc érdekeiből kiindulva tárták azt fel, ezt a torzulást a maga valójában. Csakis ennek az adekvát képnek birtokában tudták meghatározni mi ellen és hogyan kell küzdeni, és csakis ezzel voltak képesek e harcban győzelmet aratni.

Ezeknek a tárgyilagos és felelős értékeléseknek az alapján kell értékelnünk a szocialista építés személyi kultusszal terhelt időszakának eredményeit és fogyatékosságait.

Az adott időszak objektív megítélése azért szükséges, mert a túlzó negatív értékelések ma hazánkban nemritkán a szocialista rendszer elleni 1956-os ellenforradalmi fellépések indoklásául és igazolásául szolgálnak. Sőt esetenként arra irányulnak, hogy diszkreditálják és támadják a személyi kultusz ellen következetesen fellépő, az MSZMP politiká-

* A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai... 1956–1962. 20. old.

** A személyi kultuszról... 21. old. (Kiemelés tőlem – *K. A.*)

jában megtestesülő marxi–lenini irányvonalat és vezetést, a szocialista hatalomgyakorlás mai rendszerét. A szocialista céloknak és értékeknek az MSZMP által vállalt folytonossága és a politikai intézményrendszer hasonló berendezkedése alapján – ellenségeink a jelen politikát és a politikai szervezetet a sztálini és rákosista politika és politikai rezsim csak némileg módosult változatának próbálják feltüntetni. Azt hirdetik, hogy ettől a „kompromittálódott" és káros politikától és a vele összekapcsolódó „torzulásokra vezető" intézményrendszertől el kell szakadni, és velük szembe kell fordulni.

Ezeknek a politikailag veszélyes értékeléseknek a nyomán megjelenik (vagy újra jelentkezik) a másik véglet: a személyi kultuszos bűnök enyhítésének és mentegetésének a tendenciája. Olykor az adott időszak extenzív fejlődésének eredményeivel operálva azt próbálják bizonyítani, hogy a személyi kultusszal terhelt politika, szemlélet és módszer a szocializmus építésének egyedül hatékony és sikerre vezető eljárása volt és ma is az lehetne.

Mindezeknek a veszélyes manővereknek elhárítása érdekében el kell utasítanunk mind e korszak értékeinek teljes elutasítását és fogyatékosságainak, hibáinak és bűneinek abszolutizálását, mind a pozitívumainak kizárólagosként való feltüntetését. Helyre kell állítanunk a korszak tényeken és azok kritikai elemzésén alapuló objektív értékelését.

AZ ÖKONOMIZMUS VESZÉLYÉRŐL

A gyengén fejlett országokban folytatott szocialista építés problémái és nehézségei az ökonomista torzulás veszélyét is magukban hordják. Ha ezt nem tudatosítják és nem küzdenek ellene kellő következetességgel, a kizsákmányolás nélküli társadalom kialakítása során jelentős deformációkra vezethet, és rendkívül súlyos károkat okozhat.*

* Az ökonomizmus kifejezést e helyütt Gramsci értelmezésének megfelelően használjuk. Antonio Gramsci szerint ennek a szemléletnek és gyakorlatnak általánosan jellemző vonása az, hogy megkülönbözteti a politikai és a polgári társadalmat, hogy a gazdasági tények, folyamatok spontán érvényesülését hirdeti, hogy szinte kizárólagos meghatározónak tekinti a társadalomban a gazdasági tényezőt, hogy szűken, prakticista módon értelmezi az érdekeket és hatásukat, hogy lebecsüli a politikai és ideológiai tényezők szerepét, hogy a pártok, a szocializmus tudatos erőinek tudatos tevékenységét pusztán felvilágosító, nevelő és trade-unionista jellegű aktivitásra kívánja korlátozni, hogy szűken prakticista és pragmatikus. (Lásd *A. Gramsci:* Az új fejedelem. Magyar Helikon, 1970. 56–66. old.)

Az ökonomizmus feltűnése és elterjedése a szocialista társadalom viszonyai között paradoxonnak tűnik. A szocializmust ugyanis az új, kizsákmányolásmentes társadalom *tudatos* építése jellemzi. A társadalomban jelentős szerepe van a szocializmus elkötelezett erőinek, a pártnak, a szocialista államnak, a szocialista társadalmi szervezeteknek és a szocialista meggyőződésű embereknek. A társadalom vezető erői a „politika elsődlegességének elvét", azaz az össztársadalmi, komplex közelítés elsődlegességét hirdetik és érvényesítik, továbbá a szocialista ideológiát terjesztik és teszik általánossá. Vagyis e társadalom jellemzői és fő tendenciái teljességgel az ökonomizmussal ellentéteseknek látszanak.

Miért jelenik meg mégis ez az elmélet és gyakorlat?

A szocializmus egyik döntő feladata a termelőerők olyan fejlettségi fokának elérése, amely lehetővé teszi mind az egyén, mind a társadalom szükségleteinek optimális kielégítését és a további társadalmi fejlődést. Ez már általában is megnöveli a gazdasági terület és az e szférában dolgozók társadalmi súlyát. Minden esetben, amikor a társadalomban előtérben állnak a gazdasági feladatok (akár azért, mert gazdasági fejlődés üteme meggyorsul, akár annak következtében, hogy gazdasági kényszerhelyzetek alakulnak ki), biztosítják a gazdasági ésszerűség optimális érvényesítését, és lehetőség szerint minél tágabb teret igyekeznek biztosítani számára. Ezzel együtt szükségszerűen előtérbe kerülnek és nagyobb társadalmi befolyáshoz jutnak a társadalom gazdasági intézményei, irányítói és irányító testületei, valamint a műszaki szakemberek és a közgazdászok. A korábbi időszakokhoz képest jelentősen megnövekszik hatáskörük és ezzel együtt befolyásuk a gazdaságon túl a társadalom egészének ügyeibe.

A többi munkamegosztási ághoz hasonlóan e terület művelői sem mentesek a foglalkozásuk és hivatásuk által determinált szűk szakmai látókör veszélyeitől. Ezeknél az embereknél is megjelenhet és rendsze-

---

Az ilyen értelemben vett ökonomizmus távolról sem a letűnt múlt, például a század eleji Oroszország egyik jelensége. Még csak nem is pusztán a kapitalizmusban megjelenő liberális vagy trade-unionista, reformista politika és gyakorlat fő jellemzője. Nem tekinthető olyan jelenségnek, amely csak tőkés viszonyok között bukkanhat fel, melyet a szocializmus viszonyai szinte automatikusan lehetetlenné tesznek. Ellenkezőleg – mint ahogyan azt részben a szektás-dogmatikus irányú személyi kultusz gyakorlata, részben a revizionista, vagy pedig a pusztán eklektikus-pragmatikus szocialista gyakorlat példája Lengyelországban, illetve Csehszlovákiában bizonyították –, az ökonomizmus a szocialista építés körülményei között is megjelenhet, és a társadalmat jelentős mértékben befolyásoló tényezővé válhat.

rint meg is jelenik az a szemlélet és habitus, amit Marx és Engels *A német ideológiá*ban úgy jellemeztek, hogy „a munka megosztása következtében minden ügylet önállósul. Mindenki a maga mesterségét tartja az igazinak. Az összefüggésről, amelyben mesterségük a valósággal áll, annál szükségszerűbben illúziókat alkotnak maguknak, minthogy ezt már maga a mesterség természete megszabja... Respektus az árujuk iránt; minthogy ügyletük az általánossal kapcsolatos."*

A rendkívüli gazdasági feltételek kedveznek annak, hogy a társadalom gazdasági életében dolgozók a számukra megnövekvő hatáskör és a széles körű meghatalmazás alapján túlértékeljék szerepüket. Fontos szerepüket abszolutizálva szinte mindent a gazdaság sikerének kívánjanak alárendelni, és úgy, hogy – szinte „gazdasági diktatúrára" törekedve – determinálják a társadalmi folyamatokat. Ez a veszély, ha nem harcolnak ellene, sőt a gazdasági vagy politikai körülmények ennek kedveznek, a szocializmusban is ökonomista jellegű elhajlásokhoz vezethet.

A szocializmus viszonyai között a *társadalom gazdasági-politikai vezetésének szintjén* fellépő ökonomista torzulás mindenekelőtt és kizárólagosan csupán a konkrét, kézzelfogható, bármi áron elérendő pragmatikus sikerre, a gazdasági haszonra való törekvésben nyilvánul meg. Motivációrendszerében e „gazdasági ésszerűség" kizárólagos érvényesítése válik általános jellemzővé. Mindent abból a szempontból vizsgál, hogy mennyire szolgálja a pragmatikusan kialakított gazdasági törekvéseket. Mindent alárendel ezek érvényesítésének.

Az ökonomista nézetek figyelmen kívül hagyják a sokszor pusztán elvont eszményinek tartott vagy akként kezelt társadalmi célokat, melyeket megvetően „ideológiai" vagy az „ideológiából posztulált" céloknak minősítenek.

Az ökonomista vezetés tervezésében és e tervek kivitelezésében az „ideológiailag indokolt célok" nem számítanak végrehajtandó, a konkrét gazdasági elképzelések realizálásával azonos fontosságú feladatoknak. Ennek következtében az ökonomizmus által eltorzított gazdaságfejlesztési tervek csak alárendelt módon fejeznek ki szocialista igényeket, csak közvetve jelentenek lépést az „ideológiai" (egyben társadalmi) célkitűzések megvalósítása felé. Ez viszont az érdekeltek, a társadalom részéről szükségképpen hitetlenséget szül a tekintetben, hogy vajon tényleg a szocializmust építik-e, vagy csupán egy gazdasági célt realizálnak.

* MEM 3. köt. 544. old.

Az ökonomista elhajlás figyelmen kívül hagyja azt, hogy egyetlen gazdasági program – az ökonomista sem – osztályfeletti, „ideológiamentes" elképzelés és célkitűzés. Minden társadalomban az adott társadalom lényegi vonásai és az általuk determinált „hivatalos" társadalmi célok határozzák meg a gazdaságfejlesztési vagy stabilizációs programok irányát, és főként azt, hogy melyik osztály vagy réteg javát fogják szolgálni. Ennélfogva nincsenek és nem is lehetségesek elvont, a társadalmi viszonyok rendszerétől független gazdasági, stabilizációs vagy gazdaságnövekedési programok.

Minden gazdasági folyamatnak meghatározott társadalmi következményei vannak, hiszen mindenkor befolyásolja az adott társadalomban élő osztályokhoz vagy szociális rétegekhez tartozó emberek helyzetét. A gazdaságfejlesztés, a gazdasági egyensúly megteremtésének módszere, iránya és társadalmi következményei – ezeken túl – meghatározott társadalmi tartalommal bíró további fejlődésnek (vagy visszafejlődésnek) nyitnak teret.

A gazdasági feladatok praktikus és konkrét megjelöléseihez képest a marxizmus–leninizmus klasszikusai által megfogalmazott társadalmi programok és célkitűzések látszólag valóban elvontaknak tűnnek. Ez a jellegük abból adódik, hogy a társadalmi fejlődés *fő* irányait, tendenciáit, s a belőlük következő stratégiai célokat fogalmazzák meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek az elképzelések, amelyeket a szocialista társadalom, a szocializmusnak elkötelezett erők meg akarnak valósítani, talajtalan spekulációk vagy üres általánosságok. A jelenkori tőkés társadalomban lezajló fejlődés éppúgy, mint a szocialista építés során kibontakozó tendenciák sokasága újra és újra bizonyítja, hogy az eredetileg „ideológiai" célmegjelöléseknek tűnő társadalmi programok valójában a tényleges társadalmi folyamatok reális előrejelzései voltak.

A szocializmus „ideológiai" indíttatású célkitűzései objektív vonatkozási pontokat és értékszempontokat is jelentenek a gazdasági tevékenység számára. A mindennapos tevékenység *távlati* irányát jelzik, és lehetővé teszik e tevékenység objektív megítélését. Azzal, hogy azt egy valóságos történelmi tendenciához mérik, biztosítják, hogy az egyes cselekedetek – még ha egy adott időpillanatban célszerűeknek, sikereseknek, közvetlen eredményt hozóaknak bizonyulnak (vagy annak látszanak) – ne térítsék el a társadalom tevékenységét a „mának élés", a vegetáció vagy a társadalom tényleges érdekeivel való szembefordulás irányába.

A marxizmus–leninizmus „ideológiai *programjait*" a maguk elvont formájában természetesen nem lehet *gyakorlati* irányvonalként felfogni

és a gyakorlati tervező, kivitelező tevékenységet konkrét célrendszerként érvényesíteni. Először is, arra van szükség, hogy a szocialista társadalom vezető erői a marxizmus–leninizmus klasszikusainak írásaiban foglalt társadalmi célokat az egyes szocialista társadalomnak a *jelenkor* technikájának, kulturális és társadalmi fejlődési szintjének, szükségleteinek megfelelő módon egészítsék ki és korszerűsítsék. Másrészt, elengedhetetlen, hogy *a maguk konkrét viszonyaira* adaptálják ezeket a célkitűzéseket, vagyis kidolgozzák és megvalósítsák azt az irányvonalat, amely lehetővé teszi a program ott és akkor történő optimális megvalósítását. Ilyen módon adaptálódva a gazdaság számára is reális programokat jelentenek.

Az ökonomista torzulás követői a szocializmus körülményei között nemcsak a gazdasági életnek, hanem a társadalom egészének egyedül helyesen látszó szószólóiként és intézőiként tüntetik fel magukat. A „gazdasági racionalizmus" nevében az általuk kitűzött céloknak való teljes alárendeltséget, feltétlen engedelmességet és a gazdasági feladatok következetes és önzetlen teljesítését követelik. E logika a gazdasági érdekeket a „józan ész" egyedüli megnyilvánulásának állítja be. Ezért türelmetlen és elutasító minden gazdasági szempontból irracionálisnak látszó tevékenységgel szemben. Fukar Harpagonként szemlélnek minden még olyan jogos igényt is, amely esetleg elvonhat bizonyos anyagi eszközöket a gazdaságtól. Türelmetlenül és meg nem értéssel tekintenek minden olyan „hasznot nem hozó" szocialista demokratikus közéleti, kulturális, művészeti stb. tevékenységre, amely a gazdaság ethoszától eltérő gondolatkörben és tevékenységformában működik.

Az ökonomista szemlélet a szocializmus körülményei között a társadalmi és a gazdasági szempontok vagy érdekek összeütközése esetén mindenkor az utóbbiakat részesíti előnyben. Mivel úgy véli, hogy minden társadalmi érdek kielégítéséhez *csakis* a gazdasági érdek érvényesülése teremti meg az alapot, az az álláspontja, hogy mindenkor eleve csakis ennek az érdeknek lehet igaza, és éppen ezért eleve és elsőként ennek az érdeknek kell realizálódnia. Az ökonomista torzulást éppen ezért az jellemzi, hogy a „nem profitábilis" tevékenységi területeket lebecsüli, improduktívnak minősíti, és ezeken kíván a gazdaság javára takarékoskodni. Ez a magyarázata a többi között annak, hogy a személyi kultusszal terhelt politika idején nemcsak a kulturális és a szociálpolitikai területek fejlesztése szorult háttérbe, hanem bekövetkezett az infrastruktúra olyan ágazatainak stagnálása is, mint például a vasúti szállí-

tás, a közutak kiépítése, a távközlési rendszer stb., melyek többnyire nem hoznak kézzelfogható azonnali hasznot.

A nem gazdasági feladatokat többnyire az ún. „maradékelv" alapján finanszírozzák, azaz olyan anyagi eszközökből, melyeket a gazdaság fejlesztésében egy adott időszakban nem tudnak felhasználni. Nem véletlen tehát az, hogy az effajta infrastrukturális, kommunális, szociális vagy kulturális fejlesztés rendszerint aránytalan lesz. A szocialista országok területén egyenetlenül oszlanak meg az emberek termelésen kívüli életéhez, a mindennapi szükségleteik biztosításához szükséges intézmények, szolgáltatások, javak. A kommunális építtetéseknél sokszor kimaradnak fontos láncszemek, iskolák, óvodák, egészségügyi létesítmények stb.

Az említett és a „gazdasági szempontból tekintve improduktív" beruházásokat, létesítményeket, tevékenységet az ökonomizmus hibájába eső vezetők valamiféle a vezetés részéről tett áldozatnak fogják fel, és a társadalom irányítóinak önzetlenségeként propagálják. Ebből is származik a vezetés paternalisztikus öntudata. Az a meggyőződése, hogy „nagylelkű adományozóként" biztosítja a dolgozók számára szükséges javakat, szolgáltatásokat, a különböző közösségi intézményeket. Ezt fejezi ki az a hírverés is, mely szerint „a dolgozók a kormánynak, az államnak, esetleg a pártnak köszönhetik a szociális, egészségügyi vagy kulturális vívmányokat és szolgáltatásokat". (Ez a nézet nyilvánvalóan téves. A szocialista vezetésnek az elosztásra, a dolgozók életviszonyainak javítására vonatkozó döntései csak azt oszthatják és osztják el, amit a dolgozók munkája teremtett, ami az általuk folytatott tevékenység többletértéke.)

Az ökonomista vezetés szemléletéből fokozatosan kiesik az ember, akinek érdekében a szocialista rendszer létrejött, és akinek érdekeit a szocialista társadalomnak szolgálnia kell. Az ökonomista vezetés azt követeli a dolgozóktól, hogy teljes személyiségükkel szolgálják a gazdaság ügyét. „Csavarként", elvont, csak gazdasági teljesítményt nyújtó munkaerőként, egyik termelési vagy fogyasztói *„tényezőként"* tekintik és kezelik az embert. A tervek teljesítése, a munka termelékenysége vagy egyéb gazdasági mutatók, a gazdasági növekedés, a gazdasági racionalitás, a gazdasági stabilitás kezdenek öncélúvá válni. Ennek következménye az ökonomista torzulás által befolyásolt vezetők érzéketlensége a dolgozók igényei, érzései, elképzelései iránt, közömbösségük az ember totális fejlődésével és fejlesztésével szemben.

Az ökonomista torzulások követői – meggyőződésüktől eltérően

– egyáltalán nem képesek biztosítani a racionális és optimális vezetést. Ellenkezőleg, szükségszerűen hibákat követnek el, és súlyos károkat okoznak a szocialista társadalomnak. Ez elkerülhetetlen. Pragmatikusan megfogalmazott „itt és most" céljaik – objektív alapokon nyugvó, a társadalom érdekeit adekvátan kifejező ideológiai orientáltság híján – egyrészt a döntést hozó vezetők személyes képességeinek, tudásának, pillanatnyi helyzetfelismerésének és -értékelésének, vagyis tisztán egyedi és szubjektív véletlen tényezők, másrészt az adott időszakban fennálló erőviszonyok függvényei lesznek. Miután ezek a vezetők kényelmességből és paternalista beállítottságukból fakadóan elmulasztják a vezetés és a vezetettek közötti konzultálást, elvész a lehetősége annak, hogy legalábbis részben és időben elvégezzék az általuk kidolgozott, de csak a vezetők pillanatnyi kondícióját és beállítottságát kifejező programok és feladatmegjelölések szükséges módosítását, pontosítását és javítását. Ennek az lesz a következménye, hogy a különböző döntések megtelnek szubjektív elemekkel. Inadekvát irányvonalakká, vitatható, gyakorlatilag csak részben kivitelezhető célkitűzésekké válnak. Ilyen körülmények között áttekinthetetlenné válik a gyakorlat. Felfoghatatlanokká lesznek a végbemenő folyamatok. Ezáltal a gyakorlati viszonyok teljes és tartalmas, optimális hatásfokú irányítása elképzelhetetlen, a szocialista valóság formálása esetlegessé lesz. A vezetők szűk körében hozott döntések – még ha az irányításba bevonták a legjobban kvalifikált embereket is – az alulról jövő és az objektív tendenciákat kifejező értékrendszerek korrekciós hatása nélkül – előbb vagy utóbb hibásnak bizonyulnak, s ezek a vezetők szükségképpen csődöt mondanak.

A „fent", a vezetés síkján megnyilvánuló ökonomizmus szükségszerűen hat a beosztottak szintjén is. Ennek torz megnyilvánulása lehet például egy sajátos cinkosság a vállalati, ágazati gazdasági célok féllegális vagy egyenesen törvénytelen érvényesítésében (minőségrontás, szubjektív árkalkuláció stb.), amelyek célja a pillanatnyi haszon növelése (a többi dolgozó, a népgazdaság rovására); az egyén önös érdekérvényesítése a vállalat eszközeivel és annak rovására (fusimunka, a vállalati eszközök elsajátítása, saját célú kihasználása, a lógás stb.), a különböző monopolhelyzetek kihasználása (borravaló kikényszerítése a kelendő holmi vagy szolgáltatás eladásáért, hálapénzek megkövetelése stb.) azon az alapon, hogy „bolond az, aki nem él a lehetőségekkel", hiszen „mindenki a piacról él", és „ha a piac valamit nagyra értékel, ostobaság lenne, ha áron alul adnák".

Az „itt és most" pragmatikus céljaira való figyelés, az „ideológiai célokról" való lemondás, a dezideologizálás mellett a vezetésnek nincsen erkölcsi alapja ahhoz, hogy mindezeket a magatartásokat – amelyeket mind a társadalom öntudatos elemei, mind az ökonomista vezetés képviselői negatívnak tekintenek – elítélhessék és a szocialista elvek magaslatáról bírálják, és ellenük hatásosan fel tudjanak lépni. Nem érvényesíthető az a mondás, hogy „amit szabad Jupiternek (értsd az ökonomista vezetésnek) – azt nem szabad az ökörnek" (értsd a többieknek).

Az ökonomista torzulás nemcsak a „fent", a vezetés érdekeit vagy a társadalom egészét sérti azzal, hogy arra ösztönzi az egyes dolgozókat vagy csoportjaikat, hogy másokkal nem törődve érjék el érdekeik kielégítését. Az ökonomizmus a szocializmusban is szükségszerűen a szocializmustól idegen szemléletek, fellépések és gyakorlat megjelenéséhez vezet. E torz nézetek és magatartási módok megosztják és szembefordítják egymással a dolgozók különböző (a kedvező, illetve kedvezőtlen) helyzetben levő csoportjait. Ezzel akadályozzák azt, hogy kialakuljon vagy érvényesüljön a dolgozók szolidaritása és együttműködése a szocialista célok érvényesítése érdekében.

Ha a vezetőknél vagy a beosztott dolgozóknál megjelenő ökonomista szemléletet és gyakorlatot nem korlátozza és ellensúlyozza a helyes marxista–leninista politika, a szocialista demokrácia, a törvényesség érvényesülése, a dolgozók aktivitása és a mindezek által kialakított másfajta szemlélet és gyakorlat, akkor – mint Csehszlovákia és Lengyelország példája is bizonyítja – az óriási károkat okoz a szocializmus ügyének.

Plasztikusan bizonyította ezt Lengyelország 1970–1980 közötti fejlődése. 1970 és 1975 között a gazdasági konjunktúra, a gazdasági növekedés minden eddigi elképzelést felülmúló üteme szükségszerűen vezetett a közgazdasági szemlélet megerősödéséhez, a közgazdászok „konjunktúrájához", tekintélyéhez és társadalmi súlyának megnövekedéséhez. 1975 után a gazdaságban súlyos nehézségek léptek fel, melyek az addigi gazdasági irányítás hibáiból bekövetkező fejlődési aránytalanságokból, a hazai és külföldi egyensúlyzavarokból fakadtak. Az e problémák megoldására tett kísérletek során szinte természetszerűleg ismét előtérbe kerültek és megnövekedett szerephez jutottak azok az adott időszakban vezető poszton lévő gazdasági irányítók, akiket eddigi sikereik révén látszólag már kipróbáltak, és kiválóaknak minősítettek. Őket tekintették a felgyűlt bajok szinte egyedüli orvoslóinak, őket tették meg szinte rendkívüli hatáskörrel felruházott „gazdasági diktátoroknak". A szocialista

állam, a párt, a társadalom különböző vezetői vakon megbíztak bennük, és minden rendelkezésre álló eszközzel, saját politikai tekintélyükkel is igyekeztek érvényesíteni intencióikat.

Az egyre bonyolultabbá és áttekinthetetlenebbé váló gazdasági helyzet egyre szakszerűbb döntéseket igényelt. A szocialista politikai és állami vezetők mégsem a néppel való széles körű tanácskozás vagy akár a hozzáértő, de a vezetésbe be nem vont szakemberekkel való tanácskozás útját választották.

A körülmények szorításában egyre nagyobb befolyáshoz jutott gazdasági vezetők pragmatikus, csak időleges megoldásokat kínáló alternatívákat választottak. A termelés növelése, illetve a fogyasztási javak hiányának ellensúlyozása végett, majd az adósságterhek fizetése céljaira korlátlanul vették fel a hiteleket. Ennek során fokozódott a nyugati tőkés országoknak való eladósodás. A költségvetési hiány pótlását és a külföldi fizetési kötelezettségek terhét pedig a lakossági fogyasztás rovására kívánták előteremteni. A mérhetetlenül megnövelt túlórák segítségével, a különböző mesterségesen kiagyalt indokokkal szervezett műszakok és pluszmunkák révén stb. megvalósították a munkaerő extenzív kiuzsorázását. Ugyanakkor a megnövelt munkateljesítmény ellenértékét különböző módokon csökkentették. A fizetési mérleg javítása érdekében különböző áruellátási manipulációkat hajtottak végre és inflációs árpolitikát folytattak. Ésszerűtlen mértékben és antiszociálisan takarékoskodtak az infrastrukturális, egészségügyi, kulturális és szociális kiadásokon.

Pragmatikus gazdasági szempontból ezek az intézkedések – legalábbis gazdaságilag – racionálisaknak látszottak, és ezért indokoltnak tűntek. Valójában magasabb szinten termelték újra azt a válságot, amit ezek révén ideig-óráig elodázhattak.

A néptől, a szakértők széles körétől elszigetelődő politikai és állami vezetés vakon hitte azt, hogy a gazdasági vezetők egy része kizárólagos birtokosa a közgazdasági szakértelemnek, és hogy rendkívüli intézkedések sorával – amelyek csak a gazdaság pillanatnyi problémáinak orvoslását tartották szem előtt – ki lehet húzni az ország szekerét a kátyúból. Ezért politikailag hitelesítette és fedezte, valamint elősegítette e vezetés gazdasági diktátumait. Ily módon sajátos függőség alakult ki: nem a társadalom, a nép által választott megbízottak határozták meg a gazdasági vezetés tevékenységét, hanem ők lettek utóbbiak gazdaságpolitikájának foglyai. 1980 nyarától kezdve ennek a politikai és gazdasági vezetésnek, és leváltása után hosszú évekig az egész lengyel népnek drága árat kellett

fizetnie azért, hogy nem léptek fel következetesen a szubjektív ökonomista torzulásokon nyugvó gazdaságpolitikával szemben.

A szocialista körülmények között fellépő ökonomista torzulás – mint láttuk – rendkívül súlyos károkat okozhat. Ezért kell azt felismerni és leleplezni, és ezért szükséges mind „fent", mind „lent" jelentkező megnyilvánulásai ellen meg nem szűnő és következetes küzdelmet folytatni.

II. RÉSZ

A létező szocializmus demokráciájáról

A szocialista demokrácia eredményei és korlátai*

A szocialista társadalom demokratikus intézményei és a kereteikben megvalósuló hatalomgyakorlás magukon viselik egyrészt a szocializmus jellegéből következő vonásaikat, melyek ugyanakkor a mindenkori adott társadalmi fejlettségi foknak megfelelő konkrét formát öltenek. Másrészt, e jegyeiket specifikusan módosítja az, hogy a létező szocializmus tőkés szempontból viszonylag gyengén fejlett országokban győzött, melyekben – a többi között – nem fejlődtek ki a demokratikus kormányzási hagyományok, ellenkezőleg, jelentős tradíciói vannak az autoritatív, sőt zsarnoki kormányzásnak. Ezen túl a szocialista világrendszer mellett egy gazdaságilag és katonailag erős, tudományos és szellemi kapacitással bíró, politikailag stabil kapitalista világ létezik, mely jelentős biztonsági kockázatot jelent.

A szocialista társadalmakban megvalósuló demokráciának a szocializmus *lényegéből* adódó vonása az, hogy a szocialista forradalom uralkodó osztállyá teszi a munkásosztályt, s a hatalom részese lesz a dolgozó nép. A társadalmi bázis kiszélesedése már önmagában is új dimenziót ad a demokráciának. A szocialista építés vívmányai pedig (így például a társadalom szociális struktúrájának átalakítása, a jövedelmi különbségek fokozatos leépítése, az életszínvonal és a lakosság műveltségének emelése stb.) megalapozzák a szocialista demokrácia eredményes működésének metapolitikai feltételeit.

Igazi demokrácia csak ott lehetséges, ahol a hatalom a lakosság többsége, a nép kezében van, ami mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy a hatalom ennek a többségnek érdekeit szolgálja. Másrészt, a népi

* A létező szocializmus országaiban folytatott társadalmi átalakulás feltételei és korlátai szükségszerűen rányomják bélyegüket a szocialista hatalomgyakorlás elveire és módjára, valamint politikai intézményeire, eszközeire és eljárásaira. E helyütt nincs módunk arra, hogy e kérdéskör valamennyi vonatkozására kitérjünk. Vizsgálatunkat csak a szocialista demokrácia néhány problémájára korlátozzuk.

demokrácia ismérve az, hogy a hatalmat birtokló népet széles körű jogok illetik meg. Végül, a valóságos demokráciát csupán az az uralom testesíti meg, amelyben a lakosság széleskörűen és tevékenyen részt vehet és részt is vesz a hatalom gyakorlásában.

A létező szocializmus országaiban – ha nem is minden tekintetben tökéletesen – e három kritériumot megvalósították. Ennek alapján mondható ki az, hogy a szocialista hatalom népuralom, igazi demokrácia.

A szocialista demokrácia – mint mondottuk – óriási fejlődést, minőségi változást jelent a demokrácia, benne az egyének szabadságfokának fejlődésében. Ennek ellenére ez a demokrácia nem teljes, nem korlátlan. A magánérdekek létezéséből és az érvényesülésükre irányuló mozgásokból következik az az elkerülhetetlen szükségesség, hogy a szocializmus viszonyai között az embercsoportok demokratikus jogokon alapuló mozgását – s különösen az érdekeik érvényesítését célzó tevékenységét – a történeti feltételektől függő mértékben és módon szabályozottá és irányítottá tegyék. Ezáltal a szocialista demokrácia bizonyos – olykor jelentős – mértékig korlátozottá válik.

Ez nemcsak a szocializmusban van így. A történeti tények arról tanúskodnak, hogy a kizsákmányoló társadalmak uralkodó csoportjai is mindenkor a társadalom gazdagságától, és ezzel összefüggésben az adott országokban lévő szociális csoportok érdekeinek kielégítettségétől, s az ennek alapján fennálló, illetve létrejövő, vagy pedig eltűnő szociális feszültségektől tették és teszik függővé a demokratikus jogok terjedelmét és ezzel a demokrácia fejlettségét.

A demokrácia szélessége s az általa engedélyezett szabadságfok mindig a társadalom adott fejlettségének a függvénye. Ezt az összefüggést magától értetődő igazságként szögezik le a polgári politikatudomány tekintélyes képviselői. Véleményük szerint a demokratikus uralomnak megvannak a maga elengedhetetlen objektív és szubjektív feltételei. A demokrácia feltétele az, hogy a társadalom gazdasági fejlettségi szintje olyan magas legyen, a társadalom többségének kulturális és szociális helyzete olyan mértékben javuljon, hogy a szociális feszültségek jelentősen mérséklődjenek. J. és M. Biesanz azt állapítják meg ezért, hogy a demokrácia azokban az országokban alakult ki, ahol a gazdaság, a közműveltség, az urbanizáció és iparosodás magas foka található.*

* Lásd *J.-M. Biesanz:* Modern Society. An Introduction to Social Science. Prentice-Hall International Englewood Cliffs 1964. 479. old.

Carr, Bernstein és Murphy a demokráciáról szóló monográfiájukban a többi között arról írnak, hogy a demokrácia elengedhetetlen feltétele az, hogy az emberek gazdasági szempontból biztonságban legyenek, és hogy ne legyen közöttük túlzott egyet nem értés.*

E magasabb gazdasági-társadalmi fejlettségi szint elérése nyomán – mint írják – enyhül a társadalmi ellentmondások élessége, csökken a társadalmi konfliktusok száma. Az érdekek kielégítetlensége ekkor már nem válik olyan feszítőerővé, amely az egyes, hátrányosan érintett csoportok részéről kétségbeesett harcot váltana ki érdekeik jobb kielégítése érdekében. Olyanná válik helyzetük, hogy képesek elviselni igényeik időben elhúzódó kielégítését. Ezáltal nő kompromisszumkészségük is, és jobban hajlanak arra, hogy akceptálják részben a társadalom érdekeit, részben más szociális csoportok igényeinek előbbre sorolt kielégítését. A demokrácia másik feltétele tehát az, hogy a rendszert ne veszélyeztessék olyan reális, a gazdasági alapokon nyugvó, belőlük kinövő érdekkollíziók, amelyek nemcsak az uralkodó osztály hatalmát veszélyeztetnék, hanem a társadalmi rend felbomlásához is vezethetnek. A. D. Lindsay indirekt módon fogalmazza meg ezt a gondolatot, amikor hangsúlyozza: hogyha nagyok a gazdasági vagy faji, illetve egyéb ellentétek, hogyha egy olyan állandó kisebbség létezik, amelynek nincs reménye arra, hogy helyzetét megváltoztassa, nem lehetséges egészséges demokrácia.**

A fentiekből következik az, hogy a polgári politikatudomány magától értetődő igazságként, objektív szükségességként veszi tudomásul azt, hogy amíg ezek az elengedhetetlen feltételek nincsenek meg, a demokrácia nem lehet teljes körű. Ebből kiindulva magától értetődőnek tekintik azt, hogy a polgári társadalom kialakulásakor és azt követően még hosszú ideig – a demokrácia objektív és szubjektív feltételeinek hiányában – a polgári demokrácia nem nyilvánult meg mai, fejlettebb formájában, hanem erőteljesen korlátozott volt.***

* Lásd *R. K. Carr–M. H. Bernstein–W. F. Murphy:* American Democracy in Theory and Practice. Holt, Kinehart and Winston 1963. 402. old.

** Lásd *A. D. Lindsay:* The Essentials of Democracy. Oxford University Press, 1935. 49. old.

*** A polgári politológia ugyanakkor általában nem hajlandó tudomásul venni azt, hogy ez a szabályszerűség, a demokráciának a társadalom gazdasági alapjában rejlő meghatározottsága a szocialista demokrácia kialakulása esetében is érvényes. A szocializmussal való polémiája során nemegyszer a polgári demokrácia mára kialakult rendszerét állítják szembe a szocialista demokráciával. Nem veszik figyelembe azt, hogy egy társadalom kialakulófélben lévő állapotának politikai felépítménye nem lehet olyan, mint amilyen egy másik társadalomé, különösen annak már „érett", „kifejlett" állapotában.

Nemcsak a szocializmus sajátja tehát az, hogy a demokrácia mértékét a társadalom gazdagságától, az ezzel összefüggésben lévő csoportok érdekeinek kielégítettségétől, az ennek alapján fennálló vagy létrejövő szociális feszültségektől függően állapítja meg.

A tőkés országokban, a társadalom fejlettebb, stabilizálódott körülményei között, a demokrácia fentebb említett összes feltételeivel bíró fejlettségi fokon sem érvényesül az érdekmozgások teljes szabadsága. Az érdekek kielégítését szolgáló tevékenységek bizonyos fokig itt is korlátozottak. Tehát ez sem csak a létező szocializmus sajátossága. Erről nyíltan szólnak még a „pluralista demokrácia" (vagyis a polgári demokrácia második világháború utáni fejlődésének és e demokrácia máig legszélesebb formájának) teoretikusai és politikusai is. E. Barker, a neves angol államjogász és politikus például leszögezi, hogy a különböző szociális csoportok működése nem lehet teljesen korlátlan. „Az állam csak akkor engedi szabadon tevékenykedni a csoportokat, hogyha – először is – tiszteletben tartják a szabadságot saját szervezetükben, és – másodszor – ha azt respektálják az államon belül. Egy szociális csoport szabadsága nem abszolút szabadság. Csakis az állam területén belül lévő szabadsággal összhangban és azzal kölcsönös kapcsolatban létezhet. A csoport szabadsága nem azonos az állam szabadságával. Ez egy részleges szociális cél elérésére szolgáló önkéntes kooperáció szabadsága. Nem foglalja magában és nem vonhatja maga után egy másik államszerű képződmény létezését, amely párhuzamosan működne az állammal, és ennélfogva vetélytársa lehetne a meglévő államnak."* Karl Loewenstein, az USA-ból az NSZK-ba visszatelepült politológus szerint „a társadalom pluralista szervezetét a szabad egyesülés polgári szabadságjoga alkotmányosan garantálja. Ezt az egyesülést csak a közrend és az állam biztonságának érdekei korlátozzák."** Azonban azt, hogy a közrend érdekei mit jelentenek a polgári társadalomban, rendszerint a burzsoá érdekeknek megfelelően állapítják meg. Így fordulhat elő az, hogy például az angol utcai tüntetések egyes megnyilvánulásait, például a békemozgalmak demonstrációit a „közrend" védelmében, az útonállásról szóló ősi jogszabályok segítségével nyomják el. A „közrend" érdekeivel magyarázzák azt, hogy ha a dolgozók érdekeit csorbító intézkedéseket hoznak (például szabaddá teszik az árak mozgását, vagy befagyasztják

* *E. Barker:* Reflections on the Government. Oxford University Press 1967. 24. old.

** *Karl Loewenstein:* Political Power and the Governmental Process. Phoenix Books. University of Chicago Press 1965. 346. old.

a béreket) megakadályozzák az ezek ellen tiltakozó akciókat, demonstrációkat, „a közrend védelmében" vesznek őrizetbe sztrájkbizottságokat, vagy egyenesen megtiltják a sztrájkot stb. Az „állam biztonságának érdekei"-ből kiindulva, annak a tartalmát a mindenkori gyakorlati politikai érdekek alapján határozzák meg.

A szocialista országokban jelenleg létező különböző egyedi és csoportos megnyilvánulások, különösen az érdekérvényesítő mozgások szabályozását és részben korlátozását elengedhetetlenné tévő *alapvető* ok *a fejlődés mai szakaszán* nem elsősorban a szocializmussal szemben álló ellenséges erők létezése és működése. Az országon *belüli* antagonisztikus osztályok és rétegek felszámolása után – helyes politika esetén – ezek az erők már nem jelentenek többé számottevő veszélyt a szocialista rendszer számára.

A szocialista demokrácia mai korlátozásainak tényleges és szükségszerű alapja az, hogy még léteznek a társadalmi egyenlőtlenségek, és ebből fakadóan fennmaradnak a különböző érdekek, és ezen belül az egyéni érdekek egy része szemben áll egymással és a társadalmi közösség érdekével. Ezért a társadalom és tagjainak érdekében ezek mozgását szabályozni kell. Meghatározott mederbe terelve összeütközéseiket, megakadályozható az, hogy a társadalom biztonságát veszélyeztessék.

A létező szocializmus viszonyai között *elsősorban és döntően* azért nem lehet teljes a szabadság (közte az érdekek mozgásának szabadsága sem), mert a szocializmusban olyan *jogos* érdekek léteznek, amelyeket a társadalom adott fejlettségi szintjéből fakadóan a rendszer nem tudott és nem tud optimálisan kielégíteni.

A szocializmusban – *túlnyomó többségükben* – ilyenek a dolgozók különböző csoportjainak legitimnek, azaz jogosnak és kielégítendőnek elismert érdekei. Ezeket – egyrészt – azért nem tudják kielégíteni, mert a társadalomnak szűkösen állnak rendelkezésére az elosztás céljaira felhasználható javak. Másrészt, a legitimnek elismert érdekekkel bírók igényei is csak csoportonként, illetve csoportokon belül is meghatározott sorrend figyelembevételével elégíthetőek ki.

Nehezíti a helyzetet az is, hogy a kapitalizmusban rendszerint – mint ezt a társadalomtudomány kimutatja – szükségszerű az alulfogyasztás jelensége. Ezért az emberek nagy tömegeinek valóságos szükségleteit csak a szocializmus képes jogosként akceptálni és ezek előbb vagy utóbb bekövetkező kielégítését programként vállalni. Addig azonban, amíg nem fejlesztik ki az ehhez szükséges termelőerőket, és nem termelik meg a kielégítéshez szükséges javakat és szolgáltatásokat (és ez meg-

lehetősen hosszú ideig tarthat), a szocializmus sem képes ezeket az érdek-összeütközéseket megakadályozni.

A szocialista társadalom tudatos és elkötelezett erői a szocialista forradalom első napjától kezdődően törekszenek arra, hogy enyhítsék vagy feloldják a szociális feszültségeket, illetve megfelelő egyéb kompenzációs lehetőségeket biztosítsanak. Így például, ha nem tudják az individuális igényeket kielégítő anyagi javakat biztosítani, az „élet minőségéhez" tartozó juttatások és szolgáltatások terén igyekeznek kárpótolni a hátrányos helyzetben lévő dolgozókat. Azonban ezek az intézkedések sem bizonyulnak mindig elegendőeknek ahhoz, hogy az érdekeik kielégítésében hátrányosan érintett emberek ebben előnytelen helyzetükért méltányos kárpótlást lássanak.

Ez a helyzet a létező szocializmus egyik fő (és tragikus) ellentmondása. Ez a rendszer a szocialista társadalom polgárait *elvileg* egyenjogúaknak és jogilag egyenlőeknek ismeri el. Társadalmilag egyenlőeknek pedig annyiban, hogy azonos a társadalmasított termelőeszközökhöz való viszonyuk, hogy döntőrészt munkájukért részesednek a társadalom javaiból, hogy mint a népszuverenitás egyedi részesei és a szocialista hatalom egyenrangú birtokosai egyformán jogosultak arra, hogy mindenféle kizárás nélkül előbb vagy utóbb hozzájuthassanak mindazokhoz a javakhoz és szolgáltatásokhoz, amelyek hozzátartoznak a normális emberi élethez. Továbbá, elveink szerint biztosítani kell számukra azt is, hogy azonosak legyenek esélyeik, hogy egyenlő elvek alapján bírálják el munkájukat, hogy pályájukon teljesítményeik szerint jussanak előre, és annak megfelelően kapjanak társadalmi elismerést.

A társadalmi gazdagság nem kellő fejlettsége következtében a szocialista társadalom polgárai ugyanakkor a *valóságban* mégsem egyenlőek. Munkájuk, jövedelmük, vagyoni és kulturális feltételeik, egyszóval életfeltételeik eltérnek egymástól, és egyéni helyzetükben igen jelentős különbségek lehetnek.

Ez a helyzet – annak a társadalomnak az életében és működésében, amely a társadalmi igazságot zászlajára tűzte – mélységes igazságtalanságot jelent. Ezért is írja erről szólva az *Állam és forradalom* című művében Lenin: „Igazságot és egyenlőséget a kommunizmus első fázisa tehát még nem biztosíthat: a gazdagság tekintetében a különbségek megmaradnak, és e különbségek igazságtalanok, de lehetetlenné válik az ember ember által való *kizsákmányolása,* mert nem lesz mód arra, hogy valaki *termelési eszközöket,* gyárakat, gépeket, földet stb. magántulajdonba kaparintson meg magának. Marx... megmutatja, *hogyan fejlődik* majd

a kommunista társadalom, amely *kénytelen* eleinte *csak* azt az »igazságtalanságot« megszüntetni, hogy a termelési eszközöket egyes személyek vették birtokukba, és amely *nem képes* egy csapásra megszüntetni azt a további igazságtalanságot is, hogy a fogyasztási cikkek elosztása »a munka szerint« (nem pedig a szükségletek szerint) történik."*

Ez az igazságtalanság egy ideig szükségszerűen megmarad. Sem az erkölcsre, sem a méltányosságra, sem az igazságosságra stb. hivatkozva nem lehet ezt eltüntetni. Nem számolható fel például jótékonykodással, egyenlősdivel sem. Itt is érvényes az, amit Engels az 1848-as évi pánszláv kongresszus kapcsán leszögezett: „»Igazságosság«, »emberiesség«, »szabadság«, »egyenlőség«, »testvériség«... igen szépen hangzanak ugyan, de történelmi és politikai kérdésekben egyáltalán *semmit sem bizonyítanak.* Az »igazságosság«, az »emberiesség«, a »szabadság« stb. ezerszer megkövetelhetik ezt vagy azt, ha azonban a dolog lehetetlen, nem történik meg, és mindezek ellenére »üres álomkép« marad."**

Ennek az igazságtalanságnak a felismerése, átélése, fonákságának és kínos voltának átérzése természetesen elégedetlenséget kelt. Arra ösztönöz, hogy az állampolgárok a szocialista társadalom lehetőségeit maximálisan kihasználják, és hogy ezt a helyzetet a termelőerők fejlesztésével, a társadalmi gazdagság gyarapodása mértékében megváltoztassák.

Noha a dolgozó emberek életkörülményei a szocialista építés évei alatt nagymértékben javulhatnak és javulnak, hosszú ideig még az ésszerű igényeik teljesítésének foka sem optimális, és e miatt nem felel meg a jogos várakozásainak.

A társadalom eme igazságtalanságainak kárvallottjai szükségképpen fájóan érzik és nehezen viselik el ezt a nehéz helyzetet. A magánérdeknek ez a létező szocializmus viszonylagos éretlenségéből, a kommunista stádiumot el nem ért gazdasági színvonalából fakadó kielégítetlensége, a társadalmi egyenlőtlenség nyomasztó volta, az érdekek kielégítésére való hosszú várakozás jelentős szociális feszültséget indukáló tényező, amely az emberek türelmét, energiáját, tűrőképességét igen erősen igénybe veszi. Az a kilátás, hogy a szocialista programok realizálása esetén sem lehet viszonylag rövid időn belül biztosítani azt, hogy érdekük optimális mértékben érvényesüljön, a nehéz helyzetben lévő emberek egy részénél – szinte ösztönösen – különböző fajta deviáns cselekvésekre

* LÖM 33. köt. 85. old.
** MEM 6. köt. 262–263. old.

vezet. Ezek közé tartozik a jogos igények kielégítésének mértékére vagy sorrendjére vonatkozó társadalmi tervek felrúgása, az önös érdek azonnali és feltétlen érvényesítését szolgáló tevékenység. A magasabb jövedelem elérését szolgálhatja például a csúszópénz, a „hálapénz" és egyéb hasonló juttatások megkövetelése, a társadalmi tulajdonnal való manipulációk, a „szocialista összeköttetések" kihasználása stb. stb. Ennek a feszültségnek végletes formájú feloldása egyes embereknél a társadalom normáit sértő deviáns magatartás (prostitúció, a korrupció és más bűncselekmények, alkoholizmus stb).

Ez az egy ideig kétségtelenül nem kedvező helyzet sok embernél elmossa azt a különbséget, amely a régi és az új rendszer között fennáll, és arra vezethet, hogy nem veszik észre vagy alábecsülik a szocializmus teljesítményeit. Körülményeik ily módon táptalajt nyújthatnak (és rendszerint nyújtanak is) a szocializmussal szemben álló demagóg propaganda számára. E szerint a szocializmus – melytől a „megalázottak és megszomorítottak" sorsuk jobbrafordulását várták – nem hozott változást az emberek sorsában, és azt nem is képes jobbá tenni. Ez az érvelés nemcsak az egyedi voluntarista megnyilvánulások, hanem a szocializmus, a szocialista politika és kormányzat ellen támadó társadalmi mozgások objektíve jogosnak tűnő alapja lehet.

Ha a hátrányos helyzetben lévő dolgozó emberek egyébként jogos érdekei szabadon, a maguk természetes és immanens tendenciáit követve nyilvánulnának meg, olyan ellentétekre vezetnének, és olyan konfliktusok és összeütközések alapjaivá válnának, amelyek veszélyeztetnék a szocialista társadalom biztonságát, normális életét és további fejlődését (ami egyébként saját érdekeik mihamarabbi optimális kielégítésének alapvető feltétele).

Ezért válik a szocialista társadalomban elengedhetetlenné az, hogy a különböző parciális érdekek mozgását olyan keretek között tartsák, amelyek kezelhetővé teszik ezeket a konfliktusokat, s amelyek nem vezetnek az érdekek összeütközésének kiéleződésére. Ezzel egy időben biztosítani kell a jogos érdekek reális ütemű és mértékű érvényesítését.

A fentieken túl, az érdekek megnyilvánulásának és mozgásának korlátozását (és ezzel együtt a szocialista demokrácia bizonyos fajta szűkítését) az is szükségessé teszi, hogy a szocializmus körülményei között nem csupán legitimnek elismert, akceptált, illetve akceptálható érdekek léteznek, hanem olyan érdekek is, amelyek a szocializmus optimális működése ellen hatnak, vagy pedig korlátozzák gyorsabb fejlődését. Ilyenek lehetnek – egyrészt – a rosszul felfogott közérdekek megnyilvá-

nulásai (például a nem gazdaságos termelés mindenáron való fenntartásában, finanszírozásában érdekeltek igényei, vagy például a „kivagyiságból" megvalósított, felesleges vagy luxus középítkezések formájában megjelenő parciális érdekek stb.).

Másrészt a társadalomban találhatók olyan érdekek is, amelyek csak részben egyeznek a szocializmus építésének érdekeivel (például a kistulajdonosi vagy parciális csoportoknak az a törekvése, hogy monopolhelyzetük megőrzésével és annak a szükségesnél nagyobb mértékben megfizettető hasznosításával érvényesítsék érdekeiket stb.).

Léteznek – továbbá – a szocializmus elveitől, rendjétől egyenesen idegen magánérdekek is, például a szocialista erkölcsiségtől és törvényességtől eltérő csoportoknak, a hatalommal visszaélőknek, a különböző klikkeknek, harácsolóknak, spekulánsoknak, a társadalmi tulajdon gondatlan kezelőinek és másoknak a „lebukás" elkerülésével kapcsolatos „érdekei" is.

Ahhoz, hogy biztosítani lehessen a szocialista társadalomban lévő jogos érdekkel bíró csoportok érdekeinek optimális kielégítését, az szükséges, hogy korlátozzák, illetve egyenesen megakadályozzák ez utóbbi érdekek érvényesülését.

A magánérdekek mozgásterét oly módon kell kialakítani, a magánérdekek megnyilvánulását pedig úgy kell szabályozni, hogy a szocializmus ellenségei ne alapozhassanak ezekre a belső ellentétekre (köztük az érdekkollíziókra), és azok kihasználásával ne jussanak olyan tömegbázishoz, amelyre támaszkodva eredményesebben szolgálhatják vagy egyenesen elérhetik céljaikat.

Végül, a létező szocializmus országaiban és azokon kívül tevékenykednek a szocializmussal antagonisztikusan szemben álló csoportok is. Elengedhetetlen tehát az, hogy az ezek érdekeinek érvényesítésére irányuló mozgást feltétlenül gátolják és paralizálják. Ehhez pedig a szocialista társadalom eredményes építésén túl demokráciájának olyan működtetése is szükséges, amely lehetetlenné teszi a szocializmus megdöntésére és a kapitalizmus restaurációjára törekvő erők eredményes mozgását.

A létező szocializmus viszonyai közötti érdekmozgások szabadságának (és ezzel együtt a szocialista demokráciának) bizonyos korlátozása egyrészt abban jut kifejezésre, hogy a társadalom tudatos szocialista erői és vezető testületei különbséget tesznek a társadalomban egzisztáló érdekek között. Differenciálnak a szocialista elvekkel és törekvésekkel megegyező és ezek talaján álló osztályok és rétegek, és az ezektől eltérő

társadalmi csoportok érdekei között. Emellett a jogosnak elismert érdekek között is differenciálnak azzal, hogy különbséget tesznek az elsődlegesen, halaszthatatlanul, illetve a később kielégítendő érdekek, a teljesen vagy csak részlegesen akceptálandó igények között.

Mindezzel azonban lényegileg megkülönböztetik az egyes állampolgárokat és csoportjaikat. A létező érdekek egyenlőségének, a kielégítésükre való egyforma joguknak elutasítása ugyanis objektíve azt jelenti, hogy *nem egyformán* jogosultak arra, hogy a szocialista demokrácia nyújtotta lehetőségeket igénybe vegyék saját érdekeik érvényesítésére.

A szocialista társadalomban – ezen túl – nyíltan és félreérthetetlenül elismerik az össztársadalmi érdek prioritását. Ezen – helyes politika esetén – olyan közösségi érdeket értenek, amely számba veszi a társadalomban dolgozók egyéni, illetve csoportérdekét, és azokat optimálisan igyekszik kielégíteni. Továbbá, olyan érdeket tekintenek közérdeknek, amely kifejezi az egész lakosság vagy pedig a szocialista rendszer mint sajátos totalitás létével és fejlődésével összefüggő közös érdekeket. (Ilyenek például a szocialista fejlődéssel, a modernizációval, az infrastruktúra kiépítésével, a környezetvédelemmel, a társadalmi rendszer védelmével összefüggő érdekek különböző fajtái.) A helyesen felfogott, a reális, a csoport- és az egyéni érdekektől nem elkülönülő, hanem azokat végső soron optimálisan szolgáló társadalmi-közösségi érdek elsődlegességét szem előtt tartva, a szocialista társadalom irányítói arra törekszenek, hogy biztosítsák ennek a közös érdeknek a kielégülését és azt, hogy a parciális érdekek úgy érvényesüljenek, hogy az ne sértse a közérdeket.

„A köz üdve mindenekelőtt" elvének érvényesülése azonban azt is jelenti, hogy az egyéneknek vagy az állampolgárok egyes csoportjainak a közérdekkel meg nem egyező vagy azzal ellentétes érdekeit korlátozzák, sőt esetenként egyáltalán nem engedik érvényesülni.

A szocialista demokrácia adta jogok és lehetőségek bizonyos korlátozását jelenti másrészt az is, hogy még a társadalom által, a szocializmus elkötelezett erői által akceptált és így jogosnak elismert érdekekkel bíró csoportok érdekérvényesítő mozgása *sem lehet korlátlan*. Ők sem alkalmazhatnak minden eszközt vagy eljárást, ami érdekük kielégítése szempontjából célszerűnek látszik.

A jogosnak elismert érdekkel bíró csoportok *mindegyike* a létező szocializmus körülményei között elkerülhetetlenül szükséges tevékenységet végez. Bármelyikük érdekkielégítésének mellőzése súlyosan érintené őket. Tervszerű és előrelátható igénykielégítésük meghatározott

biztonságot jelent számukra. Ha bármelyik csoport kötetlen és minden eszközt igénybe vevő mozgást folytatna saját érdekei érvényesítéséért, a tervszerűen kialakított kielégítési sorrend módosításáért, az effajta küzdelem egy másik, éppannyira jogos érdekkel bíró csoport érdekeinek kielégítését sértené, vagy sorrendiségének megváltoztatását jelentené. Válaszreakcióként azonban a közmegegyezés megsértéséért a másik csoport is hasonló érdekérvényesítő mozgásba kezdene. E küzdelmek eszkalációja nemcsak az érdekek kielégítéséhez szükséges feltételeket szűkítené, hanem a társadalomban másfajta feszültségeket is felidézne, és a szocialista rendszer biztonságát veszélyeztetné.

Ez az eredmény azért következne be szükségszerűen, mert a legitim érdekekkel bíró csoportok harcának eszközeként alkalmazott olyan természetes, a munkásmozgalom hagyományaiban meggyökerezett formák, mint például a teljesítmény-visszatartás, a munka lassítása, a bojkott, a sztrájkok, a politikai tüntetések stb., a szocialista társadalmi termelés folyamatának megzavarására vezetnének. Ez már önmagában is csökkentené a társadalmi gazdagságot, hiszen a szocializmusban a dolgozók nem a tőkés profitjából csikarnak ki egy őket megillető jogos részt, hanem a társadalom számára szükséges termékek termelését zavarják meg. Ez a helyzet óhatatlanul olyan kompromisszumos megállapodásokhoz vezethet az éppen küzdő csoporttal, amely nemcsak elismeri a küzdők jogának legitimitását, hanem az érdekkielégítés nagyobb mértéke vagy soron kívüli jellege miatt arra kényszerül, hogy a korábban megtervezettekétől eltérő prioritásokat állapítson meg, és a többi érdek kielégítésének mértékét is módosítsa. Így – elvileg – minden harcba lépő erő vagy az össztársadalmi érdek, vagy más csoportérdekek kielégítésének rovására „agyongyőzheti magát".*

Ezért is válik elengedhetetlenné az, hogy a magánérdekeken nyugvó érdekmozgásokat az érdekek optimális kielégítésének feltételeit biztosító mederbe tereljék, az érdekek összecsapását megelőzzék vagy eny-

* Ez történt például 1980–1981-ben Lengyelországban. Ott a Szolidaritás vezette sztrájkharcokkal sikerült elérni azt, hogy a lengyel kormányzat minden sztrájkoló csoport vagy szakma igényeit akceptálja. Azonban az így legitimmé tett vagy kielégülésükben előbbre hozott követelések olyan terheket róttak a társadalomra, amelyek messze felülmúlták lehetőségeit. Másrészt a munkabeszüntetések a termelésben olyan kiesésekhez vezettek, amelyek tovább szűkítették a fogyasztásra felhasználható alapokat. E küzdelemben nemcsak a társadalom különböző csoportjai kerültek egymással szembe, hanem belerokkant az egész társadalom és kis híján elvérzett a népi hatalom.

hítsék, az egymásnak feszülő erők harcát és az érdekek érvényesítésében alkalmazható eszközöket megfelelően korlátozzák.

A létező szocializmus viszonyai között a szocializmus erői ebből kiindulva mindenkor arra törekszenek, hogy az érdekérvényesítés során ne kerüljön sor a kapitalizmusban elsősorban a munkásosztály által alkalmazott olyan harci módszerek, mint a sztrájk, a bojkott, a különböző érdekeknek demonstrációkkal való nyomatékossá tétele stb., alkalmazására, hanem a felmerülő érdekproblémák elsősorban tárgyalásos megegyezés útján rendeződjenek. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi mozgások bizonyos fajtáit (amelyeket esetleg a szocialista törvényesség nem tilt) a kormányzó erők nemkívánatosaknak tekintenek, igyekeznek azokat diszkriminálni és meghiúsítani (vagy megtiltani), más eljárásokat, konfliktusfeloldási utakat viszont preferálnak.*

A szocialista demokráciának az érdekek mozgása terén megvalósított szabályozása, az érdekek mozgásának (és ezzel együtt a szocialista demokráciának) bizonyos korlátozása jut kifejezésre abban is, hogy egyáltalán nem biztosítja a szocialista rendszerrel, annak alapelveivel, törvényességével, a szocialista társadalmak szövetségi rendszerével ellenségesen szemben álló erők érdeknyilvánításának legalitását és szabadságát.

* Az érdekmozgások effajta kanalizálása viszont óhatatlanul olyan látszatot kelt, mintha a szocializmusban rosszabbak lennének az érdekkel bíró emberek vagy csoportok „alkupozíciói" és szűkebbek lennének az érdekek érvényesítésének lehetőségei, mint a kapitalizmusban. E látszat elfedi azt a tényt, hogy a szocializmus érvényesíti a dolgozó emberek alapvető érdekeit, s azokat rendszerint a napi, közvetlen érdekeikkel összhangban elégíti ki. Az érdekmozgások korlátozására általában csak akkor van szükség, amikor az egyéni érdekek konfliktusba kerülnek a társadalom alapvető érdekeivel vagy azokkal az érdekekkel, amelyek hasznossága az egyének vagy csoportok számára nem annyira evidens, mint a közvetlen, aktuális érdekeié.

Lehetséges, hogy a fejlett tőkés országokban létező politikai rendszer az évszázados osztályharcok után formailag nagyobb szabadságot kénytelen és képes engedni az érdekmozgások számára. A kizsákmányolt tömegek érdekkielégítésének esélyei azonban jóval kisebbek, mert a tőkés rendben nem szorgalmazzák (és nem is vállalhatják) az alapvető érdekek kielégítését. Az „alku" csak a mindenképpen meglévő kizsákmányolás mértékének korlátozásáról folyhat. Az „alkupozíciók" alapvető jellemzője, hogy egyik félként a termelő-eszközöktől megfosztott egyének és csoportok állnak, és olyan másik féllel kénytelenek alkudni, amely a munkalehetőséget (és ezzel együtt az élethez szükséges javakhoz való hozzájutás feltételeit) birtokló tulajdonosokból áll, olyan osztályból, melyet az államhatalom és a társadalom intézményeinek zöme, a tömegkommunikációs eszközök, az iskola, az egyház és a közgondolkodásban élő hagyományok egyaránt támogatnak.

A társadalmi renddel szemben álló érdekek korlátozása – természetesen – nem egyedül a szocializmus sajátja. A polgári forradalmakat követő időszakban például a kialakuló polgári állam összeesküvésként értékelte, tiltotta és megtorolta mind az arisztokrácia, mind a munkásosztály érdekeinek megjelenítését. Ezen az alapon drákói kegyetlenséggel számolt le e szociális csoportok mégoly erőtlen szervezkedéseivel. Az is tény, hogy még a legszélesebb körű polgári demokráciákban sem biztosítják a teljes szabadságot a tőkésekkel antagonisztikusan szemben álló érdekeket képviselő osztályok és szociális rétegek számára. Ezek képviselőit nemegyszer mint a rendszerrel szemben álló erőket kezelik, tevékenységüket a biztonságot, a „közrendet" veszélyeztető fellépésnek, „alkotmányellenesnek" minősítik, és az ilyenként értékelt cselekvések és szervezkedések elleni küzdelemben minden eszközt és eljárást bevetnek.

A szocialista demokráciának a létező szocializmus viszonyai között az eltérő érdekekből és azok szabályozásának szükségességéből bekövetkező megszorítása, sőt csorbulása azonban nem szűkül le az érdekmozgások területére. Ezen alapulva, de egyéb okok miatt is a szocialista társadalomban végbemenő másfajta – egyéni, helyi, szakmai, vagy egyéb parciális – mozgások korlátozása mellett a politikai, kulturális, tudományos és egyéb szellemi folyamatok szabadsága sem érvényesül teljes mértékben.

A különböző érdekek léte és az a szükségesség, hogy szabályozzák ezek mozgását, ily módon messzemenően kihat a szocialista demokráciára, s a szocializmus országain belüli szabadságjogok érvényesítésére.*

Hogyan függ össze az érdekek mozgása és az, hogy a szocialista átalakulás periódusában a szocialista társadalom még nem képes biztosítani mindenfajta társadalmi aktivitás teljes szabadságát (mégpedig nem csupán a vele ellenséges, antagonisztikus erők mozgásának, hanem még a dolgozók különböző csoportjai olyan megnyilvánulásainak és aktivitásának sem, amely sokszor nem is veszélyezteti a szocializmust)? E korlátozás először is azzal magyarázható, hogy érvényesíteni kell a kizsákmányolás nélküli rend kialakításának biztonsági érdekeit. A politika történetében ismert jelenség az, hogy a különböző érdekek, törekvések kife-

* Külön kérdés az, hogy – esetleg éppen ezekre az érdekekre hivatkozva – alaptalan korlátozó intézkedéseket is hozhatnak, és az, hogy a szocializmuson belüli hibák rendszerré válva a szubjektivista személyi kultusz politikai gyakorlatában a szocialista demokrácia formálissá tételére, alaptalan, indokolatlan, káros korlátozására vezethetnek.

jezése nem feltétlenül ölt adekvát formát. Politikai érdekek megjelenhetnek kulturális, vallási vagy egyéb formákban és mozgásokban is. Az elnyomott nemzetek felszabadító mozgalma például nemegyszer nyilvánult meg először nyelvújító vagy irodalmi mozgalmakban. Ilyen szervezkedési forma volt a reformkori nyelvújítás, a Tudományos Akadémia megszervezésére irányuló törekvés vagy az Ifjú Magyarország mozgalma (amely csupán a Németországban működő Ifjú Németország, az Olaszországban működő Ifjú Olaszország mozgalmának hazai változata volt). A kialakulófélben lévő munkásosztály, „magánvaló osztály"-állapotában – mivel szervezkedését tiltották, sőt összeesküvésnek minősítették, melyet drákói szigorral toroltak meg – rendszerint önsegélyező, betegbiztosító egyesületek alapításával, művelődési körök, olvasóegyletek szervezésével vagy vallásiszekta-jellegű mozgalmak formájában kezdte az osztállyá szerveződést. Ez az osztály- vagy politikai mozgalmakat áttételesen megjelenítő szervezkedési, manifesztálódási tendencia teljességgel reális. Különböző érdekek létezése mellett azok az embercsoportok, amelyeket a fennálló viszonyok nem elégítenek ki, azonban egyenes, nyílt formában nem tudják saját törekvéseiket, érdekeiket, akaratukat kifejezni, s nem tudnak szabadon küzdeni ezek érvényesítéséért, szükségképpen keresik, és rendszeresen meg is találják azt a mozgásteret és mozgásformát, amely számukra kevésbé veszélyes, amely – ha áttételesen is – lehetővé teszi azt, hogy érdekeik kielégítéséért küzdhessenek, amely biztosítja azt, hogy a fennálló status quo módosításával törekvéseik megvalósításához közelebb jussanak.

A létező szocializmus történetében is többször előfordult, hogy a „másként gondolkodás", a kulturális mozgalmak, sőt olykor még a sportmozgalmak is legális keretként, kifejezési formaként szolgáltak az országon belüli nem szocialista erők vagy a szocializmus külső ellenségei számára. A Magyar Írószövetség 1956-os vagy a Csehszlovák Írószövetség 1967–1969-es tevékenysége, az 1956-os Petőfi Kör, a KOR lengyelországi mozgalma és más példák tanúsítják azt, hogy a szocialista politikával szemben a formálisan „nonkonformista" irodalmi, művelődési, önsegélyezési formákban szerveződhet és szerveződött a nem szocialista vagy antiszocialista erők ellenállása is. Erről tanúskodik a jelenlegi időszakban a „demokratikus ellenzéki", „emberi jogi", „pacifista", a „katonai szolgálatot megtagadó", a „vallásszabadságért küzdő" mozgalmak jelenkori példája is.

Paradoxonnak tűnik, mégis tény, hogy a szocialista demokrácia bizonyosfajta – a dolgozó osztályok és rétegek tagjaira is kiterjedő – kor-

látozásának másik kiváltó oka lehet és azt bizonyos mértékig indokolhatja, hogy a szocializmus tudatos erői optimális feltételeket kívánnak teremteni a szocialista társadalmi átalakítás számára, különösen a kezdeti szakaszban. Ezt azzal próbálják elérni, hogy integrálják és az új társadalmi rend kialakítására összpontosítják a társadalomnak a *szocializmusban* érdekelt, de heterogén és divergáló mozgásait. Ez az összehangolás szükséges, különösen a szocialista fejlődés kezdeti szakaszán, amikor az átmeneti társadalomban még erősen érvényesülnek a korábbi érdekek megoszlásából fakadó, vagy az érdekek pontatlan, téves vagy éppen inadekvát felfogásából következő mozgások. Ezeket társadalmi, gazdasági vagy politikai intézkedésekkel paralizálják, illetve megfosztják legitim jellegüktől, lehetetlenné teszik azt, hogy akceptált, jogosnak elismert szervezeti formákban jelenhessenek meg. Ennek során viszont nemegyszer előfordul, hogy nemcsak az ellenséges erők szervezkedését nehezítik meg vagy teszik lehetetlenné, hanem az olyan érdekek, törekvések manifesztálását és mozgását is korlátozzák vagy megakadályozzák, amelyek a szocialista építés talaján állnak, de a hivatalosan elfogadott programjaival nem teljesen egyeznek. Még inkább gátolják és nem engedélyezik őket, ha a szocializmussal ellentétesek. Ez a tendencia csaknem minden szocialista országban megfigyelhető.

A társadalom vezetésének tevékenysége arra irányul, hogy jól kézben tartható, átfogó szervezetbe tömörítsék a népet. Emellett – vagy ha ez a törekvésük csak részben teljesül – azon munkálkodnak, hogy az esetleg megmaradó különböző egyesületek, társulások, mozgalmak aktivitását alárendeljék a szocializmus elkötelezett híveinek kezében lévő koordináló, „front"-szervezeteknek.

Ezeknek a szervezeti változásoknak következtében a társadalom tagjainak mozgása valóban egységesebb, a szocialista építés céljaira irányítottabb lesz. Ez feltétlenül hatékonyabbá teszi az új társadalom kialakítását.

Ezeknek a szervezeti változásoknak eredményeképpen azonban a társadalom szervezeti-intézményi rendszere és mozgásformái kevésbé tagoltan fejezik ki a társadalom differenciáltságát, sokszínűségét. Az integrált mozgások – a korábbi helyzettől eltérően – kevésbé teszik lehetővé az egyedi vagy parciális különbségek megnyilvánulását. Ez viszont kétségtelenül az egyéni és csoportautonómia s ezen belül a szocialista demokrácia korlátozását jelenti.

Az érdekmozgások szabályozásával, sőt korlátozásával (és ezzel

a szocialista demokrácia bizonyos határok közé szorításával) a szocialista polgári társadalom és a szocialista állam között újfajta ellentmondás keletkezik. A szocialista hatalom elméletben széles körű alkotmányos jogokat biztosít állampolgárainak. A társadalom biztonsága, stabilitása és továbbfejlesztése érdekében azonban *a gyakorlatban* a vezető testületek és végrehajtó szervek kénytelenek olyan megszorításokat is alkalmazni, amelyek részlegesen felfüggesztik ezek érvényesülését és – részben – hatálytalanítják, szinte visszaveszik ezeknek a jogoknak egy részét.

A törvény betűje és a végrehajtás, az állampolgár jogosítványai és a velük élés lehetőségei közötti ellentét szükségképpen meghasonlást vált ki a lakosságnak még a szocializmussal egyetértő részében is. Az alkotmány a hatalom birtokosait feljogosítja érdekeik optimális kielégítésére. Ezzel elvileg deklarálja az állampolgárok – mint az államtest egyenlő jogú tagjai – jogát érdekeik képviseletére. A valóságban azonban döntően a gazdasági fejlettség, a társadalmi viszonyok adott állapota, fejlettségi szintje korlátként hat, s az optimális érdekkielégítés csak nagy átlagban érvényesül; az egyes emberek és szociális csoportok érdekeit konkrétan vagy az átlag alatt, vagy az átlag felett elégítik ki. Ugyanakkor a hátrányosan érintett egyének és csoportok azt tapasztalják, hogy autonómiájuknak, uralkodó csoportbéli tartozásuk egyenlőségének ezt a csorbulását nem képesek megakadályozni, sőt még jogos érdekük érvényesítéséhez sem tudják szabadon, saját belátásuk szerint felhasználni állampolgári jogaikat. Mivel ebben elsősorban a végrehajtó hatalom, az állam működése gátolja őket, ezen az alapon alakul az a képzet, mely szerint „a törvények jók, csak az állam nem engedi őket érvényesülni", vagy az „Alkotmányban, a törvényben foglalt jogok nem igazi jogok, hiszen az állam meg tudja hiúsítani azok gyakorlását".

A szocialista demokráciának szükségessé váló korlátozása ily módon mind a szocialista állam, mind a szocialista demokrácia nyújtotta lehetőségek megkérdőjelezéséhez, hitelességük csökkenéséhez vezethet. Ez a veszély még súlyosabbá válhat akkor, ha a szocialista társadalomban akár „túlbiztosítás" (vagyis a társadalmi rend biztonságát többszörösen, preventív módon is védeni kívánó módszerek és intézmények bevezetésével), akár a helyzet nem megfelelő felismerése következtében, vagy éppen a túlhaladott rendelkezésekhez ragaszkodó intézmények, működési módok, politikai stílus fenntartásával, akár pedig hibás vagy bűnös politikával a szükségesnél nagyobb mértékben korlátozzák a szocialista demokráciát, illetve nem engedik azt, hogy az adott lehetőségeknek

megfelelő módon fejlődjön. Ha a szocialista demokrácia bizonyos fokú korlátozásának objektív szükségessége párosul a szubjektív természetű torzulásokkal – melyek által az elengedhetetlenül szükséges korlátozások is indokolatlannak kezdenek tűnni –, ez megrendítheti a lakosságnak a szocialista rendszerbe és demokráciába vetett hitét, arra ösztönözhet, hogy egy másik alternatíva, a korlátlannak tűnő polgári demokrácia irányába keresse a nagyobb szabadság elérésének útját.

Magánember és citoyen a szocializmusban

A MAGÁNEMBERI LÉT PROBLÉMÁI

A szocializmus viszonyai között mind a „magánember"-i, mind a „citoyen"-lét tendenciája objektíve szükségszerű tendencia.

A „magánember"-i lét szocialista társadalombeli alapja az, hogy ebben a társadalomban is megmarad a magánélet és a közélet különbsége. Az egyes ember egyrészt privát életét éli, ahol is a társadalom anyagi és szociális viszonyai, valamint társadalmi pozíciója határozza meg egyedi létfeltételeit. Másrészt az egyes személy relatíve szabad és – természetesen meghatározott társadalmi feltételek mellett – független individuumként autonóm módon dönt arról, hogy milyen társadalmi tevékenységet folytat (azaz milyen munkát vállal, milyen hivatást fog űzni, milyen politikai aktivitást fejt ki stb.), vagy milyen személyes (családi, baráti, egyesületi stb.) kötelékbe lép. A citoyen, a politikai közösségi lényként való tényked ése is saját egyedi döntéseinek függvénye. Míg a prekapitalista társadalmak uralkodó osztályaihoz tartozó egyedeknek *kötelessége* volt az, hogy közösségüket tevékenyen támogassák, uralmukat és annak érdekeit megfelelőképpen szolgálják, addig a polgári társadalomhoz hasonlóan a létező szocializmusban is *magánüggyé* lesz ez a tevékenység. Az egyének sorsának alakulása mindezeknél fogva jelentős részben saját elhatározásuk és tetteik eredménye.

A létező szocializmus körülményei között az egyes egyének létfenntartásának döntő alapja – a tőkés társadalom burzsoá polgáraitól eltérően – nem a tőke, hanem saját *munkájuk*. Ezen nyugszik az egyes emberek magánemberi mivolta és érdeke. A szocialista társadalom fejlettségi szintjén irányadó elosztási elv a végzett munka mennyisége és minősége alapján történő díjazás. Az egyes embereknek a társadalmi javakból és szolgáltatásokból munka szerint járó részesedése azonban rendszerint nem elegendő arra, hogy szükségleteit kielégítse. Ezen az inkongruencián nyugszik az egyénnek attól a társadalomtól való külön-

váltsága és külön mozgása, amely nem képes őt mint egyént kielégíteni, és ily módon neki magának kell saját érdekét számára kedvezőbb módon képviselni és érvényesíteni.

A „magánemberi" lét alapjaihoz tartozik az is, hogy az emberek eltérő erejük, tehetségük, munkabírásuk, munkahelyük adottságai stb. miatt nem részesülnek azonos jövedelmekben. Az emberek személyi szükségletei is eltérőek. Az egyik ember jövedelmét egyedül fogyasztja el, s így kedvezőbb helyzetben van (esetleg még tartalékokat is képezhet), míg a másik ember szükségletei nagyobbak, vagy nagycsaládos, és emiatt hátrányosabb helyzetbe kerül. Ahogyan Marx írja: „A termelők joga munkaszolgáltatásaikkal *arányos:* az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mértékben* a munkával mérnek. Ám az egyik ember fizikailag vagy szellemileg különb a másiknál, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat, vagy hosszabb ideig tud dolgozni; s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, kiterjedése vagy intenzitása szerint meg kell határozni, különben nem lenne többé mérce. Ez *egyenlő* jog – egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért... hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét... Továbbá: az egyik munkás házas, a másik nem; az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak stb. Egyenlő munkateljesítmény és ezért a társadalmi fogyasztási alapban való egyenlő részesedés esetén az egyik ténylegesen többet kap tehát, mint a másik, az egyik gazdagabb, mint a másik."* Még ha a munka szerinti elosztás elve a legteljesebb következetességgel és a legnagyobb mértékben érvényesülne is (ami a gyakorlatban – sajnos – nem így van), akkor is ez a szocializmusból következő elv a dolgozók között jelentős társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségekhez vezet.

Az egyéneknek a társadalmi javakból való egyenlőtlen részesedése következtében, társadalmi egyenlőtlenségük és szükségleteik kielégítésének eltérő mértéke miatt elkerülhetetlenül megjelenik az egyéneknek az a törekvése, hogy az elosztás során személyi igényeiket jobban figyelembe vevő juttatásokhoz (vagy további kiegészítő juttatásokhoz) jussanak még akkor is, hogyha ez a társadalmi szükségletek kielégítésének terhére vagy más emberek kívánalmának ignorálása árán, illetve a többi ember rovására is történne.**

* MEM 19. köt. 18–19. old.

** E helyütt nem is szóltunk a társadalmi egyenlőtlenség egyéb – munkán kívüli – okairól. Ilyenek lehetnek például a korábbi vagyondifferenciából megmaradó egyenlőtlensé-

A munkából származó jövedelmek mellett a létező szocializmusban az egyének létfenntartásához szükséges javak vagy szolgáltatások egy részét a társadalom közös alapjaiból fedezett társadalmi juttatások és szolgáltatások jelentik. (Az oktatási és művelődési rendszer révén kielégíthető igények, az egészségügyi ellátás, a szociális gondozás, a nyugdíj, a gyermekintézmények hálózata, a kommunális szolgáltatások, a lakásjuttatás, az egyes egyének számára fontos cikkek vagy szolgáltatások állami ártámogatása révén biztosított juttatások stb.)

A létező szocializmus azonban hosszú ideig azt nem tudja a rendelkezésre álló társadalmi eszközökből biztosítani, hogy a lakosság nagy többsége egyéni vagy családi igényeit ezekből a forrásokból a kívánatos mértékben kielégíthesse.* A társadalmi szolgáltatások az általános juttatások keretein belül többnyire véletlenszerűen osztódnak el. Azaz nem mindig arányosan és a tényleges szükségleteknek megfelelően jutnak el az igénylőhöz. Ebből következik azoknak a különféle „magánemberi mozgás"-oknak a megjelenése (és leküzdhetetlensége), amely – az adott viszonyok között félrevezetőnek tűnő módon – akár a társadalmi alapoknak az adott egyénre, családra stb. kedvező elosztásával, akár a magánjövedelmek, illetve új lehetőségek megszervezésével akarja elérni a szükségleteknek az egyének számára kedvezőbb kielégítését.**

A magánemberként történő mozgás alapja az is, hogy a társadalom-

---

gek és a rájuk épülő különböző egyéni fejlődési lehetőségek, a külföldön élő rokonok rendszeres segítsége alapján kialakuló pluszjövedelmekből eredő előnyök, vagy például a harácsolás, a spekuláció, a korrupció vagy egyéb illegális források révén létrejövő jövedelmi és vagyoni differenciák. Az ilyen alapon létrejövő társadalmi egyenlőtlenségek az egyes társadalmakban időszakonként messzemenően különbözhetnek egymástól, és jelentős eltéréseket mutathatnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy időnként ne játszhatnának vagy nem játszanának jelentős szerepet a társadalom életében.

* Hiányoznak azok a beruházási javak, amelyek biztosíthatnák, hogy az emberek megfelelő munkafeltételek között dolgozhassanak, amelyek a munkát számukra vonzóvá tennék, nem áll rendelkezésre elegendő tőke vagy építési kapacitás ahhoz, hogy normális lakásokhoz jussanak, hogy magas színvonalú képzésben, tisztes egészségügyi ellátásban részesüljenek stb.

** Más kérdés, hogy ez a mozgás a társadalomban többé-kevésbé legitimált módokon, például a kiváló munka elismeréseként, megfelelő jogosultságokat biztosító pozíciók elérésével éri-e el az igénykielégítés megfelelő módját, vagy önös érdekek követésével, nyereségre orientált olyan tevékenységgel, amely valamiféle monopóliumon alapul (például a hiánygazdálkodáson alapuló pluszjövedelemmel), a magánszféra területén hallgatólag tudomásul vett magatartással (érdekházasság, kitartottság stb.), vagy egyenesen a társadalom által elvileg elutasított cselekvések révén (pl. karrierizmussal, protekcióval, vesztegetéssel és korrupcióval stb.) realizálja a magánigényeket.

ban reálisan csakis az eltérő osztályokhoz, rétegekhez tartozó magánemberek (és magánérdeke) léteznek. Valamennyi magánérdek egyidejű kielégítése lehetetlen. Ezért minden társadalom arra kényszerül, hogy ne kezelje elvontan és egyformán a különböző érdekeket. Mint minden érdekeltérésen nyugvó társadalomban, a szocializmusban is különböző módon elégülnek ki az eltérő érdekeknek megfelelő igények.

A társadalmi viszonyok (és a közöttük tevékenykedő emberek) gyakorlatilag „rangsorolják" a különböző érdekeket. A kizsákmányoló társadalmakban olyan viszonyok vannak, amelyek biztosítják, hogy mindenekelőtt a kizsákmányoló uralkodó osztályhoz tartozó magántulajdonosoknak vagy a döntő hatalmi pozíciók birtoklóinak magánérdeke érvényesüljön. Ezt a magántulajdon és a rajta nyugvó, tőle függő uralmi viszonyok biztosítják, az egyes embercsoportok tevékenysége csak ezeknek „ítélet-végrehajtója", realizálója.

A szocializmusban – ettől eltérően – a magánérdekek rangsorolásának alapja az, hogy a magánembernek a társadalom számára végzett tevékenysége milyen társadalmi fontossággal bír. A társadalom számára különösen hasznos vagy jelentős munkát végzők (például a nagy tudósok, művészek, a kimagasló teljesítményt nyújtó műszakiak és tudományos kutatók, egyes gazdasági vagy politikai vezetők, illetve a „húzó" ágazatok dolgozói) értékelése magasabb, mint az átlagos munkát végzőké. A magánemberek érdekeinek (változó) rangsorolása nemcsak az érdekek kielégítésének mértékét, hanem sorrendjét is megszabja. Az érdekek érvényesítésének ezt az arányát, sorrendjét, a prioritásokat és preferenciákat a társadalom adott helyzetétől és az előtte álló célkitűzésekből kiindulva többnyire a szocialista társadalom vezető erői (a párt, a szocialista állam, a szakszervezetek megfelelő testületei határozzák meg.

Mindezekből a tényekből újabb „magánember"-i mozgások fakadnak: kialakul az egyes embercsoportoknak és tagjainak az a törekvése, hogy elérjék *közösségük* társadalmilag fontosabb *csoportként* való besorolását s ezzel magánérdekeik magasabb szintű kielégítését: akár közvetlenül, magasabb jövedelmek elérésével, vagy pedig az érdekeik kielégítését szolgáló juttatások mértékének, illetve sorrendjének kedvezőbb megállapításával biztosítsák a *csoporthoz* tartozó *egyedek* (s így önmaguk) igényeinek jobb akceptálását.

A magánemberek magánérdekeinek mozgási tendenciái a szocializmus viszonyai között nemcsak szükségszerűek, hanem teljesen természetes tendenciák. A szocializmus viszonyai között az emberek túl-

nyomó többségét nem az mozgatja, hogy a puszta vegetációjához szükséges elemi igényeiket kielégítse. Igényük „csak" az, hogy lehetőleg minél előbb érjék el a normális, jómódú emberi életnek azt a szintjét, amit a szocialista építés előtt vagy annak korábbi szakaszaiban csak a lakosság jobban dotált munkát végző és ezáltal kedvezőbb anyagi helyzetben élő elemei élveznek. A megfelelő lakásnak, táplálkozásnak, ruházkodásnak, a magasabb értékű tartós fogyasztási javak birtoklásának és élvezésének, a kényelmesebb életnek ez az igénye minden ember elidegeníthetetlen joga, olyan igény, amelyet a szocializmus reálisnak és jogosnak ismert el. A szocialista társadalom polgárának ez a magánérdeke nem valamiféle önző burzsoá érdek, nem azonosítható a Marx szóhasználatában szereplő, a citoyentől megkülönböztethető és vele szemben álló „burzsoá" egyén tendenciáival. A szocialista társadalom viszonyai által determinált tulajdonviszonyok, amelyek kizárják vagy erőteljesen korlátozzák az ember ember általi kizsákmányolását; a jövedelemszabályozás különböző formái, amelyek határt szabnak a mértéktelen jövedelem- és vagyonszerzésnek; e társadalom jogrendszere és politikai viszonyai, amelyek korlátozzák azt, hogy az egyes egyének a társadalom vagy a többi ember rovására érvényesítsék autonómiájukat és mozgásszabadságukat, és más tényezők hatására a „magánemberként"-i mozgás az emberek többségénél elveszti a többi emberrel antagonisztikusan szemben álló jellegét, és önmagát korlátozó mozgássá lesz (legalábbis színleg). A magánemberek többsége a létező szocializmus között nem tekinthető a szó marxi értelmében vett „burzsoának", aki a citoyen ellentétpárjaként létezik. Az ilyen körülmények között egzisztáló magánérdek éppen ezért *nem* értékelhető *önző* burzsoá érdekként. Nem tekinthető annak azért sem, mert a „burzsoára" jellemző törekvések – amennyiben a szocializmus elveit következetesen érvényesítik – nem vagy csak erősen korlátozva realizálódhatnak.

A szocialista társadalom polgárának a létfenntartásra, a normális és jómódú életfeltételeinek megteremtésére irányuló törekvése a következetesen érvényesített szocializmus feltételei között nem ellentétes a szocializmussal, hiszen az azért létezik, hogy fokozatosan ilyen életet biztosíthasson minden dolgozó számára. Mi több, az a tény, hogy az egyes embereknek vannak különböző igényei, magánemberi mivoltukból fakadó törekvései, lehetővé teszi azt, hogy a szocialista társadalom ezekre építsen, és az általa kialakított ösztönzési rendszert felhasználva „rávegye" a magánembereket arra, hogy jobban használják ki képességeiket, hasznos többletteljesítményt fejtsenek ki a társadalom számára.

Az a tény viszont, hogy a szocialista társadalom elismeri a magánember magánérdekét, és megteremti kielégítésének a mozgásterét, s így olyan esélyt nyújt számára, melyet kihasználva, érdekeit – részben tőle is függő módon – nagyobb mértékben érvényesítheti, elősegíti azt, hogy a magánember beilleszkedjék e társadalom rendjébe, előmozdítja azt, hogy a magánember természetes közegének tekintse a szocializmust. Azaz a „magánemberi" legitimitása megerősíti a magánérdekeit követő embereknek a szocialista rendszerrel való azonosulását.*

A „citoyen" magatartásnak a létező szocializmusban is az a szükségszerű alapja, hogy az egyes emberek közösségi lények, és ennélfogva nemcsak egyéni, hanem közösségi érdekeik is vannak.

A szocialista társadalom esetében azonban a „citoyenség" általános vonásainak valóságos alapja van, mivel a társadalmi rend a dolgozó emberek érdekeit érvényesíti. Ezért egyrészt a szocialista állam jogosan várja azt el az emberektől, hogy felelős és aktív állampolgárokként, citoyenként tevékenykedjenek. Másrészt a szocialista társadalom s ennek nyomán a közvélemény azon munkálkodik, hogy az állam polgárai külső követelmények és szankciók, állami előírások nélkül, önszántukból vegyenek részt a társadalom ügyeinek intézésében, a közösséget érintő kérdések optimális eldöntésében, és szolgálják a közérdeket, vagyis citoyenek legyenek.

A tőkés társadalomban a magánegyén az antagonisztikus ellentmondások következtében többnyire csupán a többi egyénnel való szembenállás és konkurenciaharc útján, illetve különérdekének az állammal szembeni érvényesítésével képes realizálni magánérdekeit. Ezért azok a felszólítások, hogy az egyén citoyen legyen, azaz közösségi lényként tevékenykedjen, óhatatlanul saját érdekeinek részleges korlátozását

* Ezért kell szembeszállni a mindenfajta egyéni érdeket és törekvést már eleve ignoráló vagy egyenesen elutasító primitív egyenlősítő vagy szektás állásfoglalásokkal. Ezek nem csupán a képzeletben léteznek és nemcsak a távoli múltban megnyilvánuló jelenségek. Kínában például a maói vezetés utolsó évtizedeiben, a szocialista építés személyi kultuszszal terhelt időszakában a magánemberi ambíciókat, a magánérdek mindenfajta követését burzsoá individualizmusnak minősítették, és üldözték. Így lett az ellenforradalminak titulált burzsoá egoizmus a munkásoknak a munka szerinti elosztást igénylő követelése éppúgy, mint a dolgozóknak a jobb minőségű táplálék, illetve az uniformizált viselettől eltérő ruha iránti igénye. Kambodzsában pedig Pol Poték a magánemberi törekvéseket leginkább megtestesítőnek kikiáltott értelmiségiek, illetve a szocializmus elveit, közöttük a magánérdekek legitimitását is a Pol Pot-féle diktatúrától számon kérő kommunisták tömeges kiirtásával igyekeztek leszámolni azzal a magánérdekkel, amelyet ellenforradalmi reakciónak, burzsoá individualizmusnak minősítettek.

követelik meg tőle. Olyan valamit, aminek teljesítése ellen „berzenkedik" egész mivolta.

A szocializmusban viszont – azt követően, hogy felszámolják a társadalmi osztályok antagonisztikus ellentétét – az egyes szociális rétegekhez vagy osztályokhoz tartozó emberek alapvető és tartós érdekeiket optimálisan nem egymás ellenében, hanem összefogva, tudatos, szervezett és egységes cselekvéseikkel tudják csak kielégíteni. Ezért az az igény, hogy közösségi lények legyenek, nem jelenti azt, hogy saját természetükből kell kivetkőzniük, hanem megfelel érdekeiknek és törekvéseiknek.

A tőkés társadalomban a közéletiség, a közösségi ügyekben való aktív állásfoglalás igénye a nem hivatásos politikusok számára, azaz a magánemberek többsége részére azt is jelenti, hogy idejük egy részét nem magánérdekeiknek szentelik, hanem a tőlük látszólag idegen, közösségi ügyeknek.* Ez a követelmény még idegenszerűbb az alárendelt osztályok tagjai számára. Ha ugyanis utóbbiak citoyenként saját csoportérdekük érvényesítéséért szállnak síkra, akkor az uralkodó osztályok diszkriminációjának (ha nem üldözésének) teszik ki magukat. Ha viszont „citoyenségük" abban áll, hogy odaadóan szolgálják a meglévő rendszert és lojális állampolgárokként viselkednek, akkor ez feltétlenül saját tényleges érdekeiket csorbítja. Ezáltal nem pusztán tőlük idegen, hanem egyenesen elidegenült tettükké válik.

A szocializmusban viszont a társadalmiság kifejezése – a citoyenség – a dolgozó emberek számára egy valóságos közösséghez tartozás manifesztálása. Vagyis a magánember, ha helyesen fogja fel a társadalmi érdek érvényesítésével összefüggő tennivalókat, amelyeket a többi között számára mint állampolgárral, mint az államtest tagjával, mint citoyennel szembeni elvárások formájában közvetítenek, ezeknek a követelményeknek a teljesítésével nem cselekszik saját érdekei ellen. Ennek következtében amikor citoyenként tevékenykedik, ez megfelel közösségi lény mivoltának és elvileg egyáltalán nem ellentétes magánemberi érdekeivel.

* Természetesen az uralkodó osztályok tagjai számára – akiknek magánérdekéhez az uralkodó csoport hatalmának megőrzése és az adott társadalmi rend jellegének fenntartása is hozzátartozik (mivel ez biztosítja életfeltételeiket és kedvező társadalmi helyzetüket) – a közéletre szánt időráfordítás kevésbé idegen cselekvés, szorosabb kapcsolatban van magánemberi érdekeik előmozdításával, mint a hatalmon nem levők számára. Ezért – mikor közösségi emberekként, részben „muszáj-citoyenként" is tevékenykedniök kell, akkor ez számukra hasznos, és emiatt a hatalmon nem lévő csoportok tagjaitól eltérően nem tőlük teljességgel idegen kötelesség lesz.

A „citoyenség", a társadalom tagjainak a közügyekben való aktív részvétele nemcsak a társadalom, hanem egyben a magánember érdeke is, mégpedig többszörösen is. Először is azért, mert a szocialista állam támogatása, a társadalmi érdek érvényesülésének előmozdítása annak az irányvonalnak a realizálását segíti elő, amely a társadalom fejlesztésével, a társadalmi gazdagság gyarapításával, a meglevő javak és szolgáltatások igazságosabb elosztásával az ő magánérdekeiket is elősegíti. Másodszor, saját érdekük is az, hogy uralkodó osztálykénti létezésükből fakadó érdekeiket is optimálisan kielégíthessék. Ehhez viszont feltétlenül állást kell foglalniuk a közösség ügyeiben, és azokra megfelelő befolyást kell gyakorolniuk. Továbbá, az egyes magánegyén egyéni érdekeinek érvényesítése mindenkor a szocialista közösség megfelelő döntéseitől is függ. Ezért is érdeke, hogy a rendelkezésére álló közéleti lehetőségek felhasználásával beleszóljon a társadalmi ügyek intézésébe, és arra törekedjen, hogy számára megfelelő közösségi döntéseket hozzanak. Végül, a citoyen-mivolt biztosítja azt, hogy az egyének ne sáncolják el magukat privátérdekeik körébe; hanem a társadalmi ügyek felvállalása során egymással kapcsolatba lépjenek, hogy felelős és tettre kész közösségi egyének legyenek. Ennek viszont óriási jelentősége van az egyén számára. „Csak a (másokkal való) közösségben (kapja meg mindegyik) egyén az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kiművelje; csak a közösségben válik tehát lehetővé a személyes szabadság... – írja ezzel kapcsolatban *A német ideológiá*ban Marx és Engels, majd hozzáfűzik: – A valóságos közösségben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik."*

Mindezeknél fogva a szocializmusban kialakult helyzet: a „magánemberi" és a „citoyen"-mivolt újszerű dialektikája lesz a reális alapja annak, hogy a magánember aktívan részt vehessen és részt vegyen a közösségi életben, a közösségi élet pedig ne jelentse magánérdekei sérelmét. Ezzel teremtődik meg annak a lehetősége, hogy a társadalom jelentősen előbbre léphessen a magánember és a közösségi ember ellentmondásának felszámolásában.

Az, hogy a létező szocializmusban természetszerűek a „magánemberi" tendenciák, melyeket a társadalom nem ignorál és nem is ignorálhat, sőt amelyek ösztönző, nagyobb teljesítményekre aktivizáló befolyá-

* MEM 3. köt. 63. old.

sát a szocialista társadalomnak a fejlődés érdekében fel is kell használnia, nem jelenti azt, hogy ezek a trendek csak és kizárólag pozitív tendenciákat jelentenek és csupán hasznos, előbbre vivő hatásokat fejtenek ki.

A magánember és a citoyen különbsége a szocializmus viszonyai között is ellentmondó késztetéseket és cselekvési módozatokat indukál. A szocialista társadalom és polgárainak közös érdekei megkövetelik azt, hogy az egyes emberek meghatározott területeken és esetekben citoyenként tevékenykedjenek. Tegyenek eleget olyan közösségi érdekeket kifejező követelményeknek, mint hogy tisztességesen és lelkiismeretesen végezzék munkájukat, óvják és gyarapítsák a társadalom és a kisebb közösségek tulajdonát, őrizzék meg a társadalmi rendet, tartsák be az emberi együttélés szabályait, megfelelő módon szolgálják a köz érdekét. E citoyeni felelősséget tükröző magatartások elvárása az egyes emberektől mint magánegyénektől azt is igényelheti, hogy mondjanak le egyes egyéni érdekeik azonnali, rövid időn belüli vagy korlátlan kielégítéséről, az egyéni komfort ideális vagy az adott feltételek mellett elérhető fokáról, hogy vállalják – legalábbis időlegesen – a számukra nem optimális körülményeket, munka- és életfeltételeket, egyéni autonómiájuk bizonyos korlátozását. Esetenként a közösség érdeke megkövetelheti az egyéntől azt is, hogy a társadalom, a többi ember érdekében áldozatot is hozzon. Így például járuljon hozzá az állami kiadásokhoz, illetve a társadalmi célokhoz, lássa el a haza védelmével összefüggő katonai szolgálatot.

A társadalmi közösségnek ezek az állampolgárok citoyen-mivoltára építő elvárásai szükségképpen ütköznek a magánemberi mivoltukból adódó törekvéseikkel; ösztönös, naturális formáikban, elsődleges reakcióképpeni megnyilvánulásukban e „magánemberi" trendek általában ellenkező késztetést jelentenek, a köz érdekével szemben a magánérdek követését fogják kívánatosnak és elsődlegesen érvényesítendőnek beállítani. A kötelességteljesítéssel szemben a közösségi elvárások szükségességének, fontosságának, teljesíthetőségének megkérdőjelezését sugallhatják, arra ösztönözhetnek, hogy végrehajtásukat halogassák, vagy vontatottan, illetve formálisan teljesítsék azokat. A magánérdek „sugallata" arra indíthat, hogy az egyén kerülje el az őt kedvezőtlenül érintő helyzeteket, tevékenységi módokat, arra ösztönözhet, hogy utasítsa el az önkorlátozásokat, vagy pedig az áldozatokat igénylő közösségi elvárásokat. A közösség iránt felelős magatartással szemben előnyben részesítheti a magánérdekeket szolgáló tetteket, a „zajos", „külső" és

„fáradságos", „csak gondot okozó" közügyekben való részvétellel szemben a privát életbe, a „kényelmes otthonba" való visszahúzódást ajánlja.*

Ily módon a „magánember" és a „citoyen" különbsége a szocialista társadalomban is az egyes emberek ingadozásaira, meghasonlására, sőt a különböző motivációk közötti kollíziókra vezet.

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM POLGÁRAI ÉS A POLITIKAI ÁLLAM

A létező szocializmus társadalmaiban – mint mondottuk – egészen a kommunizmus felépítéséig (ha módosított formában is) létezik társadalmi egyenlőtlenség. Ezen az alapon megjelenik a magánember és a citoyen különbsége és ellentéte.

Ennek a ténynek első következménye az, hogy szükségszerűvé és elengedhetetlenné válik, hogy fennmaradjon a politikai állam és aktívan szabályozza a „magánemberi" lét szféráit, korlátozza a „citoyen" magatartás fölé emelkedésének egyes tendenciáit, azaz tevőlegesen beavatkozzék a szocialista társadalom „civil" életébe. Ezzel – egy időre – megmarad a polgári társadalom és a politikai állam különbsége és ez utóbbi jelentős társadalmi szerepe.

A szocialista állam is – mint minden más állam – mindenekelőtt a közérdek képviselőjeként lép fel. Azonban e szervezet esetében a közérdek nem pusztán egy kisebbség érdekvédelmének, vagyis a lényegi funkció sajátos legitimálásának eszköze lesz. Az állami tevékenység lényege itt valóban a lakosság túlnyomó érdekével egyezik meg. A szocialista állam a szocializmus építésének és védelmének eszköze. A szocialista államnak a magánérdekek egzisztálásából és megfelelő kielégítésük biztosításából fakadó egyik feladata az, hogy előmozdítsa a társadalmi javak és szolgáltatások termelésének olyan fejlesztését, amely fokozatosan megteremti az emberi szükségletek egyre sokoldalúbb és teljesebb kielégítésének anyagi feltételeit.

* Ezt azért tartjuk szükségesnek aláhúzni, mert a magánegyén akár alaposabban utánagondolva, akár megfelelő felvilágosítás hatására beláthatja azt, hogy a közösségi elvárások teljesítése nemcsak közérdek, hanem neki is jól felfogott érdeke. Természetes azonban az is, hogy még így is lesznek számosan olyanok, akik változatlanul ragaszkodnak elsődleges, a citoyeni magatartással ellenkező reakciójukhoz.

Az államnak a szocialista társadalom életének ebben az átmeneti időszakában arról is gondoskodnia kell, hogy a társadalom által megtermelt javakat és szolgáltatásokat a végzett munka szerint osszák el, mégpedig oly módon, hogy ez az elosztás elősegítse a társadalom termelőerőinek és a társadalmi gazdagságnak a további növelését.

Ekkor azonban új feladatként jelenik meg a munka szerinti elosztás elve alapján kialakuló jövedelmi és vagyoni különbségek rendszerének fenntartása és érinthetetlenségének biztosítása is. Ezek a társadalmi differenciák a szocializmus időszakában sajátos ösztönző rendszert alkotnak és elősegítik a termelést. Az államnak ugyanakkor feladata az is, hogy a társadalmi egyenlőtlenségen nyugvó rendszert jövedelempolitikai, vagyonjogi stb. intézkedéseivel és szankcióival úgy tartsa fenn és úgy működtesse, hogy a társadalmi különbségek ne veszélyeztessék a társadalmi rendszer stabilitását és biztonságát, másrészt oly módon hassanak, hogy a társadalom politikai, gazdasági és szellemi élete fejlődését mozdítsák elő.

A szocialista államnak ezen túl olyan parciális érdekkielégítési rendszert kell létrehoznia, melyen belül biztosítják a) az egyes érdekcsoportok különérdekeinek megjelenését és felismerését; b) a társadalom összérdekeinek megközelítőleg pontos meghatározását és ezeknek az egyéni és csoportérdekekkel való egyeztetését; c) megállapítják az érdekek jogos vagy jogtalan voltát, a szükségletkielégítés arányait és sorrendjét, valamint az igények optimális kielégítéséhez intézmények működésének módjait vagy az ehhez nélkülözhetetlen reformokat valósítják meg.

Mindezekkel a szocialista állam olyan igazságosnak tekinthető, akceptálható és általában véve meg nem kérdőjelezhető érdekérvényesítési kereteket teremt, amelyek megakadályozhatják azt, hogy kiéleződjék a szubjektíven jogosnak tekinthető érdekek érvényesítéséért folytatott harc, illetve hogy aláássák az érdekkielégítés meglévő szabályozását.

Végül, a szocialista államnak biztosítania kell azt is, hogy az érdekek mozgása egészében olyan keretek között menjen végbe, amelyek elfogadhatók a dolgozók csoportjai számára, és ezáltal erősíti a rendszerrel való azonosulásukat, a társadalom legitim jellegébe vetett hitüket, sőt olyan mozgásteret látnak benne, amely biztosítja érdekeik optimális kielégítésének esélyét.

A létező szocializmus hatalmi viszonyai között mindenekelőtt a szocialista állam az, amely a párt iránymutatása alapján konkrét-operatív for-

mákban megfogalmazza és állami szankciókkal hatékonyan szabályozza a magánérdekeknek a társadalmi érdekek által meghatározott, legitim és akceptált kereteit és kielégítésük mozgásformáit, valamint érvényesíti a közösségi érdekeket. *Ennyiben* az átmenet szocialista államának tevékenysége *hasonlít* az antagonisztikus társadalomban végbemenő érdekmozgások állami szabályozásmódjára, sőt egyes formáira. Ott is az állam biztosítja, illetve előmozdítja az uralkodó osztály érdekeinek optimális kielégítését, ez a szervezet rendeli alá a magánemberek s mindenekelőtt a hatalomból kirekesztett szociális csoportok tömegeinek érdekeit az „általánosnak", a „közösnek" mondott társadalmi érdekeknek.

A döntő különbség azonban az, hogy az állam a szocializmus viszonyai között nem mint a közösség illuzórikus képviselője lép fel, hanem *ténylegesen* a dolgozók összességének érdekét védi. Másrészt, a szocialista társadalomban az érdekmozgásokat szabályozó állam nemcsak az uralkodó osztály érdekét, hanem *minden dolgozói érdeket* igyekszik számba venni, egyeztetni, a társadalmi igazságosságot érvényesíteni, és ennek alapján differenciál a különböző érdekek között. Másrészt a fejlett szocializmus idején is a társadalmi érdek lesz az a mérce, amely az érdekek érvényesítését megszabja, és a különböző részérdekek, egyéni érdekek csak olyan mértékben elégülhetnek ki, amennyiben a közösség érdekeit nem csorbítják. Végül, miután az érdekeknek a különbsége, ellentéte szükségképpen az érdekeltek „húsába vág", az érdekmozgások szabályozását nem lehet rábízni csupán az emberek önkéntességére, józan belátására, öntudatára: emellett – és mindjobban erre építve – szükség van arra is, hogy az elengedhetetlen szabályoktól, rendezésektől eltérő, az érdekkielégítések kereteit áthágó deviáns törekvésekkel szemben kényszert is alkalmazzanak.

A szocialista állam létezése és hatékony beavatkozása a társadalom életébe azonban azt is jelenti, hogy a szocialista társadalom tagjainak közösségi lény mivolta részben, az állam szervezetében és működésében elkülönül tőlük és – legalábbis látszólag – velük szemben álló tényezőként nyilvánul meg. Olyan erőként hat, amelyre ők egyénként nem tudnak közvetlenül hatni, amely ennélfogva az egyes egyének fölé emelkedik, magának alárendeli őket, ügykezelése „tárgyaivá" teszi őket. A szocialista állam is – a tőle elkülönült magánérdekek tömegével szemben – sajátos elkülönült gépezetként, a maga logikáját, „hivatalos útjait" követve, az államraison érdekeit érvényesítve értelmezi és érvényesíti a magánemberek lényeges érdekeit. Ezért még a jogos közösségi érde-

kek, de még a jogos magánérdekek is – amelyek állami intézkedések formájában jelennek meg a magánemberek számára – külső kényszerként nyilvánulnak meg és hatnak, negatívumként és nem önmaguk közösségi lény mivoltának önkéntes megvalósításaként.

Ennyiben az átmenetnek a szocialista szakasza megőrzi még az antagonisztikus társadalomban végbemenő érdekmozgások formáit. Hiszen ott is az állam biztosítja az uralkodó osztály érdekeit, ő rendeli alá a magánemberek tömegeinek érdekeit az „általánosnak", a „közösnek" mondott társadalmi érdekeknek (amelyek valójában a hatalmon lévő osztály érdekei). De ez csak a forma, hiszen a szocialista állam igyekszik a társadalmi igazságosságot érvényesíteni, és ezzel valójában arra törekszik, hogy a társadalom valamennyi dolgozó csoportja számára biztosítsa az adott időszakban lehetséges optimális érdekkielégítést.*

A szocialista állam létezésében és hatékony beavatkozásában azonban, amely a magánemberek számára külső kényszerként jelenik meg, az emberek nem önmaguk közösségi lény mivoltának kifejezését, vagy pedig a jól felfogott saját érdekük megnyilvánulását látják.

Innen adódik a magánegyéneknek az állam szabályozó tevékenységéhez való ambivalens viszonya, az, hogy azt sokszor érdekük korlátozásának vagy egyenesen megsértésének tekintik. Ez a szemlélet a hatalomból kizárt szociális csoportok tagjai esetében, akiket az állam az uralkodó osztály érdekeinek rendel alá, jórészt jogosult. Azonban ez a felfogás nem korlátozódik ezekre a tömegekre, kiterjed az uralkodó osztály tagjaira is. Erről írja Marx: „A burzsoá úgy viszonyul rendszerének intézményeihez, mint a zsidó a törvényhez; kijátssza őket valahányszor csak teheti, minden egyes esetben, de azt akarja, hogy mindenki más betartsa. Ha az összes burzsoák tömegesen és egyszerre kijátszanák a burzsoázia intézményeit, akkor ők nem lennének többé burzsoák – ilyen viszonyulás természetesen eszükbe sem jut és semmiképpen sem akarásuktól... függ."**

A magánegyéneknek ez a beállítottsága az állam szabályozását szá-

* Természetesen a szocialista országokban is különbséget kell tenni a társadalmi érdekeket kifejezni kívánó párt, állam, a szocializmus tudatos erői által ténylegesen megragadott, manifesztált, megfogalmazott társadalmiérdek-értelmezés és a tényleges társadalmi érdek között. Ez utóbbit minden helyzetelemzés és program csak megközelítően fejezheti ki. Ebből következik, hogy a szocializmus tudatos erőinek minden módon törekedniük kell arra, hogy ezt az inkongruenciát a minimálisra csökkentsék. Ez a törekvés még a személyi kultusz időszakában is érzékelhető volt.

** MEM 3. köt. 167. old.

mukra idegen – külső – tényezőként fogja fel. Az állam részéről viszont az általa hozott (és legalábbis szerinte jogos és helyes) rendelkezéseket kijátszó „megbízhatatlan", „felelőtlen", „csak a maga javát tekintő" állampolgárokkal szembeni bizalmatlanságot szüli, amely a rendelkezések betartását „túlbiztosítással" s az ezt szolgáló nyilvántartásokkal, előírásokkal, ellenőrzésekkel kívánja megoldani. Ez viszont tovább növeli az állampolgárnak az állammal szembeni idegenedését. Ennek következtében a társadalomban a magánegyének részéről megjelennek olyan magatartások, tendenciák, amelyek a kelleténél jobban megnehezítik az állam arra irányuló tevékenységét, hogy az adott időszakban reális közés magánérdekeket optimálisan érvényesítse. Másfelől, s részben e tendenciákra alapozva, a szocialista államnak megbízóihoz, a szocializmust építő társadalomhoz való viszonya a szükségesnél közvetettebb, idegenszerűbb lesz, ami szükségképpen csökkenti az államnak e társadalomtól való függését, és csorbítja a szocialista demokráciát.

A politikai állam és a „polgári társadalom" különvált jellege a szocialista építés körülményei között ugyancsak elengedhetetlenné teszi azt, hogy a társadalom maga alá rendelje az államot, és hogy – Engels szavaival szólva – megvédje magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben. Engels erről a következőket írja: „A munkásosztálynak, ha nem akarja saját, csak imént meghódított uralmát megint elveszíteni..., biztosítania kell magát a saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben azzal, hogy ezeket mind, kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatóknak nyilvánította."* Engelsnek ez a megállapítása figyelemre méltó distinkciót tartalmaz. Írásában ugyanis megkülönbözteti a munkásosztály képviselőit és hivatalnokait. Az elsőkön nyilvánvalóan a dolgozók által megválasztott megbízottakat, illetve az őket képviselő társadalmi szervezeteket érti, a másikon az ügyintézőket, a különböző jellegű apparátusokat, amelyeket a munkásosztály, mint minden más munkáltató – Marx szavaival –, megbízásainak puszta végrehajtójaként alkalmaz. Engelsnek ez a különbségtétele azt fejezi ki, hogy az apparátus és dolgozói nem tekinthetők – miként ez napjainkban nemegyszer előfordul – pusztán funkcióiknál fogva a népérdek képviselőiként: nem mások, mint a munkamegosztás meghatározott ágának a dolgozói, akiknek feladata, miként a többi közhasznú tevékenységet végzőké, az, hogy a szocialista társadalomban hivatásszerűen előmozdítsák a közügyek intézését.

* MEM 22. köt. 186. old.

Lenin, aki az *Állam és forradalom* című írásában idézi Engelsnek a fenti megállapítását, mindehhez hozzáfűzi: „Engels újra meg újra hangsúlyozza, hogy az állam nemcsak a monarchiában, hanem a *demokratikus köztársaságban* is állam marad, azaz megtartja legfőbb megkülönböztető vonását: a tisztviselőket, a »társadalom szolgáit«, a társadalom szerveit, a *társadalom uraivá teszi.*"*

Engels és Lenin megállapításai rendkívül figyelemreméltóak. Arról tanúskodnak, hogy a marxizmus sohasem hitte azt, hogy önmagában attól, hogy a szocialista államot a szocialista forradalom hozza létre, ez a szerv mentes lehet a társadalom fölé emelkedés tendenciáitól. Ezért – eltérően azoktól az illúzióktól, amelyek a szocialista állammal kapcsolatban is elterjedtek – mindent el kell követni annak érdekében, hogy ezek az állam jellegében, az állami szervezetben dolgozók társadalmi helyzetéből fakadó sajátos immanens tendenciák ne bontakozhassanak ki. Engels is, az őt idéző Lenin is szólnak arról, hogy a munkásosztálynak meg kell védenie magát mind képviselőivel, mind hivatalnokaival szemben. Ezekben a megállapításokban az a gondolat is benne rejlik, hogy az állam szocialista volta vagy a szocialista forradalomban helytállt és az államszervezetbe bekerült megbízottak szocialista elkötelezettsége még nem jelent biztosítékot arra, hogy ez a szervezet, illetve ennek hivatalnokai mindenkor méltó, a dolgozó népet optimálisan szolgáló képviselők, illetve végrehajtó szervezet, avagy személyzet lesznek. Ennek biztosítására is megfelelő garanciákat kell teremteni.

Marx, Engels és Lenin a Párizsi Kommün tanulságait jellemző írásaikban ennek a védelemnek és garanciarendszernek a módjaira is kitérnek. Ezeket Lenin *A marxizmus az államról* című, az *Állam és forradalom* című művet előkészítő anyagában így foglalta össze: „A kommün tehát a proletár szocialista köztársaság" *határozott formája. Miben* nyilvánult ez meg? Milyen ez a „határozott forma"? Lenin Marxnak *A polgárháború Franciaországban* című munkáját idézve, a következő megjegyzéseket teszi: „az állandó hadsereg megszüntetése; demokratikusan megválasztott intézmény, felelősség és mindenkori *elmozdíthatóság:* »nem parlamentáris, hanem dolgozó«, törvényhozó és *egyszersmind* végrehajtó hatalom; a rendőrséget megfosztották politikai funkcióitól és elmozdítható végrehajtókká változtatták; ugyanígy *valamennyi* hivatalnokot; »szokásos munkás-munkabér«; a (tekintélyes) magas rangú hivatalnokok kiváltságainak megszüntetése; »megtörni« a papok hatalmát;

* LÖM 33. köt. 70. old.

kommünökön alapuló »nemzeti szervezet«; »kommunális«, tehát szigorúan felelős hivatalnokokból álló »központi kormány«; »kommunális alkotmány«, »annak az államhatalomnak a *lerombolása*«, amely élősdi kinövés volt; *nem* a régi *parlamentarizmus*, hanem »a kommünökbe szervezett nép«;... ez az új kommün, amely megtöri a modern államhatalmat...«* Annak garanciája, hogy a szocialista „polgári társadalom" kézben tarthassa saját képviselőit és végrehajtó szervezetét, az, hogy 1. a választott képviselők és a végrehajtó apparátus minden szintjén választható és bármikor leváltható megbízottak legyenek; 2. a dolgozó népet képviselő választott testületek a társadalom nevében hatékony ellenőrzést gyakoroljanak a végrehajtó szervezet felett, hogy ne fecsegő testület, a szó régi burzsoá értelmében vett parlament legyenek, hanem törvényhozók is, végrehajtók is és valóban ellenőrzők: vagyis a lakosságot fokozatosan be kell vonni a közügyek intézésébe. Ahogy Lenin írja: „sorban mindenki elvégzi a felügyelet és a számadás mindjobban leegyszerűsödő funkcióit, azután ezek szokássá válnak, és végül egy *külön* emberréteg funkcióiként meg fognak szűnni..." Lenin arról szól, hogy biztosítani kell az azonnali átmenetet arra, hogy *„mindenki* végezze az ellenőrzés és a felügyelet funkcióját, hogy *mindenki* »bürokratává legyen« egy időre, és hogy ily módon *senki se* válhassék »bürokratává«".**

Marx és Engels a Párizsi Kommün tanulságaival kapcsolatosan expressis verbis az állammal összefüggő képviseleti testületekről, illetve állami hivatalnokokról szólnak. Lenin az *Állam és forradalom* című írásában már arról ír, hogy ezeket a rendszabályokat *általánosan minden* képviselőre, minden hivatalnokra és minden végrehajtó szervezetre lehet és kell alkalmazni. A kommün tapasztalatait elemezve azt írja, hogy az „választhatóvá és elmozdíthatóvá tett minden hivatalos személyt". Később ismét csak leszögezi: „tegyük az államhivatalnokokat megbízásaink egyszerű végrehajtóivá, felelős, mindenkor leváltható és szerény fizetésű »felügyelőkké és könyvelőkké« (természetesen a minden rendű és rangú műszaki személyzettel együtt) – ez a *mi* proletár feladatunk, ezzel lehet, ezzel kell *megkezdeni* a proletárforradalom végrehajtását..." Az új államról pedig azt írja, hogy azt „maguk az egyesült munkások egészen jól működésbe tudnak hozni úgy, hogy technikusokat, felügyelőket és könyvelőket alkalmaznak, *mindnyájuk* munkáját

* Uo. 158–161. old.
** Uo. 45. old., 100. old.

úgy fizetik, mint általában *valamennyi* »állami« hivatalnokét – munkás-munkabérrel... Az *egész* népgazdaságot át kell szerveznünk... mégpedig úgy, hogy a technikusok, felügyelők és könyvelők és általában az *összes* hivatalos személyek a »munkás-munkabérnél« magasabb fizetést ne kapjanak, és a felfegyverzett proletariátus ellenőrzése és vezetése alatt álljanak – ez a mi legközelebbi célunk:"*

Leninnek ez a koncepciója teljesen logikus. Miután a szocialista állam kisajátítja a termelőeszközöket, működteti és fejleszti őket, miután nemcsak a termelés, hanem a kereskedelem és a szolgáltatás is a kezébe kerül, miután a szociálpolitika, az egészségügy, a szellemi kultúra, a közoktatás, a közművelődés irányítójává a szocialista állam lesz, ezek a területek is – bizonyos mértékig – „államiak" lesznek. Egyrészt az állam felügyelete alatt működnek az állam eszközeivel, másrészt vezetőik, ügyintézőik, apparátusuk állami felhatalmazás, kinevezés alapján tevékenykednek. Ezért azt a tételt, amit Engels és Lenin az állami hivatalnokokkal kapcsolatban fejtettek ki, ti. hogy az uralkodó népnek meg kell magát védenie saját megbízottaival és ügyvivőivel szemben – értelemszerűen a közvetlenül nem állami apparátus jellegű területeken működő munkafelügyelőkre, nyilvántartókra, műszaki személyzetre is értelmezni kell. Ott is gondoskodni kell az adott tevékenység felügyeletéről, kézbentartásáról, az ott dolgozó megbízottaknak, ügyintézőknek, vezetőknek és apparátusoknak a szocialista társadalom uralkodó osztályai alá rendeléséről.**

A jelenlegi vezetési struktúra, a vezetők és tisztségviselők, valamint a hivatásszerűen nem irányító dolgozók közötti viszony alakításában újra rendkívül aktuálisnak és következetesen megvalósítandóaknak tűnnek Leninnek 1918-ban írt következő megállapításai: „Meg kell kezdenünk a demokratikus funkciók és a végrehajtás kategóriájának szigorú különválasztását: egyfelől engedjünk teret a vitáknak, a gyűlésezéseknek, másfelől pedig vezessük be a legszigorúbb felelősséget a végrehajtó funkció teljesítéséért és azoknak az előírásoknak és rendelkezé-

* Uo. 38., 45. és 46. old.

** A szocialista társadalomban például nem ritka az a jelenség, hogy a lakosság kiszolgálására rendelt vállalatok (posta, elektromos művek, közlekedési vállalatok, szolgáltató vállalatok stb.) hatóságosdit játszanak. Ügyintézésük bürokrata, és az ügyfeleik, akiknek szolgálatára vannak rendelve, nekik kiszolgáltatottakká válnak. Nyilvánvaló tehát, hogy nemcsak arra kell törekedni, hogy az állami apparátus dolgozóit rászorítsuk a nép megfelelő szolgálatára, hanem az egyéb szervezeteket is, mind a szolgáltató vállalatokat, mind a közoktatási, közművelődési intézményeket, mind a gazdaságot.

seknek feltétlenül buzgó, fegyelmezett, önkéntes végrehajtásáért, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a gazdasági mechanizmus valóban úgy dolgozzék, mint az óramű... A szervezés demokratikus elve... azt jelenti, hogy a tömegek minden egyes képviselője, minden állampolgár számára olyan körülményeket kell teremtenünk, hogy részt vehessen mind az állam törvényeinek megvitatásában, mind képviselőinek megválasztásában, mind az állami törvények végrehajtásában. De ebből egyáltalán nem következik, hogy megengedhető akár a legkisebb zűrzavar vagy a legkisebb rendetlenség abban a tekintetben, ki felelős az egyes esetekben bizonyos végrehajtási funkciókért, bizonyos rendelkezések végrehajtásáért, a közös munka bizonyos folyamatának irányításáért egy bizonyos megszabott időn belül. A tömegnek legyen joga felelős vezetőket választani magának. A tömegnek legyen joga leváltani őket, ismerni és ellenőrizni működésük legkisebb tényeit is. A tömegnek legyen joga arra, hogy kivétel nélkül bármely munkást rendelkező funkcióba helyezhesse. De ez korántsem azt jelenti, hogy a kollektív munka folyamata megmaradhatna meghatározott vezetés nélkül, a vezető felelősségének pontos megállapítása nélkül, a vezető akarategységével létrehozott legszigorúbb rend nélkül."* Lenin később ezt a következőkkel egészíti ki: „Minél határozottabban kell most síkraszállnunk a kíméletlenül keménykezű hatalomért, az egyes személyek diktatúrájáért meghatározott munkafolyamatokra vonatkozóan, a merőben végrehajtási jellegű funkciók meghatározott eseteiben, annál változatosabbaknak kell lenniük az alulról jövő ellenőrzés formáinak és módjainak, hogy teljesen lehetetlenné tegyük a szovjethatalom eltorzítását, hogy újra meg újra fáradhatatlanul irtsuk a bürokratizmus dudváját."**

Lenin szavaiból kitűnik, hogy

1. a szocialista építés érdekében elengedhetetlen a vezetési hierarchia: a vezetők felelőssége, a vezetőknek való tudatos alárendelődés és a fegyelmezett munka.

2. Ez a hierarchikus rend azonban *csak egy adott vonatkozásban és egy adott időszakban áll fenn és semmiképpen sem jelent korlátlan felhatalmazást minden időszakra és minden feladatra.* Még kevésbé jelentheti a „főnökösködés" felülkerekedését a társadalom különböző irányító folyamatainak ellátása során. Ahogy Lenin mondotta: „A kapitalizmus

* LÖM 36. köt. 144–145. old.

** Uo. 191. old.

leegyszerűsíti az »állami« igazgatás funkcióit, lehetővé teszi a »főnökösködés« kiküszöbölését és az egész államigazgatás lecsökkentését a proletariátus (mint uralkodó osztály) olyan szervezetére, amely az egész társadalom nevében alkalmaz »munkásokat, felügyelőket és könyvelőket«."* Vagyis a szocializmus szükségszerű „technológiai", munkamegosztásbéli rendje nem vezethet ahhoz, hogy az, aki egy adott munkafolyamatot vagy közéleti területet irányít, az minden területen „okos", minden kérdésben kizárólagos döntési jogkörrel, megfellebbezhetetlenül vezethet. Azaz egy *technikai* jellegű munkamegosztás, alá-, fölérendeltségi viszony nem járhat azzal, hogy minden relációra kiterjedő *társadalmi* helyzetmegosztássá fejlődik, amely azt eredményezi, hogy kialakul a mindenkor és mindenben „vezetők" és „alárendeltek" egymástól mereven szétváló csoportja. A vezetők irányító munkája nem lehet jogcím arra, hogy „beavatottakként" bírálhatatlan és befolyásolhatatlan egyénekként elkülönüljenek az általuk irányítottak tömegétől. Ellenkezőleg, feltétlenül biztosítani kell az utóbbiak hatékony és tartalmas ellenőrzési és beleszólási lehetőségét, és azt, hogy az eddigieknél hatékonyabban rendelhessék maguknak alá azokat, akiket különböző területeken a vezetéssel megbízott.

3. A Lenin által elmondottakból következik, hogy mindaddig, amíg nem született döntés, szükségszerű és elkerülhetetlen az, hogy vita legyen annak tartalmáról. A végrehajtás során azonban már nem lehet megkérdőjelezni az előzőleg hozott döntést. Azután azonban, hogy a végrehajtás folyamata véget ért, helye van az erről szóló vitának és értékelésnek.

4. A vezetők megbízásának és előléptetésének a legmesszebbmenően választáson kell alapulnia és a feladatok ellátására való alkalmasságuk alapján kell történnie. Funkcióikban csak addig maradhatnak, amíg azt hatékonyan tudják ellátni.

Ezeknek az útmutatásoknak a gyakorlati érvényesítése rendszerré tenné azt, hogy a meglevő vezetői hierarchia nap mint nap bizonyítsa a vezetésre való alkalmasságát, döntései helyességét és a végrehajtást irányító munkájának eredményes voltát. Ezzel egyrészt feltétlenül maga is újabb ösztönzést nyerhetne munkája tökéletesítéséhez, másrészt biztosítani tudná a becsületes dolgozók önkéntes fegyelmét és tiszteletét, ami feltétlenül megkönnyítené vezetői feladatát.

Ezeknek a lenini elveknek a realizálása továbbá biztosíthatná azt,

* LÖM 33. köt. 44. old.

hogy a szocialista, a kommunista építés irányvonalának megszabásában és végrehajtásában, ellenőrzésében tömegesen vehessenek és vegyenek részt olyanok is, akik nem hivatásos tagjai az irányítás struktúrájának, de szaktudásuknál, képességeiknél, szocialista meggyőződésüknél fogva képesek hozzájárulni ahhoz, hogy felleljék a szocialista építés jobb megoldásait és hatékonyabbá tegyék az új társadalom építését.

Ezenkívül, ez az intézkedés lehetővé tenné a vezetésre alkalmas egyének tényleges bevonását és kipróbálását, ami megszabadíthatná a káder-munkát a véletlen elemektől. Biztosíthatná a korszerű vezetési módszerek alkalmazását, azt, hogy a konkrét feladatok tervezéséhez és végrehajtásához kialakítsák az arra legalkalmasabb emberekből álló első szereposztás mellett a második, a harmadik stb. szereposztást, a különböző egymás után következő feladatok irányításának különböző teamjeit, amelyek hozzáértően képesek megoldani tennivalóikat. Végül, a lenini útmutatások teljesítése lehetővé tenné azt, hogy szervezettebb legyen a mindenkori vezetés utánpótlása és optimális módon oldódjon meg a vezetés felfrissítésének és utódlásának problémája. Ennek megítélésére nemcsak a hierarchikus vezetés különböző szintjei jogosultak (akik kinevezik vagy felmentik, illetve kitüntetik vagy büntetik a vezetőket), hanem ebben a dolgozók tömegeinek is jelentős szerepet kell biztosítani. Ilyen szempontból ismételten meggondolandó lenne az, hogy ne térjünk-e újra vissza a különböző szinteken működő hivatásos vezetők választásának rendszeréhez. Ezt az SZKP programja is felvetette, és a szovjet vállalati törvény is magában foglalja. Az ezt akadályozó korábbi megfontolások a szocialista társadalom megerősödése után elesnek: a rendszert e szabály nem fenyegetheti azzal, hogy céljaival szemben álló idegen elemeket választanak közfunkciókba vagy egyéb vezető helyekre. A választás rendszere viszont biztosíthatná a vezetés a vezetettek nagyobb konszenzusát, a vezetők nagyobb felelősségét az általuk irányítottakkal szemben. Lehetővé tehetné, hogy szélesedhessen azoknak a köre, akikből a vezetők kikerülnek, hogy rejtett tehetségek kerüljenek felszínre, olyanok, akikben az emberek jobban megbíznak. A vezetésbe emelés folyamata nyíltabbá válna, kikerülhetne annak a szűk és sokszor beláthatatlan körnek a keze ügyéből, amely jelenleg ezt intézi, az előléptetések szempontjai ellenőrizhetőbbek lennének. A polgári demokráciákban, például Svájcban, az USA-ban a hivatásos tisztségviselők megválasztásában szerzett tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ez a rendszer számtalan előnnyel bír, s a munka színvonalát javítja.

A szocialista építés gyakorlata nyomán és ennek tapasztalatait általá-

nosítva Lenin a szocialista állam ellenőrzésében, s a szocialista „polgári" (civil) társadalomnak való alárendelésében jelentős szerepet tulajdonított a legszélesebb tömegeket tömörítő társadalmi szervezeteknek is. Úgy vélte, hogy ezek – a mindennapos munkában erre nem mindig időt szentelni képes dolgozó emberektől eltérően – állandóan és rendszeresen, megfelelő szakképzettséggel bírva, a dolgozók bizalmából és megbízásaikat, akaratukat, törekvésüket kifejezve képesek – legalábbis közvetett módon – a civil társadalom akaratának érvényesítésére. Ez volt a magyarázata annak, hogy például az általa legjelentősebbnek tartott munkásszervezeteknek, a szakszervezeteknek óriási szerepet tulajdonított az egész szocialista társadalomban. Őket „egy formailag nem kommunista, rugalmas és aránylag széles körű, roppant hatalmas proletárapparátusnak" tekintette, amelynek révén „a párt szorosan egybekapcsolódik az *osztállyal és a tömeggel*, s amelynek révén, a párt vezetésével megvalósul az *osztály diktatúrája*".*

Lenin szavaiból kitűnik az, hogy – a későbbi szocialista gyakorlattól eltérően – a szakszervezeteket a párttal szinte egyenlő jelentőségű szervezeteknek tekintette: az osztály szervezeteinek, amelyek kifejezik a munkásosztály véleményét, és amelyek képesek arra, hogy a munkásosztályt átfogják és számára a párt irányítását közvetítsék. A párt vezet, de a párt nem képes az osztályával összekötő szervezet nélkül a proletariátus érdekeit pontosan tükrözni és kifejezni, és még kevésbé tudja e mozgósító erő nélkül az egész országot irányítani – ez volt Lenin véleménye.

Hasonlóképpen szólt Lenin a különböző párton kívüli munkás- és parasztkonferenciákról, a dolgozók aktíváiról, a különböző társadalmi szervezetekről, amelyek révén a párt figyelemmel tudja kísérni a tömegek hangulatát, közelebb tud hozzájuk kerülni, ki tudja elégíteni igényüket, kádertartalékát belőlük meríti, továbbá lehetővé teszi azt, hogy e szervezetek tömegeiből olyan embereket válasszanak, akik képesek az állam tevékenységét ellenőrző szervezetekben a társadalom tagjainak saját megbízottai fölötti kontrollját realizálni.

Lenin tisztában volt azzal, hogy a társadalmi szervezetek munkássága, benne a szocialista államot a civil társadalomnak alárendelő tevékenysége is csak akkor lehet eredményes, hogyha ezek a szervezetek autonómak, vagyis nem függenek sem az államtól, sem a bennük tömörülő dolgozókat foglalkoztató munkahelyektől, üzemektől, intézményektől,

* LÖM 41. köt. 30. old.

hivataloktól stb. Ezért szállt szembe például a szakszervezetek esetében Trockijnak azzal a törekvésével, hogy a szakszervezeteket „államosítani" kell, azaz a hivatali apparátusnak alárendelni.

Másrészt, a dolgozók társadalmi szervezetei csak akkor képesek arra, hogy a politikai államnak a civil társadalom alá rendelését megvalósítsák, hogyha szocialista irányvonalat és nem céh jellegű tevékenységet folytatnak. Ezért is fordult szembe Lenin például ugyancsak a szakszervezetek kérdésében azokkal a szűk ökonomista felfogásokkal, amelyek kedvező bérfeltételek kicsikarásával kívánták például a szállítási dolgozókat a többi dolgozónál kedvezőbb helyzetbe hozni. Lenin úgy vélte, hogy a különböző társadalmi szervezeteknek a szocializmus iránti elkötelezettséggel és felelősséggel kell folytatni ténykedésüket. Csak így képesek arra, hogy az egész közösség érdekeit érvényesítve egyben saját speciális csoportjuk érdekeit is megfelelőképpen érvényesítsék.

Végül, Lenin úgy vélte, hogy a társadalmi szervezetek csak akkor képesek a szocialista irányvonalat következetesen végrehajtani, ha elfogadják a párt vezető szerepét, másfelől pedig hűek maradnak megbízóikhoz, a dolgozó tömegekhez.

Az első követelmény realizálása érdekében Lenin küzdött az e szervezetekben fellépő mindenféle „pártonkívüliségre", teljes függetlenségre irányuló törekvés ellen. A másik követelmény érvényesülését pedig a társadalmi szervezetek, tömegszervezetek széles körű demokratizmusának biztosításában látta. Úgy vélte, hogy csakis a társadalmi szervezeteken belüli széles demokratikus élet teszi lehetővé azt, hogy ezek a szervezetek részben hűen tudják, mit kívánnak tőlük tagjaik, részben csak ez tudja biztosítani azt, hogy miután adekvátan fejezik ki tagságuk akaratát, a bennük tömörülők őket minden lényegi tevékenységükben kövessék, saját tömegerejükkel támogassák.

A szocialista építés egy másik tapasztalatát általánosítva Lenin a leghatározottabban állást foglal amellett, hogy biztosítani kell a párt általános társadalmi ellenőrző szerepének érvényesülését a társadalmi élet minden területén. Ezen azonban nem csupán a pártapparátus vagy a párt vezető testületeinek társadalmi kontrollját értette. Az volt a véleménye, hogy még ezeket a testületeket is a dolgozó tömegek ellenőrzése alá kell helyezni.

Ennek a kontrollnak megvalósítására szükségesnek találta például a Pártellenőrző Bizottság megalakítását. E szervnek – amely a párt alsó testületeitől egészen a legfelsőbbekig kellett hogy kiépítse a maga szerveit – kellett biztosítania a pártban hivatásszerűen dolgozó, illetve

vezető testületeiben lévő funkcionáriusok ellenőrzését és irányítását. Úgy vélte, ily módon biztosítani lehet a párttagságnak a saját vezetése feletti szakadatlan ellenőrzését. Azt, hogy az utóbbi esetleges hibás lépéseit feltárják, időben szóvá tegyék és jóvátehessék. A Pártellenőrző Bizottságnak a párttagság szerveként kellett működnie, és az – a sztálini gyakorlattól eltérően – a pártvezetés különböző szintjeinek kontrollálására, munkájának javítására, a pártnak való alárendelésére szolgált.

Lenint életének utolsó évében rendkívül foglalkoztatta a pártvezetés csúcsainak, illetve a szocialista állam szervezeteinek a vezetettek, a dolgozók tömegei alá rendelése. Ennek érdekében – a többi között – azt a javaslatot is tette, hogy egyesítsék a dolgozó tömegek választott képviselőiből álló Munkás-Paraszt Felügyelet és a Pártellenőrző Bizottság munkáját. Ennek az egyesített szervezetnek azt a funkciót szánta, hogy – legalábbis a központi szervekben, a „csúcsokon" – valósítsa meg a társadalmi, az állami és párttevékenység kontrollját, gondoskodjon mindezen területek irányító testületeinek és szerveinek korszerűsítéséről, biztosítsa a legújabb külföldi módszerek és tapasztalatok átvételét és adaptálását, és végül, de nem utolsósorban, gondoskodjék arról, hogy a társadalmi élet, a politikai állam és a pártélet különböző vezető testületeiben, hivatalaiban, apparátusaiban dolgozó, arra méltó emberek előléptetésben részesüljenek, s az arra alkalmatlanok kikerüljenek a különböző szintű hatalmi pozíciókból.

Marx, Engels és Lenin útmutatásai arról, hogy miként lehet biztosítani a szocialista közösség szempontjából nagy fontosságú szocialista állam „kézbentartását", a dolgozók akaratának való alárendelését, a politikai állam és a polgári (civil) társadalom normális viszonyát – úgy vélem – máig megőrizték aktualitásukat. Ott, ahol bármilyen módon – akár úgy, hogy a társadalmi szervezetek nem rendeltetésszerűen működnek, akár úgy, hogy nem érvényesül a pártirányítás, akár úgy, hogy felülkerekedik a parciális érdek, akár úgy, hogy csökken a társadalmi kontroll stb. – eltérnek ezektől az elvektől, előbb vagy utóbb a szocialista állam társadalmon belüli egészségtelen mozgásainak megszaporodása következik be. A közösség érdekét sértő magánemberi megnyilvánulások számának megnövekedése éppúgy, mint a szocialista állam erre helyesen és jogosan reagáló, de időnként túlzó megjelenése a civil társadalom és a politikai állam viszonyának egészségtelen alakulásához vezet. Másrészt, ahol a marxi–lenini állam- és pártvezetési elveket betartják, ott – ha nem is mindig teljesen adekvát módon – kialakulhat és rendszerint ki is alakul a szocialista civil társadalom és államának harmonikus kapcsolata.

A szocialista demokrácia a szocialista építés magasabb fokán

A TÁRSADALOM POLITIKAI ÉLETÉNEK TOVÁBBFEJLESZTÉSE

A POLITIKA NÖVEKVŐ SZEREPE

A proletárforradalmat követő szocialista építés eredményei a szocialista társadalom fejlettségének magasabb fokán lehetővé és egyben elengedhetetlenné teszik azt, hogy a szocializmus elkötelezett erői, a kommunista párt és a szocialista kormányzat teremtsék meg a feltételeit annak, hogy a létező szocializmus társadalmában a korábbi fejlődési szakaszoktól némileg eltérő tartalommal és formákkal *valóságos* politikai élet bontakozzon ki.

Első tekintetre ez a követelmény paradoxnak tűnik. A létező szocializmus társadalmai a külső megfigyelők számára sok esetben – a párt és a szocialista állam jelentős szerepe, a politikai jelszavak és érvelési módok miatt – nem „alulpolitizáltaknak", hanem inkább túlpolitizáltaknak látszanak. Miért lenne hát szükség arra, hogy még több legyen a (sokszor szólamnak tűnő) politika?

Másrészt, milyen tere lehetne és van a szocialista társadalom fejlődésének magasabb szakaszán a valóságos politikai életnek? Miben állhat létjogosultsága akkor, amikor a társadalom jóval közelebb van a kommunizmus politika és állam nélküli társadalmához, mint abban az időszakban volt, amikor a hatalomért folytatott ádáz harc miatt a politika döntő szerepe jogosultnak tűnt?

A létező szocializmus országaiban széleskörűen elterjedt az a vélemény, hogy az antagonisztikus osztályellentétek megszűntével, akkor, amikor már eltűntek a kizsákmányoló osztályok, és fokozatosan végbemegy a társadalom osztályainak és rétegeinek közeledése, mindinkább feleslegessé válik nemcsak a politikai küzdelem, hanem általában a politikai mozgás is. A nép fokozatosan kialakuló politikai eszmei egységé-

nek folyamatában tartalmukat és értelmüket vesztik a *politikai* formák és eljárások. Ezekre legfeljebb a rendszer melletti kiállás demonstrálása és ezzel legitimációjának alátámasztása vagy pedig a külső ellenség és hazai hívei, a szocialista rend ellen fellépő – immár nem jelentős politikai erőt képviselő – ellenséges elemek, illetve az ún. ellenzéki mozgalmak elleni fellépések formájában van csupán szükség. Olyan elképzelések nyertek teret, melyek szerint a szocializmus előrehaladásával, a kommunizmus alapfeltételeinek kibontakozásával fokozatosan háttérbe szorul és szükségtelenné válik a politikai tevékenység, és helyébe mindinkább a folyamatok igazgatása lép.

Ezekből a felfogásokból, amelyek a *kommunizmus* körülményei között érvényesülő viszonyokat vetítik a *fejlettebb szocializmus* időszakába, a mindennapi élet fokozatos depolitizálására irányuló tendenciák nőnek ki.*

A fent említett politikafelfogások alighanem abból erednek, hogy sokan a politika évezredes történetéből csak azt az eddig vitathatatlanul domináló vonást ragadják meg és hangsúlyozzák túl, hogy a politika az antagonisztikusan szemben álló osztályok viszonya, kíméletlen küzdelme a hatalomért. Lenin azonban a politikát úgy is jellemezte, hogy az: „1. A proletariátus élcsapatának viszonya a *proletariátus* tömegeihez. 2. A proletariátus viszonya a *parasztsághoz*. 3. A proletariátus (és a parasztság) viszonya a *burzsoáziához*."** Azaz a marxizmus a politikán az ellenséges osztályok közötti viszonyokon kívül a szövetséges osztályok közötti relációkat és a munkásosztály tömegei (a dolgozók tömegei) és az élcsapatuk közötti kapcsolatokat is magában foglaló folyamatokat ért.

A társadalom politikai élete ideológiai, szervezeti-politikai és mozgalmi formában fejezi ki egy adott állam különböző szociális csoportjainak érdekkülönbségeit. Amíg ilyenek vannak, az egyes érdekcsoportok mindig – akár megengedik ezt nekik, akár nem – törekedni fognak arra, hogy ne csupán gazdasági formában próbálják érvényesíteni érdekeiket. Különösen abban az esetben járnak el így, ha a gazdaság területén a viszonyok túlzottan szabályozottak, hogyha a gazdaságban olyan, számukra kedvezőtlen erőviszonyok vannak, melyek következtében nincs

* Ezek sokszor nem öltenek nyílt vagy intézményes formát. Sőt, mint mondottuk, a mindennapos életben – látszatra – nem annyira a politikamentesség, mint inkább a túlpolitizáltság tűnik dominálónak.

** LÖM 43. köt. 362. old.

és nem lehet nagy esélyük arra, hogy érdekeik kielégítését ott elérjék. Az eltérő érdekű csoportok arra fognak törekedni, hogy gazdaságilag előnytelen helyzetükön – a más társadalmi életszférákban kínálkozó lehetőségekkel élve – változtassanak. Elsősorban a politika színtere kínál számukra olyan esélyt, hogy aktivitásukat kibontakoztassák, és vele olyan viszonyokat teremtsenek, amelyek mellett a gazdaság objektíve „predeterminált" feltételeinél jobban, nagyobb mértékben képesek érdekeiket előmozdítani. Szükségszerűen jelenik meg tehát az a törekvés, hogy a különböző érdekcsoportok érdekeiket – a többi között – a politikai élet színterén is manifesztálják, a társadalom nyilvánossága elé tárják.

Amíg fönnáll a politikai állam és a civil társadalom különbsége, amíg a politikai államnak meghatározott anyagi eszközei vannak, amelyek révén a lakosság egyes csoportjait kedvezésekben részesítheti, illetve a politika eszközeivel a gazdasági életbe, az érdekek ottani érvényesítésébe beleszólhat, a politizáló érdekcsoportok a lakosság különböző csoportjainak megnyerésével arra törekszenek, hogy – az adott erőviszonyok módosításával – az államot befolyásolják. Az állami beavatkozás a gazdaság ügyeibe, a szociálpolitikai intézkedések, illetve az elosztási arányok módosítása mind eszköze lehet az érdekcsoportok kedvezőbb szükségletkielégítésének.

Ezt nemcsak a társadalom erőinek mozgósításával, hanem közvetlenül a társadalmi élet „hivatalos kifejezésének", az államnak befolyásolásával, a reá gyakorolt nyomásokkal, a működésébe való beavatkozásokkal is el lehet érni, oly módon, az állam, a „köz", a „társadalom" illetékeseinek címezve követeléseket terjesztenek elő, és az állam tevékenységét számukra kedvező módon befolyásolják. Ezért is írta Lenin azt, hogy „a politika az *állam* ügyeiben való részvétel, az állami tevékenység formáinak, feladatainak, tartalmának meghatározása".*

A szocialista építés eredményeként a szocialista országok *belső fejlődését* tekintve valóban eltűnik a politika mint az antagonisztikus osztályok közötti viszony. Ez csak a szocialista országok külső viszonylataiban marad fenn: a világimperializmussal, a világreakcióval és hazai támogatóival fennálló ellentmondásokban nyilvánul meg.

Azonban a szocializmus építésének fejlettebb szakaszán is léteznek a különböző szociális csoportok különbségei. Megmarad továbbá a vezetők és a tömegek közötti eltérés is.

* LÖM 33. köt. 236. old.

A politika, a politikai mozgás azért nem tűnhet és nem is tűnik el, mivel nem kerültek le a napirendről a marxi–lenini értelemben felfogott politika többi vonatkozásai. Azaz a politika fő kérdésévé válik a különböző dolgozó osztályok és rétegek közötti megfelelő viszony kialakítása. Ez elsősorban a széles értelemben vett szociálpolitikában,* valamint a szövetségi politikában, a népi-nemzeti egység formálásában és szilárdításában ölt testet.

Mindezek mellett a politikai élet fő tartalmává a tudatosság és szervezettség különböző szintjén álló tömegek megfelelő, a szocializmust szolgáló kapcsolatainak megteremtése és formálása, valamint a köztük lévő különbségek leépítése válik. Ez magában foglalja a párt, a párttagok és a pártonkívüliek szoros egységének kialakítását éppúgy, mint a tudatos szocialista és a vallásos, illetve a még nem szocialista, de ateista tömegek közötti jó viszony létrehozását és fenntartását. Része továbbá a vezetés és a vezetettek közti megfelelő kapcsolat biztosítása, a párt-, a tömegszervezeti és az állami demokrácia megvalósítása.

Mindezek a lenini politika-definíció szerint is szorosan véve a politikához tartozó jelenségek. A szocialista rendszer életében ezek helyes vagy hibás megoldása legalább annyira fontos, mint az osztályellenséggel szembeni megfelelő politika.

Mindezek mellett a létező szocializmus fejlődésének magasabb szakaszán is megmarad a politikának az a területe, amit Lenin „az állam tevékenységének irányításaként, az állam befolyásolásaként" jellemzett.

A szocialista állam a társadalom „hivatalos" kifejezése, megtestesíti és gyakorolja a társadalom termelőerői, anyagi létfeltételei fölötti társadalmi ellenőrzést. Ennélfogva jelentős anyagi erővel bír. Az állami tevékenység részét teszi ki az olyan funkciók gyakorlása, amelyeket csakis össztársadalmi eszközökkel és méretekben lehet hatékonyan a társadalom számára hasznosan teljesíteni (egészségügy, szociálpolitika, oktatás és művelődés, kommunális politika stb.). E társadalomban is szükség van arra, hogy az állam az egyes érdekek, egyéni és csoportérdekek kielégítéséhez hozzájáruljon. A szocialista viszonyok között is elengedhetetlen az, hogy ilyen irányú döntéseihez elnyerje az egyes szociális cso-

* Ezen – a köznapi értelmezéstől eltérően, amely a szociálpolitikát a hátrányos helyzetű szociális csoportok létfeltételeinek javításaként fogja fel – azt a politikát értjük, amely *valamennyi* dolgozói kategória *csoport*érdekeinek felismerése alapján megszabja azok érvényesítésének *módját*, azaz a társadalom *minden* szociális csoportja igényeinek kezelésével összefüggő érdekegyeztetési eljárásokat és a prioritások indokait.

portok vagy a társadalom egészének konszenzusát vagy támogatását. Mindezeknél fogva a létező szocializmus országaiban továbbra is megmarad és szükséges az érdekviszonyoknak a politikai szempontok és erőviszonyok figyelembevételével történő, azaz politikai kezelése. Elengedhetetlen továbbá ennek a folyamatnak a különböző érdekcsoportok részéről, másrészt az egyes szociális csoportok felé történő, politikai megfontolásokból való befolyásolása.

Ezen túl, amennyiben megmarad a civil társadalomtól különvált és jelentős önmozgással bíró állam, a szocialista társadalom politikai életének egyik fő kérdésévé válik az, hogy a szocialista társadalom dolgozói ezt a szervezetet megfelelően befolyásolják, tevékenységét ellenőrizzék, működését javítsák, s az államot a szocializmus érdekeinek, a dolgozó tömegeknek alárendelt eszközzé tegyék. Ez azonban ismét csak politikai kérdés. Eldöntésében, a lakosság számára kedvező viszonyok kialakításában óriási szerepe van annak, hogy a dolgozók mennyire tudatosan és szervezetten tevékenykednek a *politikai életben is*, s hogy mennyire hozzáértően tudnak beleszólni a szocialista állam, képviselői, tisztségviselői, megbízottai munkájába.

A különböző társadalmi szervezetek, a párt-, a tömegszervezetek és egyéb érdekképviseletek egyik fő politikai funkciója az, hogy felkészítsék a dolgozókat erre a feladatra. Azt követően, hogy a tömegek véleményüket nyilvánították és elvárásaikat, javaslataikat megfogalmazták, az is a funkciójuk, hogy érvényesítsék a nép akaratát. Ezt pedig ismét csak úgy tudják gyakorolni, hogyha kifejezetten *politikai* tevékenységet folytatnak, ha felvilágosítják, mozgósítják, szervezik a tömegeket és ellenőrzik az állam szerveit és megbízottait. A kommunista társadalom bekövetkezéséig a politika különböző mozgásformáinak ily módon értelemmel bíró, tényleges politikai tétet jelentő funkciója van.

Mindezeknél az okoknál fogva a szocialista építés fejlettebb szakaszának körülményei között is szükségszerű a politika, a politikai mozgás. Sőt, mint ahogyan azt már fentebb elmondottuk – és a továbbiakban is szólunk róla –, a szocialista építés fejlettebb szakaszán a szó igazi értelmében vett politikai élet nélkül egyenesen megoldhatatlanok a napirendre kerülő új feladatok.

A politikai élet téves felfogásának, a politikára vonatkozó hol kimondott, hol kimondatlanul maradt téves felfogásoknak a szocializmus eddigi történetében messzemenő befolyása volt a szocialista országok életére. Kihatott mind a létező szocialista társadalmakban folytatott

politika irányára, funkcióinak felfogására, mind intézményes rendjére, szervezeteinek működésére, a politika módszereire és stílusára. E hibás értelmezésen nyugvó politikai gyakorlat nemegyszer a mai életben is fellelhető.

Úgy véljük, hogy a politika e torz felfogásának következménye az a sok szocialista országban megfigyelhető tendencia, mely a politikai gyakorlatban a „civil" társadalom, az állampolgárok és közösségeik érdeklődését és politikai mozgását elsősorban a nemzetközi osztályharc politikai kérdései felé igyekszik terelni. Az állampolgárok belpolitikai aktivitásának fő formáját pedig sokszor csupán a politikainak mondott gazdasági (jobb esetben gazdaságpolitikai) feladatok megoldásában való közreműködésben látja (miközben nem nyit vitát arról, hogy mi ennek a tevékenységnek tartalma, iránya, melyek lehetnek az alternatívái, és ezek milyen következményekkel járhatnak stb.). A politika esetenként kiegészülhet még a *politikának minősített* kulturális (vagy kultúrpolitikai) kérdésekkel, az irodalmi berkekben vagy a tudományos életben folytatott viták, mozgások, köztük irányzatok vagy klikkek harcainak stb. ismertetésével.* Ugyanakkor a belpolitika és annak egyes specifikus területei, például a különböző politikai csoportok egymáshoz való viszonya (például a szocialista országokban működő „ellenzék" és a hatalom kapcsolata, az „ellenzék" és a dolgozó tömegek érdekei között fennálló ellentétek kérdése stb.), a különböző intézmények politikai vonatkozásai, a községpolitika, a szociálpolitika, az egyházpolitika stb. rendszerint kiesik a politikaként kezelt kérdések köréből. Pusztán a vezető szervezet hivatali ügyintézésének tárgyává válik, amelyről esetleg adnak információt, de amelynek tartalmába, módszereibe a „kívülállóként" kezelt emberek politikai tevékenységükkel nem szólhatnak bele.

Ilyen körülmények között nem egészen véletlen az, hogy míg a szocialista társadalmak állampolgárainak nagy tömegei sokszor meglepően jól

* Nem vitatható az, hogy a szocializmus körülményei között a politika kérdései sok esetben áttételesen, gazdasági vagy kulturális kérdésekként is jelentkeznek. Például sok esetben az ellenséges megnyilvánulások nem kifejezetten politikai formát öltenek, hanem ideológiai áramlatként jelentkeznek. Az sem vitás, hogy mind a gazdasági, mind a kulturális kérdéseknek a szocialista társadalomban óriási jelentősége van. A fent jelzett torzulást mégis azért lehet fogyatékosságnak és tévesnek tekinteni, mert egyrészt politikának minősít olyan jelenségeket is, amelyek nem azok, másrészt elhanyagolja mind a gazdaság, mind a kultúra kérdéseinek tényleges politikai vonatkozásait, nem tárja fel őket, nem reagál ezek megnyilvánulásaira.

tájékozottak a külföld politikai életéről, a nemzetközi eseményekről vagy a nemzetközi munkás-, illetve haladó mozgalmak problémáiról, a belpolitikai kérdésekről távolról sincsenek ilyen konkrét ismereteik. Itt hiányosabb a tájékozottságuk, és általában kisebb a lehetőségük arra, hogy e kérdésekben kezdeményezően, cselekvően (azaz nem pusztán a szocialista vezetés e kérdésekben hozott döntéseinek rezonőrjeiként) állást foglaljanak és a döntéseket befolyásolják.

A politikával kapcsolatos téves nézetek és gyakorlat következménye az, hogy egyes szocialista országokban a politikai élet sokszor formális. Az állampolgárok jelentős tömegei nem vesznek benne rendszeresen részt. A dolgozók többsége számtalanszor csak esetlegesen, illetve bizonyos időközökben (például valamilyen ünnepen, kampányok idején, választásokon stb.) aktivizálódik. A politikai élet jelenségei amellett, hogy többnyire csak speciális alkalmakkor nyilvánulnak meg, akkor is főként valamiféle demonstrációként. Azaz a politika annak külsőséges formáival azonosul. A gyakorlatban sokszor a politikainak mondott vagy tartott mozgások áttekinthetetlen, „stilizált" jelleget öltenek. A politikai problémákat elvontan, illetve rendkívül áttételesen, s ezáltal érthetetlenül fogalmazzák meg. A társadalmi problémákat nemegyszer elleplezik, politikai jellegüket maszkírozzák vagy lakkozzák. A politikai mozgás számtalanszor túlzottan általános politikai jelszavakban, célkitűzésekben, szólamokban és fordulatokban jut kifejezésre. Ezek pedig – természetesen – nem képesek az emberekben megfelelő politikai szenvedélyt és aktivitást kiváltani. Az is előfordul, hogy egyes vezetők megkísérlik a valóságos problémák elhallgatását, illetve eltussolását. Arra törekszenek, hogy a politikai és azon túl a társadalmi életben kialakult ellentéteket elvtelenül elmossák vagy tompítsák. Esetenként – ignorálva a problémák jelentőségét – megoldásukat halogatják.

A politikai életben nem ritka jelenség az, hogy a politizálás „igazi" és „helyes" módját a diplomatizálásban, az elvtelen kompromisszumok megkötésében látják. A rendszeres és mindennapi konkrét politikai mozgás pedig túlzottan az intézmények és apparátusaik, illetve aktíváik tényked ésévé válik. Ennek következménye lesz az, hogy a politikai élet nemegyszer túlzottan a „politikai társadalom", azaz a politikával rendszeresen foglalkozók ügyévé lesz, miközben az érdekeltek nagy tömegei kirekesztődnek.

A folyamatos politikai életnek az apparátusokhoz, intézményekhez való túlzott kötődése miatt meglehetősen elterjedt felfogás az, hogy a politizálás egyedüli módjának sokan a határozathozatalt tekintik.

Misztifikálják és mindenhatónak tekintik a rendelkezéseket, a politikai szabályokat. Az előírásoknak megfelelő mozgást tartják az egyedül lehetséges, célszerű és jogszerű politikai mozgásnak. E társadalmakban nemritkán megfigyelhető az is, hogy a politikai mozgások túlszabályozottak, s amiatt is tét nélküliekké válnak, mert már valahol a politikai nyilvánosság körén túl előre elrendezték azt, hogy mi is lesz az eredmény.

A politika e torzult megnyilvánulásai arra vezethetnek, hogy a szocialista politikát gyakorlatilag megfosztják tényleges tartalmától. Ezzel viszont a politikai élet jelenségei rituálékká züllenek. A szocializmus tudatos híveinek politizálása pedig nemegyszer rutinszerű és formális tevékenységgé válik, amely viszont nem lehet képes arra, hogy optimális módon reagáljon a valóság, s benne a politika tényleges kihívásaira.

Az itt felsorolt negatív tendenciák, illetve jelenségek gyarapodása és általánossá válása azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a szocialista társadalom politikai élete kiüresedik, a politika pszeudopolitikává válik. Ennek súlyos következménye az, hogy az emberek tömegei teljességgel elszoknak a politikai jelenségek rendszeres számontartásától, követésétől, elemzésétől és értékelésétől, lemondanak a politikai állásfoglalásokról és a rendszeres politikai aktivitásról. Ezzel viszont olyan helyzet alakul ki, amelyben nem képesek elsajátítani azt a politikai tudást és azokat a politikai készségeket, amelyek csak egy tényleges politikai élet tapasztalatai alapján alakulhatnak ki. Lehetetlenné válik számukra az, hogy a politika tudományos szintű művelői legyenek.

A politikai élet deformálódásának másik súlyos következménye az állampolgárok körében a politika iránti közömbösség megnövekedése. Ez szükségképpen megnehezíti a szocialista társadalom problémáinak a megoldását és azt, hogy a dolgozók tömegei tényleges citoyenekké váljanak.

Végül, a politikai élet negatív tendenciáinak eluralkodása egy olyan kontraszelekcióhoz vezet, amelyben a társadalomban található álláspontok végiggondolása, a lehetséges alternatívák kutatása és az ellentétes felfogások szembesítése nélkül is már eleve a bármi áron kompromisszumra hajló pragmatikus káderek érvényesülnek. A kiüresedett formákat döntőnek tekintő és betartatásukat kitűnően értő, a szertartásos rituálékat beavatottan végezni tudó, a demokrácia, illetve a politikai koreográfiáját mindenfajta tartalom nélkül művelni képes emberek, a szorgos adminisztrátorok, a bürokraták válnak a politika fő tényezőivé.

Mindezeknek a veszélyeknek és következményeknek ismeretében a létező szocializmusban a szocializmus tudatos képviselőinek szakadatlanul küzdeniök kell azért, hogy politikai életéből kiszoruljanak a formalizmus, a túlszabályozottság, a túlcentralizálás elemei és tendenciái, hogy fejlődjék és rendszeressé váljék az állampolgárok aktivitása, hogy biztosítsák a politikai mozgás tartalmassá tételét, megfelelő szabadságát, és ezáltal elérjék azt, hogy a politikai folyamat mindinkább a társadalom tényleges mozgásainak adekvát politikai kifejezése legyen.

MIÉRT VAN SZÜKSÉG TÉNYLEGES POLITIKAI MOZGÁSOKRA?

A szocialista építés fejlettebb szakaszán nemhogy lehetségessé, hanem egyenesen elengedhetetlenné válik a nem formális, hanem tartalmas politikai élet. Ezt szükségszerűvé teszi – először is – az, hogy amint megszilárdulnak a szocializmus viszonyai, lehetőség nyílik arra, hogy a társadalom túllépjen az új rend építésének „egydimenziós" fejlődési modelljén, és a szocialista társadalom kialakításának differenciáltabb, több alternatívát, tevékenységi síkot magában foglaló és ezáltal „többdimenziósnak" tekinthető modelljére térhessen át.

A korábbi fejlődési szakasz „egydimenziós" jellege abból fakadt, hogy e fejlődési foknak a kapitalizmustól örökölt adottságai meglehetősen korlátozták, bizonyos mértékig „predeterminálttá" tették a szocializmus építését. Ez az alapvető oka annak, hogy a társadalmi átalakítás ebben az időszakban döntő részt a szocializmus építésének meglehetősen zárt, determinált algoritmusként ható programként jelenik meg. Ennek jellemzői:

1. A szocializmus viszonyainak kialakítása a régi társadalom által meghatározott fejlettségi szintről indul, és az azáltal meghatározott adottságokon nyugszik.

2. A termelőerők fejlettségi szintje, korábbi munkamegosztása, struktúrája, termékszerkezete, hazai és világpiaci viszonylatai, termelékenysége stb. szabják meg azt, hogy milyen irányba lehet fejleszteni a szocialista gazdaságot, milyen volumenű lehet a termelés növelése, milyen ütemet lehet érvényesíteni a termelés fejlesztésében, a társadalom szocialista átformálásában.

3. E modell realizálásakor elengedhetetlenné válik a korábban kialakult és a szocialista forradalom győzelmekor fennálló jövedelmi szélsőségek „lefaragása", a legalacsonyabb társadalmi helyzetben lévők élet-

körülményeinek gyors és markáns javítása. Ez jelentős átcsoportosítást vált ki a fogyasztási struktúrában, bizonyos közfogyasztási cikkekből hiányra vezet (legalábbis egy ideig), és ezáltal újabb feszítő nyomást jelent a termelőerőkre, illetve a társadalom teherbíró képességére.

4. A szocialista építés kezdeti szakaszának szükségszerű feladata a társadalom szocialista átszervezése, a kizsákmányolás megszüntetése és a zömmel kisárutermelő viszonyok kollektivizálása. Ez a társadalom részéről jelentős anyagi áldozatokat követel meg.

5. E szakasz feltétlenül elvégzendő teendőihez tartozik a társadalom modernizálása, az anyagi és szellemi kultúra gyökeres és szocialista szellemű átformálása.

Bármelyik feladat teljesítésének elmulasztása a szocialista rend vereségéhez vezethet. Ha például a szocializmus eddigi építése eltekintett volna a kapitalizmustól örökölt termelőerők, eszközök, objektív és szubjektív feltételek állapotától, és lemondott volna ezek felhasználásáról (ami viszont másrészt a múltból örökölt viszonyok logikájának való részleges alárendelést is megköveteli tőlük), akkor nem érhetett volna el eredményeket. Ha a szocialista társadalom nem biztosította volna és nem biztosítaná azt, hogy a lakosság fő tömegeinek életkörülményeiben markáns javulás következzék be, akkor elvesztette volna tömegbázisát és vele a továbbhaladás egyik döntő szubjektív feltételét. Ha a szocialista építés során a termelés modernizálásával és az életviszony gyökeres változtatásával párhuzamosan nem szervezik át a társadalom osztálystruktúráját, a megmaradó és lényegileg a régi rend viszonyait reprodukáló erők ingataggá teszik a szocialista forradalom győzelmét, és lehetetlenné válik az előrelépés.

A szocialista építés kezdeti szakaszán tehát *szigorúan meghatározottak a feladatok.* Ezt nevezzük a továbbiakban a szocialista építés „egydimenziós" modelljének.

A szocialista építés fejlettebb szakaszán megteremtődnek a feltételek ahhoz, hogy az új rend építése „többdimenzióssá" válhasson. A fejlettebb termelőerők, a magasabb szintet elért termelés révén a szocialista társadalom a korábbinál jóval nagyobb gazdagságra tesz szert. Ez megkönnyíti e társadalom gazdálkodását. Lehetővé teszi mind a termelőerők, mind az életviszonyok további, egyre arányosabbá váló fejlesztését, közöttük olyan az „élet minőségéhez" tartozó programok realizálását, amire eddig a társadalomnak nem volt elegendő anyagi eszköze.

A termelőerők növekedése, kapacitásuk megsokszorozódása, a termelés modernizálása révén mód nyílik arra, hogy a szocializmus össze-

rűbben termeljen, és például ne kényszerüljön arra, hogy a kapitalizmustól örökölt minden termelőeszközt maximálisan kihasználjon még akkor is, hogyha ez teljesen gazdaságtalan eljárás. E fejlettségi szinten lehetségessé válik az is, hogy a termelésből kiiktassák az elavult termelőeszközöket, s helyettük korszerűeket állítsanak be, hogy szelektált fejlesztést hajtsanak végre, és tudatos erőfeszítésekkel változtassák és modernizálják a termelési szerkezetet.

A termelés volumenének megnövelése biztosítja azt, hogy a társadalomban ne csupán az eleminek számító szükségletek kielégítéséhez elengedhetetlen javakat és szolgáltatásokat állítsanak elő, hanem a differenciáltabb igényeket is (közöttük egyes luxusigényeket is) ki lehessen elégíteni.

A társadalom gazdagságának növekedése lehetővé teszi azt is, hogy nagyobb rész jusson a megtermelt javakból a társadalmi fogyasztás, benne az egyének és társadalmi csoportok fogyasztásának céljaira és hogy a javak elosztásában is nagyobb mozgási lehetőségek legyenek. A társadalom, illetve tagjainak alapszükségleteit fedező javak megtermelése után bizonyos, az egyéb szükségletek kielégítéséhez elengedhetetlen javak előállítására szolgáló kapacitás áll rendelkezésre, és bizonyos, elosztásra szánt feleslegek is maradnak. Ezen az alapon kibontakozhat a különböző érdekcsoportok érdekérvényesítő tevékenysége, amelynek célja az lehet, hogy a termelés kapacitásának felhasználási irányát befolyásolja.

A többféle fejlesztési alternatívával mód nyílik arra, hogy különböző stratégiákat dolgozhassanak ki a gazdaság, illetve a társadalom fejlesztésére. Korábban a társadalom vezető erőinek az egyértelműen adódó feladatok optimális megfogalmazására és végrehajtásuk szervezésére kellett összpontosítaniuk a figyelmüket. A szocialista építés fejlettebb szakaszában megszűnt ez az egyértelműség: többféle alternatív cselekvési lehetőség van, és közülük kell kiválasztani a társadalom számára optimális variációt.

Ez a döntés azonban immár nem lehet pusztán a társadalom vezető erőinek ügye. Korábban, amikor a társadalom tagjainak nagy része nem szocialista jellegű osztályokhoz vagy rétegekhez tartozott, akiktől idegen lehetett a szocializmus programja, indokolt volt, hogy a szocializmusnak elkötelezett erők – akár ellenállásukkal szemben is – érvényesítsék a szocializmus érdekét, amelyet akkoriban ők képviseltek és következetesen realizáltak. A szocialista átszervezés után azonban minden osztály és minden szociális réteg érdekelt a szocializmus mielőbbi fej-

lesztésében. A társadalom tagjainak politikai öntudata, aktivitása, kulturális színvonala jelentősen megnövekedett. Mindezek következtében érettekké váltak ahhoz, hogy a sorsukat érintő kérdésekben nyomatékosan hallassák szavukat, érvényesítsék akaratukat, és hogy a közügyekben mindinkább maguk dönthessenek.

Ez a beleszólási-döntési jog viszont csak akkor válik valóságossá, ha a különböző alternatívákra, fejlesztési utakra és kivitelezési módozatokra vonatkozó vélemények, programok és javaslatok politikai formát öltenek. Azaz nemcsak a technológiai, technikai részkérdésekre vonatkozólag hangozhatnak el vélemények (miként túlnyomórészt jelenleg is történik), hanem általános társadalmi kérdésekbe való *beleszólássá* válhatnak. Ezeket pedig nem csupán az egyes egyének hangoztathatják (egyedileg és viszonylag csekély erővel), hanem az őket képviselő szervezetek is feltétlenül közvetítik a társadalom különböző csoportjai vagy az össztársadalom, illetve annak irányítói felé. Akkor szólhatunk tényleges népuralomról, ha az ily módon manifesztálódott különböző nézetek, törekvések, javaslatok nyílt és tárgyszerű vitában csaphatnak össze, ha a többség véleményét és akaratát képviselő álláspontok hatékonyan befolyásolhatják a döntéseket, és képesek olyan tényezővé válni, amely számottevően beleszól a társadalom ügyeinek alakulásába.

Másodszor, a tényleges, valóságos politikai mozgást a szocializmusban ma elengedhetetlenné teszi az is, hogy a társadalom még nem képes minden igény optimális kielégítésére. Ezért a szocialista építés fejlettebb fokán lehetségessé váló „többdimenziós" fejlődés során elfogadott különböző alternatívák realizálása e társadalomban is messzemenően és eltérő módon befolyásolja a különböző szociális csoportok és az egyének sorsát. Így például ha egy olyan döntés születik, hogy leállítják a gazdaságtalan termelést folytató üzemeket, vagy megszüntetik a korszerűtlen termékek gyártását, ez mind a munkafeltételeik, mind a bérezésük módosításával jelentősen befolyásolja az érintettek helyzetét és sorsát. Ha a társadalom kommunális fejlesztése során az anyagi eszközök zömét a lakáskérdés optimális megoldására összpontosítják, ez szükségképpen hátrányosan érinti azokat, akik az átlagnál jobban szorulnak egészségügyi szolgáltatásokra.

Azáltal, hogy a különböző vélemények, érdekek és koncepciók politikai formát öltenek és a valóságos politikai mozgás során dől el az, hogy miként oldják meg a felmerülő problémákat, lehetővé teszi, hogy a különböző érdekek és konfliktusfeloldási módok felszínre kerüljenek, összecsapjanak és ebben a folyamatban, tehát valamennyi erő aktivitá-

sának eredőjeként alakulhasson ki valamiféle végeredmény. A tartalmas politikai életben mód nyílik arra, hogy a különböző koncepciók vitájában a különböző érdekű felek megállapodhassanak a feltétlenül szükséges és akceptálandó igények meghatározásában és kielégítésük mértékében, hogy közöttük erre vonatkozó ésszerű belátás alapján olyan kompromisszumok születhessenek, amelyek messzemenően figyelembe veszik a különböző álláspontokat és az eltérő érdekű csoportok igényeit. Az ily módon kialakuló politikai döntések révén biztosítható az is, hogy az ideiglenesen ki nem elégített vagy a hátrányosan érintett egyének, illetve szociális csoportok a társadalmilag szükségesnek bizonyult intézkedéseket, vagy meghatározott csoportok jogos igényeinek kielégítésére megszületett megállapodásokat ne rajtuk kívül álló erő számukra rejtetten maradt indokából fakadó döntéseinek tulajdonítsák. Lehetővé válik, hogy még azok is, akiknek igényeit nem a számukra kívánt módon elégítették ki, pontosabban láthassák a közérdekű döntések motiváltságát, érezzék azt, hogy bármely döntés – a többi között – az ő tevékenységüket magában foglaló, a befolyásukat és erejük mértékét kifejező mozgás következménye, amely az ő – akár részleges – konszenzusukat is magában foglaló döntéshozatal eredményeként született meg.*

A szocialista építés fejlettebb szakaszán a szó igazi értelmében vett politikára – harmadszor – azért is szükség van, mert ez a periódus a korábbinál nagyobb mértékben a kommunizmusba való átmenet előkészítésének egyik fázisa. Ennek következtében bizonyos mértékig a szocializmus tudatos erőinek az adott társadalmi viszonyokhoz való kapcsolata is más jelleget ölt. A szocializmus alapjai lerakásának és azok megszilárdításának idején a szocialista erők a kapitalizmus, a régi rend ellen küzdöttek, és az új, szocialista viszonyok létrehozását és megerősítését tűzték ki célul. Ekkor feladataik között szükségképpen a kialakuló

* A kommunizmus viszonyai között, ahol pedig a szocializmusénál jóval nagyobb mértékben alakulhatnak ki a különböző társadalomépítési, társadalomalakítási alternatívák, azért nem lesz szükség az itt leírt politikai mozgásokra, mert a társadalom nagyfokú gazdagsága lehetővé teszi majd azt, hogy akármelyik társadalmilag releváns alternatívát megvalósíthassák anélkül, hogy az a társadalom többi tagjának vagy csoportjának szükséglet-kielégítését korlátozná. Miután e társadalmi formációban kiküszöbölődnek majd az ilyen típusú érdekkonfliktusok, feleslegessé válnak az érdekegyeztetés politikai eszközei is.

A dolgoknak ettől az állapotától még nagyon messze vagyunk. Éppen ezért figyelmünket elsősorban a politikai mozgás jelentőségének belátására és logikájának érvényesítésére kell fordítanunk.

szocialista elemek indokolása, megvédése, fejlesztése, azaz döntően az *igenlő* feladat állt előtérben.

A szocialista társadalom evolúciójának magasabb szakaszán, amikor e társadalmi forma megszilárdult és sajátos logikája szerint fejlődik, megjelennek sajátos, objektív és szubjektív okokra visszavezethető problémái. Kitűnnek azok a fogyatékosságai, amelyeket már nem lehet a múltra visszavezetni. Előbukkannak azok a hibái, amelyeket saját mechanizmusai, vezető erői és tömegei követtek el és ama tökéletlenségei, amelyek abból fakadnak, hogy a szocializmus a kommunista társadalom alsó, fejletlenebb szakasza. A szocializmus tudatos erőinek ez időben már nem lehet kizárólagos feladata az, hogy a hanyatló kapitalizmussal szemben védelmezzék a szocializmus csíráit, vagy hogy azt hangsúlyozzák, hogy az új rend milyen nagy eredményeket ért el a régi viszonyokhoz képest. E periódusban döntőrészt a szocialista viszonyok mozgáslehetőségeinek maximális kihasználásán és tökéletesítésén kell munkálkodniok.

Ez szükségképpen előtérbe tolja a társadalom *radikális* eszmei és valóságos kritikájának feladatát. Tennivalójuk súlypontja arra tevődik át, hogy azt vizsgálják, milyen eddig megoldatlan problémák vannak a szocialista társadalomban, miben maradnak el az adott körülmények vagy a létező viszonyok az optimális helyzettől és körülményektől, illetve távlati céljainak megvalósításától. Ezek számbavételét követően hatékony intézkedéseket kell tenniök a feltárt fogyatékosságok kiküszöbölésére, az új rend optimális működésének biztosítására.

Emellett egyre nagyobb figyelmet kell szentelni az eddigi szocialista lépések, módszerek, intézmények, szemléletek és vívmányok mai értékének, szerepének és jelentőségének értékelésére. Fel kell tárni, hogy mely jelenségek, folyamatok, tendenciák alkotják a kommunizmus mai csíráit, fejlesztendő megnyilvánulásait, hogy milyen konkrét programokat és lépéseket kell tenni a kívánt jövő érdekében. Azaz a szocializmus elkötelezett képviselőinek a szocialista viszonyok és vívmányok feltétlen (és olykor kritika nélküli) igenléséről a hangsúlyt – a szocializmus *valamennyi* értékes, illetve ma szükségszerű és értékálló elemének *védése és fejlesztése mellett* – Marx szavaival – *a meglévő viszonyok radikális eszmei és gyakorlati kritikájára kell áthelyezniök*. Ezt a szocializmus tudatos hívei abból a célból gyakorolják, hogy elősegítsék a társadalmat abban, hogy a „Sein"-en, a valón, a szocializmus adott állapotán túljusson, és megvalósuljon „Sollen", a „kell" a szükségszerűen megvalósítandó állapot, a jövő kommunista társadalma.

A szocializmus fogyatékosságainak, hibáinak valóságos, objektív és konstruktív kritikája, valamint a társadalomnak a kommunizmus irányába való túlhaladása nem csupán a társadalom vezető erőinek ügye. Mindazok életkérdése, akiket a meglévő állapot tökéletlenségei sújtanak, mindazoké, akiknek jövője a mában formálódik. Ezért van szükség arra, hogy az érintetteknek az adott viszonyokkal való elégedetlensége ne csak a „jus murmurandis"-ban (azaz a morgás jogában) jusson kifejezésre, hanem a nyílt, felelős, konstruktív és hatékony kritikában, amelyet a politikai mozgás tesz közüggyé, és ezáltal is segít orvosolni.

A holnap formálásába való beleszólás csak akkor nem marad az óhajok és kívánságok puszta kinyilvánítása, ha szervezett és intézményesedett formát ölthet, hogyha ezáltal esélye lesz arra, hogy a jövőre vonatkozó alternatívák vitájában és a realizálásuk útjára vonatkozó elképzelések közötti összecsapásokban akceptált, számba vett és valóságos erőt alkotó tényezővé váljon. Ezek az okok is szükségessé teszik, hogy a társadalomban valóságos és ne formális (illuzórikus) politikai élet legyen.

Végül – de nem utolsósorban – a tudományos szocializmus programja az állam nélküli, a kommunista önigazgatáson alapuló társadalom. Ahhoz azonban, hogy ezt elérjük, a termelőerők olyan fejlettségi fokára van szükség, amely biztosítja minden ember normális szükségleteinek kielégítését, felszámolja a társadalmi egyenlőtlenségeket és azok következményeit. A társadalmi önigazgatáshoz a termelőerők magas fejlettségi fokán, a mainál jóval nagyobb munkatermelékenységen nyugvó ésszerű munkaidő-csökkentés is kell. Ez lehetővé teszi azt, hogy elegendő szabad idő jusson a közügyek intézésére, és az emberek ehhez megfelelő műveltségre tegyenek szert.

Az állam teljes elhalása, a közösségi ügyek népi intézése – mindezeken kívül – csak akkor következhet be, amikor „a társadalom valamennyi tagja vagy legalábbis óriási többsége megtanulta már *maga* vezetni az államot, maga vette kezébe ezt az ügyet, »megszervezte« az ellenőrzést a kapitalisták elenyésző kisebbsége, a kapitalista szokásokhoz ragaszkodó uracskák, a kapitalizmus által mélységesen demoralizált munkások felett – ettől a pillanattól kezd majd eltűnni általában minden igazgatás szükségessége... mert amikor majd *mindenki* megtanulta az igazgatást, és valóban önállóan fogja igazgatni a társadalmi termelést, önállóan fogja nyilvántartani a semmittevőket, úri csemetéket, csalókat és a »kapitalista hagyományok« egyéb ilyen »őrzőit«, akkor olyan hihetetlenül nehéz lesz kibújni az össznépi nyilvántartás és ellenőrzés alól, ez olyan ritka kivétel lesz, valószínűleg olyan gyors és komoly büntetéssel

jár majd... hogy a minden társadalmi együttéléshez szükséges egyszerű, alapvető szabályok megtartásának *szükségessége* nagyon hamar *szokássá* fog válni."*

A társadalom igazgatásának megtanulásához, az önigazgatáshoz – mint Lenin írja – elengedhetetlen a demokratikus közélet. Ez azonban csak akkor lehet a közösségi ügyek intézésére, majd a társadalmi önigazgatásra való nevelés iskolájává, hogyha a benne részt vevők *tényleges* politikai tevékenységet végeznek. *Csakis a szó igazi értelmében vett politizálással lehet ugyanis megtanulni a társadalmi életnek és problémáinak tudományos vizsgálatát, elemzését és elsajátítani* és készséggé tenni azt a képességet, hogy reális javaslatokat tudjanak kidolgozni a társadalmi problémák megoldására. Csakis egy valóságos politikai gyakorlatban válnak az emberek képessé arra, hogy szabad vitákban, a kollektív bölcsességet felszínre juttatva alakíthassák ki a közös ügyet megfelelőképpen szolgálni képes és a legjobb hatásfokot eredményező döntéseket, s elsajátíthassák azt, hogyan lehet ezeket célszerűen, gyorsan és hatékonyan realizálni.

Az elmondottakból is kitűnik az, hogy a szocialista fejlődés magasabb fokán is elengedhetetlenül szükséges a politika, a nem formális, hanem tényleges politikai élet, és hogy a szocialista társadalomban ennek a mozgásformának jelentős mozgástere és létjogosultsága van.

A *tényleges* politikai életnek természetszerű feltétele az, hogy a társadalomban megfelelő nyilvánosság legyen, hogy az állampolgárok, illetve szervezeteik hozzá tudjanak férni a politikai akcióikhoz szükséges információkhoz. Ezek teszik lehetővé azt, hogy felismerhessék a különböző érdekeket, problémákat és alternatívákat, hogy meg tudják fogalmazni a különböző programokat, és hogy a várható eseményeket, a különféle politikai mozgások következményeit kiszámítani képes célszerű politikai tevékenységet tudjanak kifejteni.

A létező szocializmus fejlődésének magasabb fokán kibontakozó tartalmas politikai élet alapvető feltételeként tehát fejleszteni kell a nyilvánosságot. Ennek egyik fő összetevője az, hogy a szocialista társadalom elkötelezett hívei és szervezeteik – az államtitkokon kívül – *a lakosság legszélesebb köreit tájékoztassák* mindenről, ami életüket, sorsukat számottevően érinti. Számoljanak be arról, mi a reális helyzet, mit tettek, milyen eredményeket értek el, s miben tévedtek vagy hibáztak. Értékeléseiken kívül a nyilvánosság megítélése alá bocsássák terveiket, ezek

* LÖM 33. köt. 93. old.

indokait, és őszintén szóljanak arról, hogy ezek teljesítése milyen nehézségekkel, terhekkel s milyen következményekkel jár. Azaz, a közvélemény, a szocialistává váló nép „ítélőszéke" elé kell bocsátani minden lényeges kérdést.

Másrészt, a „felülről" jövő tájékoztatáson kívül a *nyilvánosság másik szükségszerű összetevője az alulról fölfelé áramló információ, véleménynyilvánítás, értékelés, javaslattétel és ezzel a „csúcsok" tevékenységének befolyásolása.* A szocialista rendszer tudatos, elkötelezett vezető testületeinek és irányító szerveinek ennek során állandó párbeszédet kell folytatniok az általuk vezetettekkel, számba kell venniök véleményüket, értékeléseiket. Válaszolniok kell problémáikra, meg kell győzniök őket az általuk követett politika helyességéről. Ez azonban csak akkor lesz meggyőző, ha nem helyezkednek a „mindent tudó felsőbbség" álláspontjára, hanem tanulnak az emberektől. Ha elfogadják jogos észrevételeiket, ha helyes és tartalmas kritikájuk nyomán korrigálják tevékenységüket, ha a hasznos javaslataikat felhasználják munkájuk tökéletesítésére, vagy beépítik terveikbe.

Hogyha ugyanis a szocialista „csúcsok" bizalmatlanok, korlátozandó kiskorúaknak tekintik a tömegeket, és nem hajlandók arra, hogy a szocialista rendszer „hivatalos" keretein belül beavassák őket a közügyek minden lényeges, érdeklődésükre számot tartó jelenségébe, s figyelmesen meghallgassák a valóságról vagy a „hivatalos" értékelésekről kialakított álláspontjukat, akkor a meglévő „hivatalos" véleménynyilvánítási formák mellett szükségszerűen megjelennek a nyilvánosság új, a meglevő intézményeken kívüli formái. Ezek mind az információszerzésben és -átadásban, mind a jelenségek megismerésének és értékelésének folyamatában a fennálló „hivatalos" álláspontoktól eltérően, gyakran szembenálló módon interpretálják a társadalmi folyamatokat.

Ezzel párhuzamosan és e nyilvánosság hatására kialakulhat a „hivatalossal" szemben álló „második közvélemény". Ez a szocializmus adott rendszerétől eltérő módon reagál a különböző jelenségekre. Benne az adott szocializmussal szemben álló nonkonformizmus képezi az „igazi" és az effajta közvéleményhez tartozó emberek által magasan becsült értéket.

A szó igazi értelmében vett politikai élet és politikai mozgás csak ott van, ahol a különböző tömegek, egyesülések, intézmények, területi egységek, közösségek vagy az egész társadalom érdekei nemcsak magukban valóan, elkülönülten léteznek és létezhetnek, hanem *nyíltan megfogalmazódhatnak és manifesztálódhatnak.* Ennek során a különböző ember-

csoportok helyzetfelismerései és véleménynyilvánításai politikai formában, vagyis a politikai szervezetek útján és a különböző szociális csoportokat, illetve az államot befolyásolni kívánó célkitűzéseket meghatározó és a realizálásukra irányuló programokban öltenek testet, amelyek elérése érdekében az egyes politikai érdekközösséggé szerveződő embercsoportok céltudatos tevékenységet fejtenek ki.

A valóságos politikai élethez biztosítani kell tehát azt is, hogy az egyesülési, a gyülekezési és tüntetési szabadságra alapozva és azon túl – ismét csak a társadalom érdekeinek, a társadalom rendje és közbiztonsága megőrzésének érdekeivel összhangban – az emberek akár a meglévő társadalmi szervezeteken belül, akár azokon kívül a legkülönbözőbb, általuk jónak vagy célszerűnek tartott módon szervezkedhessenek, és a legkülönfélébb mozgásformákban nyilváníthassák aktivitásukat.*

Hogyha ugyanis az alapjában véve szocialista meggyőződéssel bíró emberek nem találják (és nem találhatják) alkalmasnak a meglévő szervezeti struktúrákat és a társadalom, ezen belül a politikai rendszer, a szellemi élet területén érvényesülő működési módokat arra, hogy véleményüket helytállóan, akaratukat pedig hatékonyan kifejezhessék, akkor másfajta, öntevékeny szervezeti formákat próbálnak kialakítani. Ha ezt a törekvésüket – még akkor is, hogyha a szocializmus alapján állnak és azt kívánják szolgálni – a fennálló rend elutasítja, ha autonóm szervezeteiket és működési formáikat, mozgalmaikat nem legitimizálhatják, és azokat a „hivatalos társadalom" nem akceptálja, működésüket nem tolerálja, akkor a dolgozó tömegek tettrekészsége másfajta, a meglévő politikai rendszertől és a tágabb intézményi rendszertől különböző, velük konfrontációba kerülő szervezetekben fog testet ölteni.

Az is természetes azonban, hogy a szocialista építés fejlettebb szakaszán a politikai élet messzemenően és minőségileg különbözik az antagonisztikus osztálytársadalmak politikai életétől. Jelentős mértékben eltér még a „ki kit győz le" időszakának politikai viszonyaitól is. Ebben a történelmi periódusban a politika már a társadalmi csoportok *alapvető közösségén* nyugszik. Azon, hogy egyaránt érdekeltek a szocializmus, a kommunizmus eredményes építésének előmozdításában, és az ennek

* Az MSZMP XIII. kongresszusának határozata ezzel összefüggésben nemcsak arról szól, hogy biztosítani kell az említett szervezkedés lehetőségeit, hanem egyenesen azt mondja ki, hogy „az állami szervezetek támogassák a lakosság öntevékenységét és kezdeményezéseit. (Az MSZMP XIII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1985. 192. old.) Ez nem csupán azt jelenti, hogy a lakosság öntevékenységét *nem kell gátolni*, hanem azt is, hogy ezt az aktivitást *elő kell mozdítani*.

eredményeként és ezzel együtt bekövetkező életszínvonal-emelésben, valamint abban, hogy ennek eszköze, a szocialista hatalom hatékonyan működjön. Ebből következik az, hogy a létező szocializmusban a szocializmus célkitűzéseivel egyetértő erők politikai mozgása *nem irányulhat és nem is irányul a hatalom jellegének megváltoztatására,* a szocialista rend és állam meggyengítésére vagy egyenesen megdöntésére. Ahogyan például a burzsoázia egyetlen frakciója egy vele szemben álló frakció elleni küzdelmében – bármilyen éles legyen is a másikkal való konfliktusa – sohasem köt szövetséget a tőkés rend ellenségeivel, és nem törekszik a kapitalista viszonyok felszámolására, éppúgy a ténylegesen a szocializmus platformján álló politikai csoportosulások, a szocialista politikai élet egyetlen résztvevője sem vállalhat (és rendszerint nem is vállal) közösséget a szocialista rend belső vagy külső ellenségeivel, és nem folytathat (és nem is folytat) olyan küzdelmet, amely a szocialista államot vagy a szocialista hatalmat aláásná.

A szocializmus fejlettebb szakaszán szükségszerű politikai élet abban is különbözik egy korábbi periódus, mondjuk a „ki kit győz le" korszakának politikájától, hogy szocialistává lett szereplői – éppen a közöttük lévő alapvető érdekközösség és a döntő kérdésekben megnyilvánuló konszenzus következtében – érdekeiket nem más társadalmi csoportok legyőzésével, kisemmizésével kívánják érvényesíteni. A számukra adott, *egyedüli reális út* egymás igényeinek kölcsönös figyelembevétele, s ennek nyomán a jogos érdekeket akceptáló, s a folyamatos és méltányos kielégítésüket biztosító előnyös kompromisszumok kötése, s ezzel annak a hatalomnak a további stabilizálása, amely az érdekérvényesítés optimális kerete.

A politikai mozgásnak ez az alapvető tartalma és módja természetesen meghatározza a közéletben résztvevők kapcsolatait, politikai mozgásuk terjedelmét, kereteit és alkalmazott módszereit. A létező szocialista társadalmak különböző politikai mozgásokban részt vevő csoportjai érdekérvényesítésük során sohasem választhatják (és választják) meg tetszőlegesen a konfliktusokban alkalmazandó eszközöket és eljárásokat. Továbbá, nem használhatják és nem használják fel őket önkényesen. A szocialista hatalomhoz, a társadalmi közösség különböző csoportjaihoz, a politikai élet többi résztvevőihez való viszonyukban még kiélezett konfliktusaik esetében sem érvényesíthetik (és nem is érvényesítik) azt a korábbi politikai „bölcsességet", miszerint „a cél szentesíti az eszközt". A szembekerülő felek viszonyát – mind érdekeik manifesztálásának módját, problémáik felvetésének mértékét és élességét illetően,

mind a politikai mozgás során alkalmazott harci formáikat, kifejtett aktivitásukat, konfliktusaik hevességét és megoldási módját – döntően az határozza meg (és annak is kell meghatározni), hogy alapvetően közösek az érdekeik, és minden nézet vagy érdekeltérés ellenére közöttük a lényeges társadalmi kérdésekben konszenzus van. Ebből következik az, hogy a létező szocializmus politikai életében éppúgy, mint a tőkésosztályok különböző csoportjainak ellentéte során – a hangsúly az azonos osztálytörekvéseket valló felek megegyezésén, az ésszerű kompromisszumok keresésén, a politikai harcban megnyilvánuló toleranción, például a kisebbség tiszteletben tartásán van.*

A létező szocializmus országaiban is érvényesül tehát az a dialektikus törvény, hogy a fejlődés ellentmondásokon keresztül megy végbe. Ennek következtében a politikának a kommunista társadalomban bekövetkező elhalásához is *nem* a szocializmusban meglévő politikai elemek fokozatos „kiüresedésén", a politikai élet „csökkenésén", a politikának a társadalom életéből való fokozatos kiiktatódásán és eltűnésén keresztül vezet az út. Ellenkezőleg, a társadalom csakis a valóságos politikai élet fellendítésével, a politikai mozgások kiteljesedésével jut el egy olyan állapotba, amelyben fokozatosan feleslegessé válik a véleményeltéréseknek, érdekkülönbségeknek politikai formában való megjelenése.

* Olykor ezektől a követelményektől a létező szocializmus politikai életében kétféle módon is eltérnek. Egyrészt (különösen a társadalom irányító szintjein elhelyezkedő egyes vezetők és testületek) igyekeznek kiküszöbölni, politikamentessé, tisztán a hivatali ügyintézés körébe tartozóvá tenni még az olyan ügyeket is, amelyek optimálisan csak politikai kifejezési formát öltve és valóságos politikai mozgások révén oldhatók meg. (Ilyen jelenségek fordultak elő hazánkban, például a területfejlesztés, a kommunális építkezés, a környezetvédelem kérdéseinek eldöntésekor.) Ez alapozza meg azután egyes testületek vagy vezetők paternalisztikus, felülről jövő, „ítélőbírói" problémamegoldási törekvéseit.

A másik oldalon lévők lényegileg a politikai ügyeket politikamentesekként igyekeznek feltüntetni (főleg az alul lévők egyes képviselői vagy csoportjai). Ez az eljárás rendszerint arra szolgál, hogy elkerüljék a kérdések politikai implikációira különösen érzékeny vezető körök ideges reagálásait, túlbiztosításra irányuló lépéseit, amelyek megnehezíthetik ezek eldöntését, és ezzel az őket foglalkoztató problémákat „konfliktusmentesebben", „simábban", olykor elvtelen módon próbálják rendezni.

A politikai életben ugyanakkor megnyilvánulhat a másik véglet is: a véleményeltérések, érdekdifferenciák, illetve a konfliktusok túldramatizálása. Ebbe a hibába ugyancsak mind a szocialista társadalom vezető erői, mind az állampolgárok beleeshetnek. Az elsők részéről elkövetett hibát – a többi között – a személyi kultusszal terhelt időszak politikai vezetésének gyakorlata példázza; a másik a lengyelországi Szolidaritás egyes vezetőinek és csoportjainak politikájában megnyilvánuló szélsőségekben, vagy pedig a majd minden szocialista országban működő politikai ellenzéki csoportok fellépéseiben jut kifejezésre.

A TÁRSADALOM POLITIKAI INTEGRÁLÁSÁNAK ÚJ VONÁSAI

A szocialista társadalmakban a politika *egyik* fő feladata a társadalom különböző erőinek integrálása, a szocializmus építésére való felsorakoztatása. Ez teljesen megalapozott és feltétlenül szükséges funkciója. Ennek érdekében a szocializmusnak elkötelezett politikai szervezetek és egyének természetszerűleg elsősorban azt hangsúlyozzák, ami a parciális érdekekkel bíró egyéneket és az emberek különböző csoportjait összeköti, hogy ezen az alapon biztosítsák az egységes fellépésüket. A szocializmus eddigi történetére – szükségszerűen – mindig rányomta a bélyegét az a törekvés, hogy a szocializmus építése érdekében a társadalmi problémák felfogásában, értékelésében és a társadalmi cselekvésben biztosítsák a lehető legteljesebb egységet. Az együttes fellépés nélkülözhetetlen volt a kizsákmányoló osztályok és viszonyok elleni eredményes harchoz és az új társadalom sikeres építéséhez. Az egységes álláspontok kialakítására és az egyöntetű fellépésre való mozgósítás annál is inkább megalapozott volt, mivel a szocializmussal szembeni oppozíció rendszerint éppen a különállás, a „pártonkívüliség" és „különutasság", az „ellenzékiség" hangsúlyozásában nyilvánult meg.

A politika a *konszenzus* megteremtésére irányult, a kommunista párt, a szocialista kormányzat az emberek általuk integrált tevékenységének kialakítását tartotta döntőnek. Ennek során határozottan felléptek az ettől eltérő tendenciákkal szemben, még akkor is, ha nem bírtak közvetlen politikai tartalommal.

Ezt az eljárást hosszú ideig az is indokolta, hogy a szocialista építés kérdéseiben még az azzal egyetértők körében sem volt teljes nézetazonosság. Olykor egymással homlokegyenest szemben álló koncepciók csaptak össze. Ezeket a szocializmussal szemben álló erők a maguk érdekében az új társadalomért küzdők egységének megbontására, soraik megosztására, tudatuk megzavarására igyekeztek (és igyekeznek) felhasználni. Ha a nélkülözhetetlen viták lezárása után nem biztosították volna a kialakított és elfogadott határozatok egységes értelmezését és egyöntetű végrehajtását, a szocializmus építése akadozott volna, ha ugyan nem vált volna lehetetlenné.

Mindezek következtében a politikában az egységes cselekvés biztosítása mind a múltban, mind a jelenben teljességgel jogos. Ennek érvényesítése során azonban nemritkán találkozunk e törekvés különböző végletes formáival is.

A politikai élet téves felfogása nyilvánul meg abban a széleskörűen elterjedt nézetben és „politikai" gyakorlatban is, amely a politika és az emberek politizálásának egyedüli és kizárólagos feladatát abban látja, hogy a szocialista *vezetés* tevékenységét azzal segítse, hogy a dolgozókat egységbe forrasztja, és a szocialista kormányzat, a párt politikája melletti kiállásra mozgósítja. A politikának, e felfogások szerint, csak arra kell szorítkoznia, hogy a társadalom irányító erői által a szocialista építés soron levő feladataira vonatkozó elképzelések és utasítások maradéktalan végrehajtását biztosítja.

A politika e felfogása és gyakorlati realizálása nyomán és eredményeként a társadalom politikai integrálásának célkitűzése és gyakorlata olykor elvtelen egységtörekvésekké és lépésekké válik. Emiatt nagyon sokszor háttérbe szorul az a feladat, hogy a szocializmus tudatos erői, a társadalom irányítói a társadalmi programok megfogalmazásakor fejezzék ki, fogalmazzák meg, manifesztálják a népen, s mindenekelőtt a szocializmust vállaló emberek és embercsoportok között létező ellentmondásokat is. Elmarad az eltérő érdekeknek megfelelő megoldások kimunkálása, amelyeknek segítségével feloldhatóak a szocializmuson belül jelentkező ellentmondások.

A szocialista társadalom politikai életében emiatt fordul elő az, hogy a meglévő különböző törekvések és álláspontok, koncepciók és alternatívák nem kristályosodnak ki, nem csapnak össze. Így nem kerül sor sem pontos tisztázásukra, sem erejük és befolyásuk számbavételére, sem az eltérő törekvések egyeztetésére, sem olyan lépésekre, amelyek akár tényleges harcok, akár kompromisszumok útján a különböző álláspontok közti ellentmondásokat feloldanák.

A szocialista politika társadalmat integráló jellegének eltorzítása az a véglet, amely a politikai egységet úgy értelmezi, hogy annak egy monolitikus egységet kell alkotnia, és az embereket különböző szabályozásokkal, előírásokkal (ha kell, akár kényszerítő rendszabályokkal is) kell az egyöntetű cselekvésre felsorakoztatni. Ezáltal lenne állítólag biztosítható a szocialista vezetés intencióinak fenntartás nélküli végrehajtása.

A politikának ez az értelmezése koncentráltan jutott kifejezésre a szocialista fejlődésnek a személyi kultusz deformációi által terhelt szakaszában. A népi egység létrehozására való törekvés a szocializmus történetének ebben az időszakában olyan teljes és átfogó monolitikus egység megteremtésére irányuló politikává fajult, amely mindent szabályozott és uniformizált. Ennek során minden akár egyéni, akár csoportos fellépés – még ha az a magánszféra síkján nyilvánult is meg (például művé-

szeti kifejezési forma vagy irányzat, de az öltözködésbeni egyediség vagy a kanonizált magatartási normáktól eltérő kötetlenebb viselkedés stb.) – gyanúsnak számított. A közéleti kérdésekben a követett politikával kapcsolatosan még a kétely látszatát vagy az egyet nem értésnek tűnő megnyilvánulást is éppúgy, mint a nem kellő lelkesedést stb. az egységesnek mondott vélekedéstől vagy cselekvéstől elütő állásfoglalásnak tekintettek. Ennek következménye azután a diszkrimináció vagy pedig nemritkán a szigorú megtorlás volt.*

A politikai élet túlszabályozottsága miatt a szocializmust igenlő politika végrehajtásában való cselekvő részvételnek már nem volt sok értelme. Az eleve meghozott döntések, a pusztán „levitt", előre „elkészített" határozatok és végrehajtásuk esetében már nem volt min vitatkozni, és nem is volt különös jelentősége a szavazásoknak, a mellettük való kiállásoknak sem. A politikai procedúrákban viszont a hivatalos politikától való bárminemű, akár szóbeli, frazeológiai eltérésnek (vagy akár látszatának) is nagy volt a kockázata: azt elhajlásnak vagy egyenesen ellenséges tevékenységnek minősítették. Ezért megfontolandónak tűnt az ilyesfajta állásfoglalások hangoztatása, vagy az elvártnál nagyobb, illetve az előírtnál öntevékenyebb aktivitás vállalása. Mind a formális, tét nélküli politizálás gyakorlata, mind a tartalmasabb politikai mozgásokra való törekvés nagy kockázata azt eredményezte, hogy az emberek nagy tömegei alapjában véve csak külsőlegesen politizáltak. Arra törekedtek, hogy minél manifesztáltabban deklarálják és demonstrálják tényleges vagy formális lojalitásukat. Ez a magatartás csupán a saját állásfoglalásokat elleplező mimikri volt, s nyilvánvalóan semmiképpen sem jelenthetett tényleges és tartalmas politikai aktivitást. A szocialista építés személyi kultusszal terhelt időszaka ily módon kedvezőtlenül hatott a valóságos citoyen kialakulásának folyamatára.

A személyi kultusz leleplezése és a következményei kiküszöbölésére irányuló politika végrehajtása során fokozatosan sikerül megszabadulni a monolitikus egység koncepciójától és korábbi gyakorlatától. A személyi kultusznak a szocialista politika társadalomintegráló funkciójával kapcsolatos torzításait a létező szocializmus országainak túlnyomó több-

* Itt csupán a *másként* gondolkodás látszatának vagy a nem egyöntetű fellépésnek a személyi kultusz idején megvalósított elutasításáról és esetleges megtorlásáról szóltunk. Ismeretes, azokkal szemben, akik *valóban* eltértek vagy szemben is álltak a hivatalos vonallal – még ha a szocializmus platformján álltak is – könyörtelenül érvényesítették az állam büntető erejét.

ségében megbélyegezték és kiküszöbölték. Ennek ellenére még ma is fellelhető a társadalom politikai integrációjának az a hibás felfogása, amely szerint a társadalom egysége csak az adott szocialista vezetők „hivatalos" platformjának követésében és érvényre juttatásában juthat kifejezésre. Ma sem ritka az az ilyesfajta (akár formális) egyöntetűségre irányuló törekvés a társadalom egyes vezetőinél. Ezért is törekszenek arra, hogy eltüntessék, s ha másképpen nem megy, legalább szavakban elleplezzék a társadalom tagjai vagy csoportjai közötti nézetbeli és fellépésbeli különbségeket, s elvtelenül áthidalják a közöttük lévő eltéréseket. Ennek nem is ritkán alkalmazott eljárása az, hogy túlszabályozással vagy „preventív" intézkedésekkel igyekeznek korlátozni a divergáló vagy divergálni látszó aktivitást, a nem megszokott kereteken belül jelentkező vagy pedig nem a szokványos formákban megnyilvánuló, akár szocialista alapon nyugvó, akár más, haladó szemléletű vélekedést vagy törekvést is.

Ez az álláspont rendkívül veszélyes. Először is azért, mert már eleve az illojalitás gyanúját táplálja mindazokkal szemben, akik nem a priori „hívők", akik a „hivatalos" politikát nem vakon követik, hanem ésszel kívánják megérteni, akiknek esetleg pusztán az a törekvésük, hogy önállóan és kritikusan végiggondolják a meghirdetett és a gyakorlatban folytatott politikát. Még inkább a gyanú árnyékát igyekszik vetni e politikai gyakorlat azokra, akik a tények, a gyakorlati kivitelezés és következményei értékelése alapján a „hivatalos" megfogalmazásokról esetleg eltérő véleményt nyilvánítanak.

A politikának ez a torz felfogása vezet arra, hogy a jelenlegi politikai gyakorlatban nemegyszer a „hivatalosnak", a „szabályosnak" minősítettől eltérő mozgásokat, még ha azok szocialista tartalmúak is, nem tekintik helyes fellépésnek. Gyakran egységbontónak minősítve őket, velük szemben intoleránsak. A másfajta, de ugyancsak marxi–lenini szocialista alternatívákat képviselő erőket – még ha azok feltétlenül a szocializmus hívei, és a követett szocialista politikát csupán jobbá, a szocializmus viszonyait tökéletesebbé kívánják tenni – a „hivatalos" politika iránt elkötelezett, annak vezető köreivel szorosabb kapcsolatban lévő vezetők, apparátusbéliek vagy aktívák rendszerint türelmetlenebbül kezelik, mint az olyan embereket, akik nem következetesen szocialisták. Még akkor is „nehéz embereknek", „elhajlóknak", „ellenzékieknek" tekintik őket, akik „bonyodalmat vagy problémákat okoznak", s akiknek mozgását emiatt lehetőség szerint hatékonyan korlátozni kell, ha tetteik a szocializmus ügye iránti aggódást és felelősségérzetet fejezik ki, melyet

a szocializmus eddigi és jelenlegi odaadó szolgálata is hitelesít. Ezzel megnehezül az, hogy a „kívülállók", az operatív irányításban nem hivatásszerűen vagy nem rendszeresen részt vevők, illetve a szocialista vezetés vagy a társadalmi élet alsóbb szintjein lévő emberek a „hivatalos" politikát tárgyilagosan értékelhessék.

Ennek eredménye azonban, hogy a szocialista politika egysíkúvá válik. Túlzott mértékben azonosul az éppen „hivatalban lévő" kormányzati vonallal és az annak végrehajtását szolgáló emberekkel. Csaknem lehetetlenné válik az is, hogy a „hivatalos"-tól eltérő, de a szocialista politikán belül maradó különböző lehetséges alternatívákat felkutassák, és a „bevettektől" eltérő cselekvési programokat dolgozzanak ki. Amennyiben pedig ez a politika nem elég hatékony vagy egyenesen hibás, ezt rendkívül nehéz lesz felismerni, hiszen akadályokba ütközik, hogy a korrigálására konstruktív javaslatokat tegyenek, vagy eltérjenek a politizálás eddig kialakult vagy megszokott formáitól.

Ha azonban hiányzik a szocialista kritika, a tárgyszerű, az igazságot és az ügyet képviselő, még a felsőbbség érzékenységét sem kímélő bírálat, ha hiányzik a megfelelő önkritika, amellyel a gyakorlat buktatói, esetleges kedvezőtlen tapasztalatai alapján módosítják az irányvonalat, a kivitelezés eszközeit vagy módszereit, akkor lehetetlenné válik az, hogy a szocialista politika a körülményeknek és a belőlük következő feladatoknak adekvátan megfelelő politikává váljon.

Ez esetben a szocialista irányvonal érvényesítése egy-egy adott időszakban túlzottan függővé válik a vezetési struktúrában részt vevő egyének személyi képességeitől és tudásától, tapasztalataitól és munkamódszereitől. A vezetésen kívül lévő szocialista erőknek viszont a monolitikus egység koncepciója és ezzel együtt a túlszabályozás miatt korlátozott beleszólása s a másfajta alternatívákkal való ütköztetés elmaradása miatt nincsen módjuk arra, hogy számottevően csökkentsék vagy ellensúlyozzák a szocialista politikának az adott kormányzat szubjektív tényezőitől való túlzott függését.

A szocialista politika ilyenkor túlzottan sebezhetővé válik. Egy adott időszak lépései, ha helyeseknek bizonyulnak, nem a szocializmus, hanem a vezetők sikereként jelennek meg. Ez csak arra alkalmas, hogy a társadalom irányítóiban elbizakodottságot keltsen, a tömegekben pedig kialakíthatja vagy felélesztheti a vezetés kultuszát, a vezetők iránti vak bizalmat, azt, hogy az esetleges paternalista vagy egyéb fellépéseikkel szemben kritikátlanok maradjanak. Ha viszont a szocialista politika esetleg nem hoz optimális döntéseket, vagy hibákat, illetve bűnöket

követ el, ezek nem a felelősök, hanem *az egész szocialista politika* fogyatékosságaiként és bűneiként jelennek meg. Ennek következtében arra alkalmasak, hogy a szocializmussal kapcsolatosan meghasonlást váltsanak ki, és – súlyosabb esetben – bizalmi vagy egyenesen politikai válság kialakulására vezessenek. Ez utóbbi esetekben pedig a széles tömegek, akik nem tudhattak arról, hogy voltak másfajta, a tudományos szocializmus alapján nyugvó elképzelések, hogy elhangzottak másfajta jogos bírálatok, hogy volnának más tudatos emberek is, akik képviselni tudnának egy helyes szocialista politikát, szükségképpen orientáció nélkül maradnak, és a hibás politika következményeinek megszüntetését nem a tudatos és elkötelezett szocialista erőktől, hanem más politikai csoportosulásoktól, az eddigiektől eltérő politikai vonaltól várják.

Mindezeknek a negatív következményeknek ismeretében nem nehéz belátni azt, hogy miért van szükség arra, hogy a szocialista politika egységét, a társadalom erőit integráló politikai gyakorlatát ne torzan, hanem dialektikusan értelmezzük. Olyan politikát kell folytatni, amely lehetővé teszi, hogy az azonos osztályalapon, ideológiai és politikai bázison nyugvó erők szabadon nyilváníthassák véleményüket, és csaknem kötetlen mozgást végezhessenek.

A szocialista fejlődés eredményeként a társadalom integrálásának kérdései új módon merülnek fel. Az egyes szocialistává váló (vagy vált) társadalmi csoportok objektív társadalmi helyzetükből következően és érdekeik hatására önként sorakoznak fel a szocializmus mellett. A tudatos és elkötelezett szocialista erők által kidolgozott irányvonalat létezési közegük alapvető tendenciájaként tekintik, s vele egybeeső mozgásokkal próbálják érvényesíteni érdekeiket. (Egy másik kérdés, hogy ez a fellépés nem mindig tudatos szocialista elhatározás eredménye, hanem motiválja a realitások puszta tudomásulvétele vagy a szokások követése is.) Ilyen körülmények között – noha az elvi állásfoglalás változatlanul rendkívül jelentős pozitív értéket jelent – a korábbi időszakhoz képest kisebb jelentősége lesz annak, hogy fellépjenek a társadalmi harcokban, illetve a mindennapos életben megmutatkozó el nem kötelezettség, a semlegesség, az apolitikusság jelenségeivel szemben (amely a szocialista társadalom kezdetén nemegyszer a szocializmussal szemben álló oppozíció burkolt kifejezése volt.) Míg korábban, a „ki kit győz le" időszakában szinte elengedhetetlen volt az, hogy minden embert és társadalmi csoportot a társadalmi életnek ebben a kérdésében állásfoglalásra késztessenek, és maradéktalanul felsorakoztassanak a szocialista építés „hivatalos" irányvonala mellett, addig a jelenben az a kérdés, hogy „ki

ki mellett", „ki ki ellen" van, elvesztette *drámai* jelentőségét (ami persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy teljesen közömbös dolog). A szocializmus ereje miatt olyan körülmények alakulnak ki, amelyek között ellenyészővé válik a szocializmussal semleges, sőt ellentétes csoportok és deviáns mozgásaik társadalmi súlya és befolyása, illetve a mozgásaiknak szocialista fejlődést kedvezőtlenül érintő hatása. Ennek következtében nem lesz létfontosságú az, hogy minden módon – szervezetileg, eszmei ráhatással, de ha kell, akár kényszerrel is ellensúlyozzák nemcsak a szocializmus, hanem a dolgozó tömegek a kapitalizmus és szocializmus közt ingadozó elemeinek autonóm vagy önállósulni vágyó, a szocialista politikától eltérő deviáns mozgásait. A kiélezett harc frontvonalainak eltűntével a társadalom egységének megteremtése újfajta eljárásokat követel.

Mindezek következtében megszűnik annak szükségessége, hogy az egyes szocialista társadalmi rétegeket, illetve osztályokat különböző külső és felülről jövő szervezeti intézkedésekkel (a társadalmi mozgások és szervezetek egységesítése és egyneműsítése, a szervezetek egybeolvasztása stb.) integrálják.

Éppen ellenkezőleg, a szocialista viszonyok előrehaladottabb szakaszán nemcsak a korábbinál nagyobb tolerancia alakulhat ki az „autonóm" megnyilvánulások, nézetek és mozgalmak, tevékenységi formák iránt, hanem elengedhetetlenné válik a társadalom integrálásának új formája. Ez elsősorban *nem felülről* jövő lépésekkel valósul meg (noha ezek is léteznek és szükségesek), hanem *döntőrészt alulról jövő kezdeményezésekkel.* Ennek pedig az az alapja, hogy az érdekeiket követő és a szocialista tudatosság alapján álló emberek *önkéntesen* integrálódnak, mivel a népi-nemzeti egységben saját érdekeik optimális érvényesítésének eszközét és a szocialista céljaik elérésének egyedüli hatékony útját látják.

A társadalom új módon megvalósított dialektikus integrációja a korábbitól eltérő tartalommal bír. Ekkor az egyes osztályok, illetve szociális rétegek érdekei szemben állottak egymással, és e társadalmi csoportok szociális helyzete éppúgy, mint ebből fakadó tudatosságuk nem volt szocialista. Akkor többnyire csak olyan integráció volt lehetséges, amely a dolgozó tömegek különböző kategóriáinak érdekstruktúrájában arra próbált alapozni, hogy mindannyian dolgozó emberek. Ez azt jelentette, hogy a kizsákmányolással és a kizsákmányolókkal szembeni egységben kellett céljaikat megvalósítani. Az egységben jelentős szerepe volt a *valamivel szembeni, a nemen alapuló egység-*

*nek.** Így válik az is érthetővé, hogy a társadalom szocialista tartalmú egységének megteremtése az *öntudatos* szocialista elemek műve volt és annak kivitelezésében *jelentős szerepe* volt az *autonóm mozgásokat minimumra csökkentő politikai-szervezeti eljárásoknak.*

A szocializmus fejlődésének magasabb szakaszán ez az integrációs bázis és mód már nem elégséges. Miután csaknem minden társadalmi csoport – a kistulajdonosok kivételével – a *szocialista dolgozó* osztályokhoz vagy rétegekhez tartozik, annak tudatosítása, hogy ezek a csoportok mind dolgozó emberekből állnak, akiknek dolgozói érdeke ez és ez, nem teremt az új viszonyoknak megfelelő kohéziót. Ilyen körülmények között éppen annak lesz jelentősége, hogy az egyes érdekcsoportoknak *speciális* érdekei vannak, amelyek tevékenységüket motiválják. A politikának arra kell építenie, hogy ezek csakis a szocializmus bázisán és más szocialista érdekcsoportokkal megvalósított egyeztetés alapján elégíthetők ki. Elsősorban tehát nem az általános közös, hanem a speciális érdek lesz itt az egység alapja és előmozdítója. A társadalom *egységét* tehát a *tudatosult érdekre* kell építeni.

Másrészt, ezt a tudatosulást nem lehet pusztán felülről jövő felvilágosító tevékenységgel elérni. Hiszen ez csak egy külsőnek tűnő magyarázat lenne, amit vagy elhisznek, vagy nem. Ahhoz, hogy az érdektudatosulás reális és meggyőző legyen, valóságos tapasztalatra van szükség, és ez csak a szocializmus által szabályozott érdekérvényesítő folyamatban alakul ki. Ezért lesz óriási szerepe annak, hogy biztosítsák *a szocializmus platformján* nyugvó különböző álláspontok szabadabb kifejtését és mozgását.

Ezek érvényre juttatása érdekében jönnek azután létre azok a rugalmas szervezeti formák, melyek képesek alulról fölfelé integrálni az egész szocialista társadalom működését.

Ahhoz azonban, hogy az eddigi – sokszor csak a „csúcsok" által szorgalmazott és megvalósított, globális és paternalisztikusan realizált – társadalmi egységet egy másfajta, ugyanolyan szocialista tartalmú, de más összetevőkön és más módon felépülő integráció váltsa fel, el kell tűnnie a „hivatalosság"-nak, a fentről jövő gyámkodásnak, az olykor csakis a „csúcsokon" megvalósított egységnek. A szocializmus alapján álló emberek különböző szervezkedési módjainak és különböző elképzelé-

* A *valamiért*, a szocializmusért való egység mozzanata is megvolt ez időben. A dolgozó tömegek közötti kisárutermelő és kistulajdonosi rétegek miatt azonban nem mindig jelentett valóban egységesítő tényezőt.

seinek szabadon kell megnyilvánulniok és „a dolgozó nép okos gyülekezetében" tárgyszerű és racionális vitákban kell tisztázni az előrehaladáshoz szükséges teendőket. Önkéntes társadalmi egység és a társadalom előtt álló feladatok egységes, tartalmas és hatékony végrehajtása ugyanis csak akkor lehetséges, ha az egyes szociális csoportok tudatosítják érdekeiket és a többi csoport, valamint a társadalom érdekeit. Ha valóságos mozgásokban és tényleges alkupozíciókban tisztázhatják, hogy érdekeik és a közérdek sérelme nélkül mi, milyen mértékben, mikor valósulhat meg. Ehhez azonban a társadalomban a szocialista célokat követő emberek számára nagyfokú autonómiát, mozgásszabadságot és széles játékteret kell biztosítani a sokoldalú és sokszínű *valóságos* politikai életben.

A szocialista társadalom politikai életének egyik legbonyolultabb, de megkerülhetetlen problémája az, hogy optimális megoldást találjon annak biztosítására, hogy a tudományos szocializmus platformján álló, de különböző nézetek, felfogások, alternatívák szabadon megnyilvánulhassanak, tárgyszerű vitát folytassanak, kölcsönösen egymásra hassanak, és köztük az egyenlőségükön alapuló együttműködés alakuljon ki. El kell érni azt, hogy minden tudatos szocialista erő különböző formákban fejezhesse ki eltérő elképzeléseit, s a társadalomban meglevő sokféle energia és tettrekészség minél teljesebben, a legkisebb veszteséggel a szocializmus érdekében hasson.

A POLITIKAI EMANCIPÁCIÓ TOVÁBBFEJLESZTÉSE

A szocialista hatalom megvalósította és realizálta a dolgozó nép uralmát, kinyilvánította és biztosítja is a dolgozók nagy tömegeinek aktív részvételét a hatalom gyakorlásában.

A szocialista országokban végrehajtott intézkedések egyik eredményeként következetesen érvényesítették és ki is terjesztették a polgárok jogegyenlőségét. A szocializmus új jogokként biztosította a nemzetiségek önrendelkezési jogát, a gazdasági, a szociális és a kulturális jogok egész sorát stb. Megvalósította – Lenin szavaival – a majdnem teljes demokráciát, amelyet csak a burzsoázia ellenállásának elnyomása korlátoz.*

A szocializmus építése – mint mondottuk – jelentős eredményeket ért

* Lásd LÖM 33. köt. 144. old.

el a szocializmus marxi–lenini programjában foglalt politikai emancipáció megvalósítása terén. A demokrácia fejlődése, a politikai emancipáció azonban – mint erről a marxizmus klasszikusai nemegyszer szóltak – a polgári forradalom által megvalósított politikai emancipációnak az emberek politikai-jogi felszabadítását és egyenjogúságát kimondó intézkedései a feudalizmuson belül megkezdődött polgári átalakulás folyamatának *záróaktusát* képezik. A szocialista forradalomnak ugyanezek a szabályozásai viszont nem egy korábban megkezdődött evolúciót fejeznek be, hanem a *valóságos* politikai emancipáció fejlődési folyamatának *kezdetét* jelentik. Egy, a kommunizmus felépítéséig tartó *permanens* evolúciót indítanak meg.

Először is, a szocialista forradalom másnapján nem lehet még biztosítani a teljes emancipációt. Még abban az esetben is, hogyha formailag elismerik valamennyi állampolgár egyenjogúságát, biztosítják ennek keretén belül például minden felnőtt ember választójogát, mint ezt tették a szocialista forradalmat követően – a Szovjetuniót és Romániát kivéve – minden szocialista országban, a valóságban mégsem biztosítják a volt uralkodó osztályok tagjainak és még kevésbé a rendszer ellenségeinek az egyenlő jogát. A formális politikai-jogi egyenjogúság és a valóságos egyenjogúság különbözik egymástól, és meglehetősen hosszú ideig tarthat, amíg a teljes politikai emancipáció megvalósulhat. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban 1917-től 1936-ig, Romániában 1947-től 1962-ig tartott a volt kizsákmányolók kirekesztése a választójogból is. De hasonló – ha jogilag nem is mindig manifesztált – korlátozások voltak hosszú időn keresztül más szocialista országokban is.

Hasonlónak látszó evolúció zajlik le a polgári forradalom után is. A polgári forradalom másnapján rendszerint általános érvénnyel kimondják a privilégiumok és előjogok eltörlését, deklarálják minden állampolgár felszabadítását a feudális politikai-jogi korlátok alól, az emberek egyenjogúságát és egyenlő jogát a társadalom ügyeinek intézésére. *Ténylegesen* viszont a korábbi uralkodó osztály szervezkedését és mozgalmait, valamint a dolgozó tömegeket korlátozó intézkedéseivel (de gyakran a nőket, a nemzetiségeket, a különböző fajokat stb. sújtó diszkriminációval és jogfosztással is), a cenzusrendszerével stb. a polgári rend, a burzsoá politikai rendszer *gyakorlatilag* még politikai-jogi téren sem jelent egyenjogúságot, és nem teszi lehetővé azt, hogy a társadalom politikai életében mindenki az uralkodó osztályokhoz hasonló módon és politikai-jogi esélyekkel vehessen részt. A jogokból kirekesztettek hosszas harcának eredményeként válik végül a jóval korábban deklarált

politikai-jogi emancipáció valóban általánossá. A szocialista politikai emancipáció folyamatának ezzel szemben az a sajátossága, hogy amikor a korábban diszkrimináltak, a meghatározott jogoktól megfosztottak emancipációját megvalósítja, ezt nem a vele ellenségesen szemben álló erők nyomására teszi, nem az erőviszonyok megváltozása miatt kialakuló kényszernek engedelmeskedik. Ebben az intézkedésben a szocializmus saját belső logikáját követi: az emberek politikai-társadalmi egyenlőségének programját realizálva a szocialista társadalom fejlődési színvonalának megfelelő mértékben szisztematikusan számolja fel a korábbi korlátozásokat.

Másodszor, a szocializmusban a politikai emancipáció azért is egy permanens folyamat, mert a szocialista társadalom elkötelezett hívei, vezető erői tudják, hogy a mégoly körültekintő politikai-jogi rendezés sem valósíthatja meg azonnal a kívánt emancipációt. Attól, hogy deklarálják és törvénybe iktatják az állampolgárok egyenjogúságát és megteremtik ennek politikai-jogi garanciáit, még nem lesz azonnal olyan gyakorlat, amely a társadalom tagjainak politikai egyenlőségén nyugszik. Ezért nem tekinthetik és nem is tekintik a deklarációkkal, a politikai emancipációval összefüggő feladatokat befejezetteknek és teljesítetteknek. A tényleges emancipáció *feltételeit* is meg kell teremteni.

Az egyes osztályok, rétegek, embercsoportok különbségéből és egyenlőtlenségéből következően ugyanis az egyes szociális csoportok nem tudnak egyformán élni a jogaikkal. Másrészt, az egyenjogúságot, a közéletben való egyenlő részvétel jogát *nem egyszerre realizálja* a társadalom minden tagja. Vannak, akik azonnal és magától értetődően élnek velük, s vannak, akik anyagi helyzetük, kultúrszintjük alacsony volta, a régi hagyományokhoz kötődésük stb. miatt csak hosszabb idő után tudják élvezni jogaikat.

A szocialista politikai emancipáció azért is permanens, mert – a hozott törvényes intézkedések és a nekik megfelelő gyakorlat fáziskésésén túl – a létező szocializmus gyakorlatában olyan jelenségek is kialakulhatnak, amelyek kérdésessé tehetik a politikai emancipáció elveit és törvényes kodifikációját. Ez még a szocialista építés fejlettebb szakaszára is igaz. Ilyen például „az egyenlő munkáért egyenlő bér" elvének megsértése a nők vagy a fiatalok vonatkozásában, a nemzetiségi jogok nem kellő fejlettsége vagy nem következetes figyelembevétele stb. Ezeknek a szocialista elvektől és jogi rendelkezésektől eltérő megnyilvánulásoknak kiküszöbölésére, vagyis a politikai emancipáció következetes érvé-

nyesítésére állandóan a helyzetnek megfelelő új, az általános előírásokat kiegészítő, azokat teljesebbé tevő intézkedéseket kell tenni.

A politikai emancipáció elvei és törvényes rendezése, valamint a gyakorlat közötti inkongruencia esetenként olyan jelenségekben is megnyilvánulhat, amelyeknek a politikai emancipációval való kapcsolata – első tekintetre – nem szembeötlő. Ha a jogi előírások nem is mondják ki, sőt ha a politikai-jogi elvek egyenesen tiltják is, a tényleges gyakorlatban az állampolgári egyenjogúság megsértését jelentheti például az, ha a vezetők és az alájuk rendelt beosztottak között nem csupán munkamegosztásbeli természetű alá- és fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki. Abban az esetben, ha a vezetők hatalma még akkor is ellenőrizhetetlen és megkérdőjelezhetetlen lesz, amikor tévesen irányítanak, ha az irányítók és az irányítottak között az „úr–szolgák" viszonyhoz hasonló kapcsolat alakul ki, már nem beszélhetünk arról, hogy a szocialista társadalom tagjainak egyenjogúságán alapuló viszony létezik. Az állampolgári egyenjogúság elvét sérti az, ha a vezető beosztásban lévő embereknek pusztán irányító funkciójuk betöltése miatt nagyobb lesz a befolyásuk nem a vezető posztjukon, hanem az őket érintő egyéb ügyekben, ha kialakul „a beavatottak" szűk és másokat kizáró köre, valamint a „kéz kezet mos" elvén alapuló ügyintézés, ha érvényesül a „szocialista összeköttetések" ereje, a protekció, a nepotizmus stb. Márpedig ezek a jelenségek ma még gyakoriak a létező szocializmus országaiban.

Az említett anomáliák korlátozásához, illetve fokozatos felszámolásához olyan intézkedésekre is szükség van, amelyek a politikai emancipáció következetes érvényesítését és továbbfejlesztését jelentik. Azt az állapotot, melyben a politikailag-jogilag egyenlőnek mondott állampolgárok még azokban az esetekben is, mikor ténylegesen részt akarnak venni és részt is vesznek a közösségi életben, de a közösséget érintő ügyekben valójában nem egyenlő módon érvényesíthetik befolyásukat – a szocialista demokrácia önigazgatási elemeinek, formáinak, intézményrendszerének kifejlesztése, illetve tökéletesítése szüntetheti meg. A „rejtett befolyások", a „szocialista összeköttetések" ellensúlyozását, illetve megtörését a törvényes tilalmak mellett a politikai nyilvánosság ereje, a megfelelő politikai közhangulat kifejlesztése is elősegítheti.

A fejlődés során új dimenziókban merülnek fel a nemzeti egyenjogúság kérdései is. A szocializmus építése a többnemzetiségű államokban (és mint ismeretes, a szocialista forradalom eddig többségében ilyen országokban győzött) – a többi között – rendszerint a nemzetiségek által lakott területek erőteljes gazdasági-társadalmi fejlesztésével jár együtt.

A gazdasági növekedéssel együtt fejlődik a nemzetiségi kultúra, a nemzeti tudat is. Ez olyan politikai emancipációs igényeket is támaszthat, amelyek korábban ismeretlenek voltak, és nem is jelentkeztek. Szemléltetően jelenik meg ma ez a probléma például Szlovákiában, Romániában, a jugoszláviai Koszovo körzetben és másutt. Ezeknek a problémáknak figyelmes számbavétele és a realitásokon nyugvó méltányos, szocialista rendezése elengedhetetlen. Ennek elmulasztása a szocializmusban is súlyos ellentmondások kialakulására vezethet. (Szemléltetően tanúskodtak erről például a Csehszlovák Szocialista Köztársaság szlovákiai részében a hatvanas években kialakult, a föderalizmus következetes érvényesítését sürgető törekvések, illetve az 1980-as évek során a jugoszláviai Koszovo tartományban lezajlott események.)

A szocializmus fejlődésének magasabb fokán mindezek mellett a politikai emancipáció egy másik új szükségletének megjelenése is megköveteli a politikai emancipáció permanens folyamatát. Amikor a társadalom gazdaságilag, politikailag, eszmeileg megszilárdul, megteremtődnek annak feltételei, hogy az állampolgárok, illetve különböző csoportjaik az eddigieknél szabadabban fejthessék ki öntevékenységüket. Ez magában foglalja a személyiségi jogok olyan fejlesztését, ami jobban biztosítja az egyén „másságának" a kifejezését. Ezen túl a szocialista erőknek arra kell törekedniök, hogy olyan viszonyok legyenek a társadalomban, amelyek között magától értetődővé válik minden, a szocializmus, a kommunizmus ügyét nem veszélyeztető véleménynyilvánítással, fellépéssel és akcióval kapcsolatos tolerancia.

Marx *A zsidókérdéshez* című tanulmányában bírálja az akkor polgári törekvéseket valló ifjúhegeliánus Bauer fivéreket, akik a zsidóság emancipálásának feltételeül azt szabták, hogy a zsidók előzőleg mondjanak le különösségükről, zsidó vallásukról. Azzal érveltek, hogy ez a hitvallás az, ami őket elválasztja a keresztény emberektől, az utóbbiakat velük szemben bizalmatlanná teszi, és a társadalomból való kirekesztésükre készteti. Marx mindenekelőtt megállapítja azt, hogy az adott *embercsoportnak* a vallással való szakítása nem egyszerűen elhatározás kérdése. A vallást a kizsákmányoló társadalom viszonyai gyökereztetik és erősítik meg az emberek tudatában. Ezért a zsidók éppúgy, mint a más valláshoz tartozó emberek, még ha akarnák is (ami tömegméretben nem valószínű), nem tudnának egy csapásra megszabadulni a vallástól. Másrészt azonban, ha a zsidók lemondanak a vallásukról, nincs szükség emancipációjukra, hiszen éppen a zsidóságukkal való szakítás révén elesne az az ok, ami miatt ellenük alkalmazták a diszkriminációt. Marx ezzel azt

hangsúlyozza, hogy a *politikai emancipáció, a demokratikus egyenjogúság éppen azt jelenti, hogy tudomásul veszik, és jogosnak fogadják el azt, hogy az emberek nem egyformák, hanem eltérőek, és akceptálják azt, hogy sajátosságaikban, megnyilvánulásaikban különösek legyenek. Mindenkit különös mivoltával együtt egyenjogúnak ismernek el, egyenlően kezelnek.* Ez a fejtegetés – természetesen – nemcsak az embereknek a vallás szerinti különösségére vonatkozik, hanem általában minden sajátos életmegnyilvánulásukra. A Marx által mondottak pedig – nyilvánvaló módon – nemcsak a polgári átalakulás időszakára érvényesek, hanem a szocialista demokráciára is.

A szocializmus fejlődésének magasabb fokán mindezekhez a speciális kérdésekhez a politikai emancipációval összefüggő egyéb, minőségileg új szükségletek megjelenése is kapcsolódik. A szocialista társadalom gazdasági, politikai és eszmei megszilárdulása elengedhetetlenné teszi azt, hogy a politikai emancipációt úgy szélesítsék ki, hogy az állampolgárok, illetve különböző csoportjaik ne csupán – mint eddig – sajátos *entitások*ként, a kormányzattal meghatározott *korporációs* kapcsolatot létesítő elemekként folytassák társadalmi tevékenységüket, s így vegyenek részt a közéletben, hanem teljesen szabad *öntevékenységet* fejthessenek ki. A politikai emancipációnak ez a továbbfejlesztése azt jelenti, hogy az állampolgárok és csoportjaik számára lehetővé kell tenni azt, hogy nem csupán a már kialakult és hagyományos szervezeti keretekben és formákban, vagy az eddigi módszerek és eljárások segítségével, hanem saját elképzeléseik szerint, szabadon megválasztott szervezeti módszerekkel, formákkal, tevékenységekkel fejthessék ki aktivitásukat, élhessék közösségi életüket. A politikai emancipációnak ez a lépése magában foglalja azt is, hogy a társadalom „hivatalos", eddigi megszervezési–irányítási–integrálási módjai mellett minden, a szocializmus, a kommunizmus ügyét nem veszélyeztető véleménynyilvánítás és fellépés, akció és szervezkedés számára a legmesszebbmenő toleranciát kell biztosítani. Csakis ezek az intézkedések vezethetnek közelebb annak *A német ideológiá*ban leírt állapotnak kialakulásához, amelyről Marx és Engels azt mondották: „az a közösségi viszony, amelybe egy osztály egyénei beléptek, és amelyet a kívülállókkal szemben fennálló közösségi érdekeik szabtak meg, mindig olyan közösség volt, amelyhez ezek az egyének csak mint átlagegyének tartoztak, csak amennyire osztályuk létezési feltételeiben éltek, olyan viszony, amelyben nem mint egyéneknek, hanem mint osztálytagoknak volt részük. A forradalmi proletárok közösségében viszont, akik a maguk és valamennyi társadalomtag léte-

zési feltételeit ellenőrzésük alá vonják, éppen megfordítva áll a dolog; ebben az *egyének* mint *egyének* vesznek részt. Éppen az *egyéneknek* ez az egyesülése (a most kifejtett termelőerőket feltételezve) helyezi az *egyének* ellenőrzése alá szabad fejlődésük és mozgásuk feltételeit..."*

Mindezek a követelmények a politikai emancipáció konzekvens végigvitelét és magasabb szintre emelését is szükségessé teszik. Elengedhetetlen például a gyülekezési és egyesülési jog olyan fejlesztése, amely minden, a szocialista társadalom vagy polgárai érdekeit nem sértő véleménynyilvánításnak, fellépésnek, akciónak és szervezkedésnek teljes szabadságot biztosít. Szükséges a „másság"-hoz való jog, a különvélemény s a kisebbség jogának tiszteletben tartására irányuló politikai-jogi intézményrendszer megteremtése. Ezek az intézkedések új teret biztosíthatnak az egyes egyének vagy különböző csoportjaik szabadabb mozgásához, és ezzel – politikai síkon – közelebb vihetik a társadalmat ahhoz a fejlődési fokhoz, „amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele".

Az egyének és közösségek szabadságfokának növelése a szocialista társadalom magasabb fejlettségi fokán elengedhetetlenné teszi azt, hogy a tudatos szocialista erők határozottan megkülönböztessék és elválasszák egymástól azokat a megnyilvánulásokat, amelyek a társadalomban fellelhető érdekmozgásokkal függnek össze, és az érdekkel kapcsolatos problémákat, feladatokat, rendezési módokat jelentik azoktól az egyedi és csoportmozgásoktól, amelyek egyéb motivációkra vezethetők vissza (eltérő elméleti vélemények, csoportsajátosságokat megjelenítő alkotások stb.). Az előzőek az embereknek, illetve csoportjaiknak szükségleteivel függnek össze, ezért meglehetősen „rugalmatlanok", és nem kényszereken nyugvó eljárásokkal csak kismértékben befolyásolhatók.

A szociális csoportok mozgásának másik fajtája a proletárforradalom után hosszú ideig összekapcsolódik az érdekmozgásokkal, és (ha az utóbbiak nem fejeződhetnek ki direkt módon) ezek áttételes megnyilvánulását jelentheti. Emiatt kénytelenek a szocializmus erői őket az érdekmanifesztációkkal csaknem azonos módon kezelni.

A szocialista viszonyok megszilárdulását követő időszakban viszont már mindjobban eltűnik ez az érdekekkel közvetlen kapcsolódó jellegük, és egyre inkább az egyes emberek és embercsoportok identitásának megjelenítését jelentik.

* MEM 3. köt. 68. old. (Kiemelés tőlem – *K. A.*)

Ezért az érdekeken nyugvó kifejezési módoktól eltérő sajátosságokkal bírnak, és csupán a személyes vagy közösségi nézetek, ízlések, kulturális igények különbözőségét manifesztálják. Ezek, valamint az egyediséget kifejező szervezkedési módok, melyek az emberek társulási szándékainak megnyilvánulásai, és az ezekből következő tevékenységi formák, mozgalmak, egyesülések nagyobb empátiát és affinitást tanúsíthatnak, „nyitottabbak" és toleránsabbak lehetnek az eltérő formákkal szemben, könnyebben elfogadhatják a racionális érveket stb.

Az itt említett megkülönböztetés nagy jelentőségű a szocialista demokrácia fejlesztésével összefüggő politikai gyakorlat szempontjából.

A másként gondolkodás szabadságának bizonyosfajta korlátozása a szocialista forradalmat közvetlenül követő időszakban – amikor a korábbi tőkésuralom eredményeképpen a szellemi életben, az emberek gondolkodásában még uralkodott a burzsoá és a kispolgári ideológia – önvédelmi intézkedés volt. A szocialista gondolkodás csíráit óvta a túlnyomó többséget befolyásoló nem szocialista nézetekkel szemben. Ezt a korlátozást a szocialista erők esetleg nem is valamiféle tudatos diszkriminációval hajtották végre. Elegendő lehetett az, hogy a szűken rendelkezésre álló nyomdakapacitást, papírmennyiséget, filmgyártáshoz szükséges felszerelést, színházakat és koncerttermeket elsősorban azoknak a műveknek biztosították, amelyekben túlsúlyban voltak a következetesen szocialista eszmeiséget képviselő gondolatok, nézetek, tudományos és művészi formák stb. A szocialista építés korábbi időszakában, akkor, amikor az emberek tudatossága a mainál jóval alacsonyabb szintű volt, ezen túl célszerűségből, különböző rendelkezésekkel, kiadási korlátozásokkal, meghatározott eszmei termékek és megnyilvánulási módok betiltásával is gondoskodtak arról, hogy a nem szocialista vagy egyenesen ellenséges erők ne juthassanak szóhoz, és eszmei ráhatásuk ne zavarja meg a még nem szocialista gondolkodású emberek tudatát.

Ez a korlátozás azonban esetenként nemcsak a nyíltan ellenséges szellemi megnyilvánulásokat sújthatta (és sújtotta), hanem a szocializmussal vagy a szocialista állam és a kommunista párt politikájával *nem teljesen egyező* vagy attól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, de nem reakciós nézeteket, kulturális termékeket stb. is.

A fejlett szocializmus időszakában a sajtószabadság, a tudományos kutatás és a művészet kifejezési szabadsága, a lelkiismereti szabadság törvényes előírásainak maradéktalan érvényesítése szellemében lehetővé kell tenni azt, hogy a „hivatalos", vagyis a szocialista társadalom

vezetése által terjesztett nézetek, szellemi alkotások mellett az eddiginél szabadabban kerüljenek napvilágra az azzal nem mindenben egyező vagy attól eltérő kulturális termékek, a másként gondolkodás különböző formái, és ezekkel szemben megfelelő tolerancia nyilvánuljon meg. Azaz – a szocializmussal nyíltan ellenséges, vagy a háborút, a fajelméletet, a nemzeti gyűlölet eszméit propagáló, illetve a teljesen felelőtlen nézetek, gondolatok, értékelések, szellemi megnyilvánulások kivételével – az osztályokhoz és szociális rétegekhez tartozó emberek és közösségek minden általuk szükségesnek tartott kérdésben, különösebb kötöttségek nélkül, akár a bevettől szélsőségesen eltérő formában is szabadon kifejthessék és terjeszthessék nézeteiket és állásfoglalásaikat, elgondolásaikat, javaslataikat és értékeléseiket. A szocialista elkötelezettségű kulturális termékek mellett az antikapitalizmus vagy csupán az antiimperializmus talaján álló, a kizsákmányolás nélküli társadalmat másként óhajtó, vagy a dolgozók javát igénylő humanista nézetrendszerek és szellemi termékek manifesztálásának korlátozása vagy egyenesen meggátlása ebben az időszakban – a korábbi fejlődési fázistól eltérően – már éppen a szocializmusra válhat veszélyessé.

Egyrészt azért, mert hamis biztonságérzetet nyújt. Az emberek tudatában lévő különböző felfogások, eszmék, tendenciák, hagyományok, közöttük az eszmei zavarok elhallgattatásával vagy felszínre kerülésük lehetetlenné tételével, illetve – ha ilyen előfordul – ennek kárhoztatásával, az ilyen gyakorlatot folytató szocialista erők nem szüntetik meg, hanem csupán elhallgattatják ezeket a nézeteket s ezek befolyását. Olyan látszat keletkezik, mintha mindenki a szocialista tudatosságnak olyan magas szintjén állna, mint amilyen a különböző színtereken nyilvánosan kifejezésre juthat. Azzal azonban, hogy a szocializmus erői a valóságosnál pozitívabbnak értékelik a lakosság tudati állapotát, csupán önmagukat csapják be. Ez a félreorientálódásuk viszont arra vezethet, hogy lemondanak a társadalom szellemi életének alaposabb felméréséről, a különböző tudatállapotok pontos számbavételéről. Ezáltal felvilágosító, ideológiai és politikai tevékenységük nem hat megfelelően.

Emellett a szellemi irányzatok ellen alkalmazott korlátozó rendszabályok nem eredményezik e tudattartalomnak a társadalom életéből való eltűnését. A szellemi karanténnal e nézetrendszerek csupán „hallgató", pontosabban elhallgattatott irányzatokká válnak. Hogyha a szocialista erők nem vetnek véget e helyzetnek, ha elfeledkeznek a vitáról, a különböző nézetek tisztázásáról – aminek azért mégiscsak alapvető feltétele,

hogy szóhoz jusson a vitatott felfogás –, nem lesznek képesek meggyőzni a „hallgató" irányzatok képviselőit. Ez viszont lehetetlenné teszi a szocialista tudatosság magasabb szintjének kialakítását. Ez a magasabb fok ugyanis nem alapulhat azon, hogy a szocialista társadalom polgárai a „hivatalos" ideológián kívül semmi mást nem ismernek. Csak akkor válik a marxizmus–leninizmus eszméje meggyőződésükké és módszerükké, ha a más nézetrendszerekkel való szembesítésében kitűnik, hogy adekvátabb magyarázatot és nagyobb eredményekre vezető metodikát jelent.

A szocialista erők fenti okokból bekövetkező mulasztásai tartósíthatják a „hallgató" irányzatok befolyását – számukra kedvező feltételek megjelenése esetén – újra virulensekké válnak. Szemléltetően bizonyítja ezt például jelenleg az ökonomizmus-pragmatizmus széles körű elterjedtsége a szocialista országokban.

A szocialista fejlődés magasabb fokán azért is kell biztosítani a különböző nézetek manifesztálásának lehető legnagyobb fokú szabadságát, a különböző felfogások közötti nyílt vitákat, mert enélkül mindazoknak az embereknek széles tömegeit is, akiknek nézetei különböző okoknál fogva nem egyeznek a „hivatalosan" terjesztett eszmékkel, csak hallgatásra kárhoztatják. Miután a „hivatalos"-tól eltérő felfogások nehezen jutnak szóhoz, miután nem folyik velük meggyőző párbeszéd és vita – nem nyilvánítanak véleményt vagy azért, mert azt kockázatosnak tartják, vagy mert nem érdemes. Ezzel azonban a szocialista erők megfosztják őket a párbeszéd, az eszmei tisztázás vagy a vita lehetőségétől. Ennek következtében tudatukban megmaradnak azok a hagyományok, értékelések és ezekből fakadó motivációk, amelyeket megtartanak maguknak, amelyeket csak bizalmas körben nyilvánítanak ki. Ez az eszmecsere viszont rögzíti korábbi, esetleg téves nézeteiket. A rájuk erőszakolt eszméket viszont csak felszínesen ismerik meg és csak formálisan vallják magukénak. Ez a kétféle gondolkodás irritáló feszültségeket kelt bennük. Ez szükségképpen a fennálló viszonyokkal való konfliktusos kapcsolatukat váltja ki. Ez a kettősség egyben a társadalomban meglévő kétféle közvélemény kialakulására és egymással párhuzamos fejlődésére vezet.

Mindezek a tények és indokok teszik érthetővé azt, hogy míg az érdekmozgások terén bekövetkezett változások ellenére a kommunizmus felépítéséig alapjában véve megmarad lényeges mozzanatként a magánemberek, illetve az egyes érdekcsoportok tevékenységének koordinálása, szabályozása (és esetenkénti korlátozása), addig a szocia-

lista építés magasabb fokán jelentősen megnövekedhet, és meg is kell növekednie az egyes egyének, illetve szociális közösségek specifikumát megjelenítő, másként gondolkodó voltukat, eltérő nézeteiket, törekvéseiket, aktivitásuk különböző fokát kifejezésre juttató szabadság fokának.

Ha a szocialista társadalom vezetése nem vállalja a szocialista demokrácia szabadságfokának szükségszerűvé vált kiterjesztését, politikai és szervezeti konzervativizmusa miatt elveszíti széles dolgozó tömegek rokonszenvét és aktív támogatását, és ezzel a szocializmus érdekeivel ellentétesen cselekszik.*

Mindazok a pozitív hatások, amelyek a szocialista demokrácia szabadságfokának az adott körülményekhez alkalmazkodó kiterjesztéséből származnak, mindazok a súlyos következmények, amelyek elkerülhetetlenül bekövetkeznek abban az esetben, hogyha a szocializmus tudatos erői elmulasztják ezt a lépést – elengedhetetlenné teszik azt, hogy *a tudatos, elkötelezett szocialista erők önszántukból maguk kezdeményezzék a dolgozó tömegek szabadságfokának kiszélesítését.* Amikor a szocialista társadalmi átalakulás előrehaladottabb szakaszán kezdeményezik és biztosítják azt, hogy az egyes egyének és szociális csoportok véleménynyilvánításának és szervezkedési területen megnyilvánuló aktivitásának szabadságfoka kiterebélyesedjen, és elősegítik azt, hogy a szocialista demokrácia e téren is jelentős mértékben szélesedjen, akkor ez nem pusztán az érdekelt állampolgárok és társadalmi közösségek javát szolgálja. Új erőforrásokat szabadít fel, és a szocialista építés problémáinak sokoldalúbb, bölcsebb megválaszolását s optimális megoldását teszi lehetővé.

A fenti tények – úgy vélem – meggyőzően bizonyítják azt, hogy a poli-

* A fentiek nem csupán hipotézisek. Az említett folyamat játszódott le például az 1970-es esztendők második felétől kezdve Lengyelországban. Ott – részben a „hivatalos" ideológia „önelégültsége", az élő problémákra való reagálásának fogyatékosságai, a szocialista alapon nyugvó szellemi megnyilvánulások egyneműsége, fantáziátlansága, lakkozása, részben a „hivatalos" szervezeti struktúra megmerevedése, formálissá vált működése nyomán – megjelent és megerősödött a „második nyilvánosság". Különböző féllegális szervezetek – KOR, közvéleményt formáló különböző körök, „repülő egyetemek", ellenzéki csoportok stb. – formájában a meglévő „hivatalos" szellemi kifejezési lehetőségek mellett másfajta, a tömegek véleményét a „hivatalos szervezetekénél" tartalmasabban, színesebben, a dolgozók törekvéseit élőbben megtestesítő szervezetek tömege jött létre. Ezek a lengyelországi szocialista rendszer válságakor szinte készre kidolgozott eszmei platformokkal, szervezetekkel és mozgalmi formákkal léphettek fel, és tömöríthették a szocializmus eddigi politikájával szembekerült tömegeket.

tikai emancipáció folyamata a szocializmus körülményei között nem zárul le, és nem is zárulhat le a szocialista forradalmat követő intézkedésekkel. A politikai emancipáció tényleges realizálása elengedhetetlenné teszi azt, hogy a szocializmus erői a politikai emancipációt folyamatnak tekintsék, amelyet a társadalom előrehaladása során permanensen folytatni kell, és az elért fejlődési fokoknak megfelelően újabb elemekkel kell tökéletesíteni. Ez az evolúció pedig mindaddig tart, amíg a társadalomban meg nem valósul a politikai és az „emberi", a részleges és a totális emancipáció egysége, és ezzel megszűnik a politikai emancipáció különvált fejlődési folyamata.

A CITOYEN ÉS A MAGÁNEMBER KÖZTI KÜLÖNBSÉG FOKOZATOS LEBONTÁSA

Fentebb szóltunk már arról, hogy a létező szocializmus viszonyai között szükségszerű és teljesen jogosult a „magánérdek" és a „magánemberi lét" tendenciája.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezeket egyszer s mindenkorra adott és örökké megőrzendő társadalmi jelenségekként kell kezelni. Marx írja azt, hogy az emberi emancipáció csakis akkor valósulhat meg igazán, hogyha „a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt, és mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között, az *emberi nem lényévé* vált, csak ha az ember maga »force proprie«-jait (tulajdon erőit) *társadalmi* erőként ismerte fel és szervezte meg, s ennélfogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai* erő alakjában..."*

Ez a marxista program azt jelenti, hogy az emberek szabadságának eléréséhez véget kell vetni annak, hogy az egyes emberek csakis magánemberként, vagyis önző egyénként legyenek képesek egzisztálni, a „citoyen"-ként tevékenykedő emberek pedig csupán illuzórikus, nem reális közösségi lények legyenek, akik emberi nemhez tartozó mivoltuk szerint csakis a politikai állam keretei között legyenek képesek cselekedni, vagyis a társadalom egy szűkebb területére korlátozottan tudjanak hatni. El kell tűnnie annak az állapotnak, melyben az emberek magánérdekei ütközésbe kerülnek közösségi lény mivoltukkal, s melyben eközben háttérbe szorul az ember nembeli vonása, társadalmi lény

* MEM 1. köt. 371. old. Budapest, 1957.

mivolta. Meg kell szűnnie annak a társadalmi helyzetnek, melyben az emberek társadalmi körülményei messzemenően korlátozhatják az arra alkalmas egyes egyéneket is abban, hogy – a népszuverenitás egyenlő részeként – az őket megillető jogokkal élhessenek. Szükségtelenné kell válnia az olyan társadalmi állapotnak, amelyben az önző magánemberek közösségi lény mivoltát egy velük szemben álló külön erő, az állam érvényesíti akár akaratuk ellenére is, de mindenképpen jelentős ellenállásuk mellett. Biztosítani kell azt, hogy a valóságos életben az egyén valóban és mindenoldalúan szabad egyén legyen, akinek személyiségét nem torzítja el a magántulajdon, illetve az, hogy nem rendelkezik azokkal a feltételekkel, amelyek egy valóban emberi léthez szükségképpen hozzátartoznak, s akinek autonómiáját nem korlátozza valamiféle rajta kívül álló tényező (a politikai állam), s aki olyan közösségi lény, aki *helyzeténél fogva*, saját meggyőződését, belső ösztönzéseit követve, *tulajdon erőit kifejtve magától értetődően* az emberi nem egyik reprezentánsa.

E társadalmi helyzet elérésének feltétele az, hogy az elkülönült magánemberek egymástól elszigetelten érvényesülő, egymással konkuráló, szembeforduló, egymást kölcsönösen korlátozó, paralizáló termelőerői, adottságai, képességei, energiái, törekvései egyesüljenek, és a társult, öntudatra ébredt, együttműködő emberek tulajdon közös erőiként fejtsék ki hatásukat. Ezt azonban csakis a termelőerők fejlettségének magas fokán lehet biztosítani. Ez teremti meg a társadalom olyan mindenoldalú és nagymértékű gazdagságát, amely az adott viszonyok erejénél fogva arra készteti az embereket, hogy anyagi és szellemi erőforrásaikat ésszerűen használják fel. *A német ideológiá*ban erről Marx és Engels a következőket írja: „valóságos felszabadulást nem lehet keresztülvinni másképpen, mint a valóságos világban és valóságos eszközökkel... Egyáltalában az embereket nem lehet felszabadítani, ameddig nincs módjukban tökéletes minőségben és mennyiségben ellátni magukat étellel és itallal, lakással és ruházattal. A »felszabadítás« történelmi tett, nem gondolati tett, történelmi viszonyok idézik elő, az ipar, a kereskedelem, a földművelés, a közlekedés állása..."* „A kommunista társadalom keretében – az egyetlenben, ahol az egyének eredeti és szabad fejlődése nem frázis – ennek feltétele éppen az egyének összefüggése, olyan összefüggés, amely részben a gazdasági előfeltételekben áll, részben a mindenki szabad fejlődéséből eredő szükségképpeni szolidaritásban, és végül az egyének a meglévő termelőerők bázisán kifejtett egyetemes

* MEM 3. köt. 27–28. old.

tevékenységi módjában. Így tehát meghatározott történelmi fejlődési fokon álló egyénekről van szó..." Marx és Engels hozzáfűzik azt, hogy a szükségszerű kommunista forradalom maga is egyik közös feltétele az egyének szabad fejlődésének.*

Hogyan alakulnak ki ezek az egyének? Milyen szerepe van szabad fejlődésük kibontakozásában a kommunista forradalomnak?

A kommunista forradalom feltétele és első szakasza a szocialista hatalom megteremtése és az ezzel együtt járó politikai emancipáció folyamata. Azzal, hogy az állampolgárokat megszabadítja az őket korábban gúzsba kötő kötelékektől, azzal, hogy felszámolja a privilégiumokat és az előjogokat, azzal, hogy az embereket egyenlővé nyilvánítja, azzal, hogy megszabadítja őket a kizsákmányolástól és az elnyomástól, csak a lehetőségét és részben feltételeit teremti meg annak, hogy az emberek ténylegesen felelős közösségi emberekké, citoyenekké váljanak. Ez a *részleges,* csak a *politika* síkján maradó emancipáció még nem elégséges ahhoz, hogy – Marx szavaival – „a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt".

Ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, a kommunista társadalmi forradalom kibontakozására és vele együtt a társadalmi viszonyok gyökeres és univerzális átalakítására van szükség. Ennek egyik legdöntőbb része az anyagi feltételek fejlesztése, a termelőerők növelése, a társadalom olyan nagyfokú gazdagságának elérése, ami lehetővé teszi azt, hogy a „mindenki képességei – mindenkinek szükségletei szerint" elvének érvényesítésével az egyes egyén magánérdeke optimálisan elégüljön ki anélkül, hogy ez más egyének, illetve a közösségi érdekek rovására történne.

Ennek az állapotnak a megteremtésével létrejön az egyén és a közösségek harmonikus viszonya, ami a kommunista társadalom körülményei között az egyént *ténylegesen* közösségi lénnyé teszi. Önfenntartásának, sokoldalú fejlődésének, mindenirányú önmegvalósításának érdekei – melyek természetesen egyedenként mindig másként és másként jelentkeznek – az egyes embert a közösségeivel való együttműködésre késztetik. Csakis a lényegi erők optimális működtetésére társult egyedek közösségei biztosíthatják ugyanis mind az egyének személyi szabadságának feltételeit, valamint az egyediségét kibontakoztató, manifesztáló és érvényesítő egyén ebbéli tevékenységének kereteit és közegét, illetve az

* Uo. 434. old.

ebben közreműködő társaival, teljesítményeinek értékelőivel és elismerőivel való szerves kapcsolatát.

Ahhoz, hogy az ily módon *objektíve* közösségi lénnyé vált magánegyén *szubjektíve* is az legyen, nem elegendő a létfeltételek gyökeres megváltozása, az egyén–közösség viszony pozitív alakulása. A „magábanvalóan" közösségi lénynek „magáértvaló", azaz tudatos és cselekvő közösségi lénnyé kell válnia. Ennek egyik fázisa a politikai emancipációval *potenciálisan* citoyenné vált egyén *valóságos* citoyenné válásának folyamata.

Az átmenetet ehhez a tényleges és tartalmas politikai élet biztosítja. A társadalmi emancipáció eredményes folytatásához, a szocialista, a kommunista társadalom viszonyainak eredményes fejlesztéséhez éppúgy, mint az „igazi", a „magáértvaló" közösségi ember kialakításához egyrészt elengedhetetlen az, hogy a társadalmat ne a tőle elkülönült szervek vagy vezető testületek uralják, hanem a „hozzáértő dolgozó nép okos gyülekezetében" vitassák meg a társadalmi problémákat, közös megállapodással döntsék el azt, hogy merre tartsanak és mit tegyenek, és végül, közakarattal, lássanak hozzá a kijelölt tennivalók elvégzéséhez.

Másrészt, felelős állampolgárrá, *tényleges* citoyenné, majd nem csupán a politika terén megnyilvánuló közösségi lénnyé az ember csakis egy olyan politikai közegben válhat, ahol van szava, s ahol értelme is van annak, hogy a személyes dolgain túlmenő kérdésekbe, a közügyekbe beleszól. Azaz ahol állásfoglalása ilyen vagy olyan módon befolyást gyakorol a jelen vagy a jövő történéseire. Csakis egy valóságos politikai életben válnak a szocialista társadalom állampolgárai számára a közügyek fontos és személyes ügyükké, csakis a valódi politikai mozgás teszi őket érdekeltté abban, hogy politikai téren is aktivizálódjanak, csakis ez tanítja meg őket az önigazgatásra, a közakarat, a társadalmi érdek és az emberi együttélés szabályainak önkéntes betartására.

Ennek folyamán, személyes aktivitásuk kibontakoztatásával válnak a szocialista társadalom *jogilag-politikailag* emancipált tagjai, a *potenciálisan* citoyenné lett emberek *tényleges* citoyenekké. A kommunizmus anyagi feltételei megteremtése után és ennek alapján, egy tartalmas politikai életben bekövetkezett fejlődés eredményeként a *politikai* téren valóságos közösségi emberekké vált emberek társadalmi felelőssége megnövekszik, fokozatosan *kiterjed* az *emberi-közösségi életnyilvánulások minden lényeges területére.* Ezzel azonban a valóságos citoyenek túllépnek a csakis a politika területén megnyilvánuló közösségi lény mivol-

tukon: totálisan közösségi egyénné válnak. Megszűnik a valóságos egyén önössége és a citoyenként tételezett egyén elvont, immaginárius közösségisége, azaz a magánegyén és a citoyen különbsége és ellentéte. A reálisan létező „valóságos ember" nem csupán az *elmélet* vagy a *politikai* illúzió síkján lesz közösségi lény, hanem *valóságosan* is azzá válik.

A létező szocializmus országai ennek a hosszan tartó evolúciónak jelenlegi szakaszán csaknem mindenütt annak a rendkívül jelentős problémának a megoldásán munkálkodnak, hogy *miképpen valósítsák meg az átmenetet* a jelenlegi, döntően a „magánemberi"-re orientáló társadalmi viszonyoktól a citoyen, illetve a rajta is túlmenő *totálisan közösségi lény mivoltú társadalom felé.*

Ez az evolúció nem úgy következik be, hogy az egyes egyének jogos magánérdekeit háttérbe szorítják, s a citoyeni magatartást különböző módokon népszerűsítik, preferálják (ahogyan ez a szocialista építésnek a személyi kultusszal terhelt időszakában nemegyszer történt).

A magánemberi mivoltból fakadó normális emberi igények kielégítésének mind magasabb színvonala révén, amelyet a társadalom gazdagságának gyarapodása biztosít, és mint emberi jogokat garantál, azok a magánemberi tendenciák, amelyek korábban arra késztették őket, hogy önmaguk érdekének mindenekfeletti előtérbe állításával elégítsék ki magánegyéni érdekeiket, fokozatosan feleslegessé válnak. Az emberi cselekvőképesség és tudás, a törekvés és az aktivitás immár nem a magáncélok elérésének hajtóerejeként kell hogy működjön. Mind nagyobbra növekedvén, megfelelő cselekvési teret követel. A társadalmi közösségnek kell biztosítania azt, hogy ez az emberi tudás és energia megfelelő mozgástérhez juthasson, a közösség ügyeinek hajtóerejévé váljon. A citoyen magatartás fejlesztése, a közügyek felé történő átirányítása biztosíthatja azt, hogy a magánember képességeit, tetterejét, öntevékenységét a társadalom számára hasznosan használják fel, ami egyben a magánegyén többoldalú személyiséggé és egyben közösségi lénnyé való fejlesztését is lehetővé teszi.

A társadalom fejlettebb állapota megköveteli az egyes magánegyének aktivitását, márészt ez az állapot több cselekvési alternatívát is nyújt a szocializmus körülményei között élő és tenni akaró emberek számára.

A jómódú emberi élet körülményei között élő, kulturált és öntudatos emberek eleget tehetnek a társadalmi közösség feléjük megfogalmazott elvárásainak, mert nemcsak megfelelő tudással és képességgel, hozzáértéssel és tenniakarással, nemcsak elegendő szabadidővel fognak rendelkezni ahhoz, hogy a közösség ügyeivel foglalkozhassanak, hanem ezt

a feladatukat fokozatosan, szocialista tudatosságuk növekedésének arányában mindinkább nem csupán kötelességük, hanem egyben emberi mivoltuk egyik fő megnyilvánulási formájának is fogják érezni. Öntudatuk pedig lehetővé teszi majd számukra nemcsak azt, hogy hozzáértéssel döntsenek a közügyekben, hanem magától értetődőnek tekintsék azt is, hogy magukat a közösség döntéseinek alárendelik, munkát végezzenek, felelős magatartást tanúsítsanak, őrizzék a társadalmi rendet, betartsák az emberi együttélés szabályait.

A társadalom fejlődésével ily módon egyre inkább kiszélesedik annak az *objektív* alapja, hogy az emberek a közélet aktív intézőivé, valóságos citoyenekké váljanak.

Ahhoz azonban, hogy ez bekövetkezzék, nem elegendőek a kedvező objektív feltételek. Az is szükséges, hogy ezek a szubjektumok motivációjává váljanak.

A citoyenek aránya egy adott társadalomban nem megváltoztathatatlan adottság, hanem megfelelő tudatosító, nevelő, mozgósító és szervező tevékenység eredménye, illetve a közügyek rendszeres intézésébe a korábbi időszakban még be nem kapcsolódott emberek öntudatra ébredésének és aktivizálódásának függvénye.

Ahhoz, hogy a valódi közösségi ember kialakulását elősegítő objektív és szubjektív társadalmi feltételek reális lehetőségekből valósággá váljanak, mindenekelőtt a szocializmus aktív, elkötelezett képviselőinek, vezető szervezeteinek, társadalmi mozgalmainak és intézményeinek megfelelő tudatos tevékenységére van szükség. Arra, hogy egyrészt a közügyek demokratikus megvitatása és eldöntése érdekében jó, tartalmas és hatékonyan működő demokratikus fórumokat és szervezeti kereteket teremtsenek. Másrészt, hogy tevékeny részvételre mozgósítsák azokat az embereket, akik a közösségi ügyekhez még nem öntudatos citoyenek módjára viszonyulnak. Csakis e tudatos tevékenység vezethet sikerre, arra, hogy a citoyenek száma állandóan emelkedjen.

A szocializmus elkötelezett híveinek azt is meg kell vizsgálniok, hogy milyen okok tarthatják vissza az egyéneket attól, hogy valóban közösségi emberként tevékenykedjenek. Ezeket a gátakat is le kell dönteniök, és ösztönözniük kell az embereket a citoyen típusú magatartásra.

A közösségi ügyek intézésébe való aktív bekapcsolódás egyik legjelentősebb akadálya a jelenlegi időszakban az, hogy a magánegyének jelentős tömegének nincs vagy nincs kellőképpen kielégítve még jogos magánérdekeinek egy része sem. Azok az emberek pedig, akiknek elemi létfenntartási gondjaik vannak, nyilvánvalóan ezek megoldására

fogják összpontosítani a figyelmüket és kisebb érdeklődést fognak tanúsítani a tőlük távolabb álló közösségi gondok iránt.

Ezért a közösségi emberi magatartás fejlesztésének egyik döntő feltétele az, hogy a társadalom az elemi léttel összefüggő szükségleteik kielégítését biztosítsa. Ez azonban azt is jelenti, hogy e társadalom és vezetői a magánegyéni gondokhoz „gondviselő társadalomként" kell hogy viszonyuljanak. Azaz hozzá kell járulniok az egyének sajátos helyzetéből adódó kiadásokhoz (például a gyermeknevelés segítésével, a hátrányos helyzetben lévők támogatásával, a többszörösen hátrányos helyzetű csoportok – például a veszélyeztetett gyermekek vagy a cigányság – specifikus kezelésével stb.).*

A szocialista társadalom a magánegyénhez való viszonyában nem helyezkedhet arra az álláspontra, hogy „boldoguljon ki-ki, ahogyan tud". Nemcsak azért nem vállalhatja ezt az elvet, mert ez idegen a szocializmus szemléletétől, hanem mert a szocialista vezetés a magánegyénhez való kapcsolataiban nem valamiféle nagylelkű adományozó, hanem a közösségi javak kezelője, akinek nem szabad pusztán utilitárius módon viszonyulnia a szocialista társadalom polgáraihoz. Azok a hatalmon lévő csoport tagjaiként attól a hatalomtól, amely az ő uralmukat fejezi ki, joggal igényelhetik saját egyéni érdekeik bizonyosfajta méltányolását és kielégítését.

Ez azonban nem pusztán erkölcsi „kell", „Sollen", hanem a szocialista társadalom jól felfogott érdeke. Ha ez a társadalom nem védi meg polgárait az antiszocialista jellegű fellépésektől vagy a jogtalan érdekérvényesítésektől, ha közömbösen viszonyul magánemberi gondjaikhoz, ha nem munkálkodik azon, hogy fokozatosan lebontódjanak azok a társadalmi különbségek, amelyek a közösség különböző tagjai között fennállnak – akkor rendkívül nehéz, szinte lehetetlen kézzelfoghatóan és ténylegesen bizonyítania azt, hogy ez a hatalom más, mint a kizsákmányoló rendszereké, hogy ez a rendszer, ez a társadalom az emberek javáért jött létre, s az emberek szabaddá tételének programját valósítja meg. Még a társadalom érdeke, a hatalom stabilitásának érdeke is azt diktálja, hogy a társadalom olyan viszonyokat teremtsen, ahol az emberek nem kerülnek a „lét vagy nem lét", az „elfogadható emberi élet vagy

* Természetesen a „gondviselő társadalom" jelleg nem lehet és nem is ideális. A szocialista állam, a szocialista közösség, a társadalom által vállalt preferenciák, pótlások, feladatvállalások mértékét a társadalom gazdasági és egyéb adottságai határozzák meg, és ezek rendszerint – különösen a szocialista társadalmi átalakulás kezdeti szakaszain – messze elmaradnak az optimálisnak tekinthetőktől.

a vegetálás" dilemmája elé, ahol helyzetük nem válik reménytelenné, hanem megvan az esélyük arra, hogy előbbre jussanak. Ezt az elvet még a fejlett tőkés kizsákmányoló társadalmak is vallják. Jól tudják azt, hogy éppen „jóléti" állami intézkedésekkel, a magánemberi gondok közösségi eszközökkel való részleges enyhítésével csökkentik a társadalmi feszültségeket, növelik az adott társadalom legitimitását.

A „gondviselő társadalom" intézkedésének következményeként növekszik az emberekben annak tudata, hogy gondjaik nem közömbösek a társadalom számára, azokkal nem maradnak magukra, hanem – a lehetőségekhez képest – segítséget kapnak. Így a társadalom „gondviselő" gesztusára maguk is pozitívan reagálhatnak: ők is felelősséget éreznek a közösség ügyeiért.

A citoyen-magatartás – mint mondottuk – meghatározott terheket is jelent, időt és energiát igényel azoktól, akik a közösség érdekében tevékenykednek. Ezeket a terheket csökkentheti az, hogyha a társadalom tagjainak mind nagyobb tömege kapcsolódik be a társadalmi ügyek intézésébe. Ha a köz érdekében mindenki tesz valamit, akkor szükségképpen kisebbé válnak az egyes emberre jutó feladatok, és könnyebbé válik a megoldásuk is.

A citoyen-magatartással szembeni averziók és ellenérdekeltségek elhárítása érdekében a tudatos szocialista erőknek törekedniök kell arra is, hogy kimunkálják az emberek érdekeltségét a közéletiségben, a közösségi emberi magatartásban. Ehhez nyilvánvalóan tartalmassá kell tenniük a közéletet, valamint növelniök kell a citoyen-magatartás presztízsét, igazi társadalmi jelentőségéből kiindulva sokoldalúan és meggyőzően, a gyakorlatban is bizonyítaniuk kell azt, hogy az az emberi lét dimenzióinak kitágítása, hogy sajátos kompenzációs lehetőség az emberek számára, olyan mozgástér, amelyben ugyan nem anyagi értékekkel honorálva, de ugyancsak valós emberi értékek elnyerésével, nekik megfelelő élettel válik értelemmel bíróvá a személyiség ténykedése, élete, sorsa.

A közösségért tevékenykedő citoyenek tömegének növelése meghatározott anyagi feltételektől is függ. Nemcsak arról van szó, hogy a demokratikus közélet kettős értelemben is „költségigényes". Egyrészt ahhoz, hogy alternatív döntéseket kimunkálhassanak, az anyagi javak bizonyos mennyiségére van szükség, amelyet lehet ide vagy oda csoportosítani.*

* Ha a társadalomnak csak annyi eszköze van, amennyi a létszükségletek minimumát biztosítja, akkor szükségképpen nincs miről vitatkozni, hacsak nem akarják a vita tárgyát képező alapot úgy megteremteni, hogy a lakosság egy részét nyomorúságra ítélik.

Másrészt, az anyagi eszközök bizonyosfajta többletére azért is szükség van, mert a demokratikus közélet döntései esetenként nem optimális megoldást eredményezve – mint a demokratikus döntés sajátos „árát" – pluszkiadásokat is igényelhetnek.

A citoyen-magatartás általánosabbá tételének előmozdítása érdekében arra is szükség van, hogy a társadalom igazságos legyen a közérdekében tevékenykedő tagjaival. A társadalom nem helyezkedhet arra az álláspontra, hogy az egyes egyénektől korlátlanul megköveteli azt, hogy közösségi felelősséggel bíró és ezt tettekben tanúsító citoyenek legyenek, még akkor is, hogyha ez bizonyos anyagi hátrányokkal jár, s ugyanakkor, amikor a közösségivé lett egyén a társadalomtól bizonyos magánérdekei kielégítéséhez való hozzájárulást kíván, akkor a társadalom ezt pusztán magánemberiként, az egyed magánügyének megnyilvánulásaként kezelje, és elzárkózzon magánérdekei bármiféle akceptálásától. Elengedhetetlenné válik tehát az, hogy azokat az embereket, akik feltétlenül eleget tettek a társadalom iránti kötelezettségeiknek, és *ezen felül ténylegesen* a társadalom javára szolgáló közérdekű tevékenységet végeznek, akik valóban citoyenekként munkálkodnak a közösség javáért, ne kezelje ugyanúgy, mint akiktől távol áll minden saját érdekeiken túlmenő közösségi ügy. A közéleti magatartás figyelmen kívül hagyása ugyanis – amikor a társadalomban a magánemberi tevékenység képes biztosítani a jobb életet – azt eredményezné, hogy mind az érdekelt egyének, mind a társadalmi közvélemény a közösségi embereket, a citoyeneket „balekoknak" tekintené, akiket nem becsülni, hanem gúnyolni kell.

Alá szeretném húzni: egyrészt *valóságos teljesítmények,* és nem az adminisztrálás, a formális „mozgalmárkodás" azok, amelyeket számba kell venni, és amelyeket megfelelő módon, akár anyagilag, akár erkölcsileg honorálni kell. Másrészt, a citoyen-tevékenység értékelésénél *semmiképpen sem jelenthet előnyt az, hogy valaki hivatásszerű funkcionárius, apparátusbéli dolgozó.* Lehet, hogy a közügyek intézésében ezek az emberek tevékenyebben vesznek részt, mint azok, akik „nem hivatásosak". Ez azonban nem lehet indoka annak, hogy ezért mindenféle előnyökhöz jussanak, prioritások illessék meg őket, a többi embernél nagyobb mértékben részesüljenek a közösségi javakból. Nekik a közügyek intézése nemcsak hivatásuk, hanem *foglalkozásuk* is. *Ezért* kapják fizetésüket, ezért van meghatározott társadalmi pozíciójuk és státusuk. A citoyeni magatartás hivatásos ellátóinak a közösségért végzett többletmunkája éppen azért, mert az a társadalmi munkamegosztásban

játszott szerepük, esetenként kevesebb áldozatot, többletidő-ráfordítást követel meg, mint azoké, akik munkájuk tisztességes elvégzése *után* állnak a közösség rendelkezésére.

Számtalanszor előfordul az, hogy míg a politikusoknak, tudósoknak, művészeknek, ideológusoknak, a tömegkommunikációs eszközök dolgozóinak a teljesítménye a nagyközönség előtt zajlik, s megfelelő nyilvánosságot kapván, társadalmilag fontos megnyilvánulásnak tekintik, addig a munkamegosztás alsóbb régióiban dolgozó emberek „citoyenségét" nem tekintik az előző kategóriákban említettekhez hasonló jelentőségű és elismerendő társadalmi tettnek. Ez a szemlélet több szempontból is hibás. Egyrészt nem pusztán a társadalmi munkamegosztás magasabb régióiban elhelyezkedő emberekből állnak a közösségi ügyekért munkálkodó emberek. Másrészt ahhoz, hogy tömegesen alakuljanak ki a citoyen-mivoltot vállaló, manifesztáló egyének, nemcsak az „elit", hanem a lakosság többségének citoyenné válása és citoyenként való ténykedése is szükséges. Ez teszi ugyanis lehetővé azt, hogy a szocializmus eszméi a mindennapos élet legalsóbb szintjeibe is behatoljanak, és ott is gyökeresen átformálják az életet. A hatalmi pozíciók elfoglalása után (és azzal együtt) ez lesz az egyik alapvető feltétele annak, hogy a szocializmus véglegesen és minden területen győzzön.

Ebből a megfontolásból kiindulva, az eddigieknél nagyobb mértékű nyilvánosságot és megbecsülést kell biztosítani *minden* közösséget szolgáló tettnek, és gondoskodni kell arról, hogy ne csak egyes lakossági kategóriák tettei legyenek a „citoyenség" mutatói és mércéi, hanem *minden egyéné és csoporté, aki a köz ügyéért ténylegesen fáradozott.*

A szocialista társadalom embereinek „citoyen"-né való nevelése, a „citoyen"-magatartás vállalásának szorgalmazása során számba kell venni azt, hogy mi az, ami az emberek széles tömegeit visszatarthatja a közélettől. Ennek egyik oka az, hogy a közélet *többletmunkát,* fáradozást, önfegyelmet és *felelősséget* követel. A közösségért érzett felelősségtől diktált fellépések nemegyszer meg nem értésbe, közönybe vagy ellenállásba ütközhetnek, amelyeknek leküzdése ismét csak jelentős erőfeszítéseket igényel.

Esetenként a „citoyen"-ként működő állampolgárt még a létező szocializmusban is bizonyos hátrányok érik, aktivitása esetleg erkölcsi vagy anyagi áldozatokkal is jár. Amikor például valaki tanácstagként, népi ellenőrként vagy bírósági ülnökként tevékenykedik, és az ezzel töltött időben a munkából kimaradva csupán az átlagbérét kapja, akkor nemcsak keresetén érzi meg azt, hogy a közösségért meghatározott feladatot

vállalt. Mindig előfordul az, hogy esetenként népszerűtlen határozatokat is kell hozni, olyan döntéseket, amelyek a közösség érdekét érvényesítve egyes egyéni érdekeket csorbítanak.

A szocialista rendszer iránti aktív elkötelezettség és ennek a logikus következményeként az érte való kiállás, aktív cselekvés nem mindig népszerű a citoyenként tevékenykedő ember szűkebb vagy tágabb környezete előtt. Olykor még családja sem érti meg ezt a tevékenységet és a családot megrövidítő áldozatnak tekinti. Az elmaradottabb vagy a szocialista viszonyokkal szemben álló emberek pedig nemegyszer elvtelenségnek vagy konformizmusnak értékelik a citoyen-magatartást, s a jobbik esetben értelmetlenségnek, felesleges nyűgnek, túlbuzgóságnak, a rosszabbikban a személyes karrier építgetésének tekintik.

A közérdek szolgálatában végzett tevékenység, a társadalmi rend normáinak betartására, értékeinek érvényesítésére irányuló cselekedet nemritkán konfliktusokra vezet olyan emberekkel, esetleg csoportokkal, akik vagy amelyek sértik a társadalmi érdekeket. Ezek a konfliktusok pedig nem feltétlenül a pozitív magatartást tanúsítók győzelmét hozzák. Olykor rendkívül hosszan tartó és kínos folyamatban derül ki az igazság, s a jogosan fellépő, közérdeket szolgáló ember sokáig mellőzésnek, sőt egyenesen üldözésnek lehet kitéve.

Mindezek a tények hatnak a „még nem citoyen" emberekre. Visszatarthatnak embereket a közéletbe való bekapcsolódástól, és e negatív tapasztalatok nyomán visszahúzódhatnak arra a társadalmilag is akceptált tevékenységi területre, a magánélet szférájába, ahol kisebb veszélyekkel és nagyobb közvetlen eredményekkel fejthetik ki aktivitásukat.

Ezeknek a tényeknek a tudatában kell folytatni, újra és újra megújítani az erőfeszítéseket annak érdekében, hogy megértessük a közügyek intézésébe való bekapcsolódás társadalmi és egyéni fontosságát, hogy elhárítsuk azokat a negatív tényezőket, amelyek az effajta tevékenységtől az egyes embereket visszatartják.

A létező szocializmus előrehaladottabb fejlődési fázisában e társadalomnak a polgárai számára a demokráciának az adott viszonyok közti lehetséges maximumát kell biztosítania. Lehetővé kell tennie azt, hogy a szocialista társadalom polgárai a lehető legszabadabb módon fejezhessék ki önmagukat, és aktivitásukat a legkülönbözőbb formákban és módokon gyakorolhassák. Ezért a szocialista rendszer demokratizmusának szélesítése napjaink egyik legdöntőbb feladata.

Természetesen a létező szocializmusban és még annak fejlettebb tör-

téneti szakaszában is a politikai mozgás lehetőségei, kiterjedtsége, kötöttsége vagy szabadsága mindenkor attól függ, hogy milyen a belpolitikai és a nemzetközi helyzet, milyenek a gazdasági, szociális vagy a külgazdasági körülmények, milyenek az adott erőviszonyok.*

Egy tartalmas szocialista demokrácia kibontakoztatása érdekében mindenkor figyelembe kell venni az adott történeti és társadalmi körülményeket. Ezeknek megfelelő módon kell meghatározni a tennivalókat. A szocialista társadalom vezetésének mindenkor fel kell mérnie azt, hogy milyen konkrét intézkedésekkel és új szervezeti formák létrehozásával, milyen működési eljárások módosításával kell továbbfejleszteni a szocialista demokráciát, továbbá azt, hogy a szocialista demokráciának ez a kiszélesítése milyen mértékű és irányú legyen. A szocializmus tudatos képviselőinek kell – a dolgozó nép igényeit is számba véve – biztosítaniok nemcsak ennek az irányvonalnak a kidolgozását, hanem az adott időszaknak és a konkrét körülményeknek megfelelő megoldását.

A szocialista demokrácia azonban még a szocializmus magasan fejlett szakaszán sem fejlődhet teljesen parttalan hatalomgyakorlási formává. Amíg szocializmus van, nem érheti el a „tiszta demokrácia" minden megkülönböztetéstől, korlátozástól mentes szabadságfokát.

Nemegyszer találkozni azzal a vélekedéssel, melyet teoretikus formában a létező szocializmussal szembeni kritikaként főleg egyes „eurokommunista" ideológusok és politikusok hangoztatnak, hogy a szocialista demokrácia kiszélesítése csupán a létező szocialista országok irányítóinak jóakaratától függ. Eszerint, ha akarnák, akár korlátlanná is

* Nyilvánvaló például, hogy kedvezőtlen helyzetben – például rossz gazdasági körülmények között vagy a nemzetközi helyzet éleződésekor – a szocializmus rendelkezésére álló anyagi eszközök szűkössége miatt kisebbé válik a különböző érdekek kielégítésére szolgáló alap. Ez feltétlenül szűkítheti és szűkíti is a reálisan alkalmazható különböző gazdaságpolitikai, szociálpolitikai stb. alternatívák körét, korlátozhatja az érdekérvényesítésért folytatott küzdelmet. A szocialista rendszer biztonságának megszilárdítása olyan intézkedéseket követelhet meg, amelyek szükségképpen kötöttebbé teszik a politikai mozgásokat.

Azonban – egyes technokrata, menedzseri, paternalisztikus, bürokratikus felfogásokkal ellentétben – ilyen körülmények között sem kerülhet le a napirendről a szocialista demokrácia kiszélesítésének és tökéletesítésének feladata. Egyáltalán nem szorulhat háttérbe az a törekvés, hogy a társadalomban tartalmas politikai élet alakuljon ki. Éppen ellenkezőleg: mind a gazdaságban, a társadalomban lévő anyagi és szellemi tartalékok feltárása, mind az anyagi és szellemi kapacitások jobb mozgósítása és kihasználása, mind a nehézségek leküzdésére törekvő szocialista rendszerrel való identitástudat kialakítása azt követeli, hogy a szocializmus elkötelezett hívei széleskörűen kibontakoztassák a szocialista demokráciát, hogy valóságos politikai élet kialakításán munkálkodjanak.

tehetnék a demokráciát. Ez a szemlélet ölt azután programatikus formát az „eurokommunista" politikai platformok irányvonalaiban és konkrét követeléseiben.

E feltevések feltétlenül jogos magja az, hogy a szocialista demokrácia fejlettségi foka a létező szocializmus országaiban valóban elmarad a lehetségestől és a kívánatostól. Ez – a többi között – a szocializmus tudatos képviselőinek mulasztásaira is visszavezethető.

Azonban nemcsak a fejlett tőkés országokban, hanem a magasan fejlett, konszolidált szocialista viszonyok között is irreális a „teljes demokrácia" programja. Még ha meg is volna a maximális jóakarat, még ha ki is küszöbölnék az összes szűkkeblűséget, bizalmatlanságot s a belőle fakadó, a szocialista demokrácia túlszabályozására és túlbiztosítására irányuló tendenciákat, még ha a tudatos szocialista erők teljes mértékben törekednének is arra, hogy a szocialista emberek által kívánatosnak tartott demokratikus formákat, intézményeket, eljárásokat bevezessék, akkor sem tudnák és lehetne biztosítani azt, hogy a szocialista demokrácia *minden kötöttség nélkül, teljesen szabadon* érvényesüljön.

Ez elkerülhetetlenül következik abból a tényből, hogy a kommunizmus megvalósulásáig – tehát még a szocialista építés magasabb szakaszában is – megmarad az a szükségesség, hogy az érdekek mozgását szabályozzák. Ez mindenekelőtt abból következik, hogy még itt is fellelhető a magánérdek és a közérdek különbsége. Ezért a magánérdekek önző kielégítésére irányuló tendenciák ellenére is feltétlenül érvényesíteni kell a közösség érdekeit.

Másodszor, a magánérdekek maguk is tagolódnak: a napi, aktuális, kézzelfogható és evidensnek látszó napi érdekekre, valamint az egyes egyének, illetve szociális csoportok alapvető és tartósabb érdekeire. Ez utóbbiakat az egyes egyén vagy szociális csoportok tagjai a számukra közvetlenül hasznosnak tűnő napi aktuális érdekek kielégítésénél kevésbé tekintik égetően fontosnak. Valójában ezeket mind a magánegyének, mind az egyes szociális csoportok, mind az egész társadalom jól felfogott érdekében ugyancsak érvényre kell juttatni.

Harmadszor, még a fejlett szocialista társadalomban sem állnak korlátlanul a közösség rendelkezésére a szükségletek kielégítésére szolgáló javak. Miután mennyiségük korlátozott, s a társadalmi gazdagság szintje nem érte el azt a fokot, amely lehetővé teszi *minden egyes érdek azonnali* kielégítését, az érdekek kielégítési folyamatában meg kell különböztetni azokat az érdekeket, amelyek aktuálisan, és azokat, amelyek csak később vagy távlatilag érvényesíthetők. Ennek alapján az érdekek kielé-

gítése folyamatában meghatározott sorrendiséget és arányokat állapítanak meg.

Negyedszer, míg a társadalomban fellelhető az egyes embercsoportok és egyének helyzetének és esélyeinek egyenlőtlensége, a jogos érdekek mellett megtalálhatók a jogtalan érdekek, a szocializmust károsító, a szocializmussal ellentétes-ellenséges érdekmozgások, amelyek esetleges negatív hatásait mindenképpen ellensúlyozni kell.

Mindezek következtében bármennyire átfogóvá válik is a szocialista demokrácia kiszélesítésére és elmélyítésére irányuló különböző intézkedésekkel a demokráciának ez a típusa, még a legkövetkezetesebben végigvitt szocialista demokrácia is korlátozott marad. Ezért írja az *Állam és forradalom* című munkájában Lenin: „Demokrácia a nép óriási többsége számára és a kizsákmányolóknak, a nép elnyomóinak erőszakos elnyomása, azaz kizárása a demokráciából – így módosul a demokrácia a kapitalizmusból a kommunizmusba való *átmenet* idején. Csakis a kommunista társadalomban, amikor a kapitalisták ellenállását már végleg megtörték, amikor a kapitalisták eltűntek, amikor nincsenek osztályok... *csakis* akkor »szűnik meg az állam, és *lehet* szó *szabadságról*«. Csak akkor lesz lehetséges, és akkor valósul meg az igazán teljes, igazán minden kivételtől mentes demokrácia."*

* LÖM 33. köt. 81. old.

Befejezés

A létező szocializmus eddigi fejlődésének és problémáinak a könyvünkben tárgyalt áttekintése kimutathatta azt, hogy e társadalmi rendszer viszonylag rövig történeti fennállása alatt jelentős eredményeket ért el. Világtörténelmi jelentőségű problémákat oldott meg. Nehézségei és gondjai, még ha számos esetben a szocializmus tudatos, elkötelezett híveinek, vezető erőinek tévedéseiből, hibáiból és bűneiből fakadtak is, döntő mértékben nem e rendszernek tulajdoníthatóak, hanem egyrészt magának a szocialista átalakulásnak mint átmeneti szakasznak a jellegéből, másrészt azokból a történelmi körülményekből erednek, amelyek között a szocialista forradalom végbement, és az új, kizsákmányolás nélküli társadalom építése folyik.

A szocializmus vívmányai, amelyeket rendkívül nehéz körülmények mellett értek el – mely kedvezőtlen feltételek többé már nemigen ismétlődhetnek meg –, arról tanúskodnak, hogy a szocializmus társadalmi és politikai rendszere, a tudományos szocializmus elméletére támaszkodva, és mindaddig, míg annak elveihez és normáihoz hű maradt, minden fogyatékosság, hiba, sőt bűn ellenére megfelelően és eredményesen tudott válaszolni a múltban a kor és a körülmények kihívásaira.

Egyetlen politikai vezető csoport, egyetlen társadalmi rendszer sem élhet azonban (sokáig) múltjából, az előző történelmi szakaszban szerzett érdemeiből. A helyes politikának *alkotóan* kell kapcsolódnia a *mai* kor követelményeihez és *helytálló válaszokat* kell adnia a *jelen* kihívásaira.

Ehhez mindenekelőtt az szükséges, hogy a szocializmus elkötelezett hívei helyesen mérjék fel saját társadalmuk és a nagyvilág helyzetét, fő tendenciáit, és a marxi–lenini elvek alapján határozzák meg a célkitűzéseket, feladatokat és azok realizálásának módjait. Ez rendkívül összetett, bonyolult követelmény.

Miután a társadalom életében állandó mozgás van, és esetenként rendkívül gyors változások következhetnek be, minden politikai veze-

tésre igényt tartó csoportnak szakadatlanul vizsgálnia kell azt, hogy mi módosult a múlthoz képest. Egyáltalán nem biztos, hogy helyes *ma* az az irányvonal, amely a múltban helyesnek bizonyult. Ezt mindenkor ennek a politikának a mai valósággal való szüntelen szembesítése bizonyíthatja be. Ezen túl, a jelennek és a jövő felőli kihívásoknak mindenkor van számos olyan eleme, amelyre a tegnapi válaszok már semmiképpen sem terjedtek ki, ezért ezekre a problémákra új feleleteket kell adni.

Minden politikának, társadalmi vezetésnek *naprakész* irányvonallal és korszerű eszközrendszerrel, intézményekkel és eljárási megoldásokkal kell realizálnia a maga politikáját.*

A létező szocializmus országai és mindenekelőtt azok vezetése, elkötelezett, tudatos szocialista polgárai ma olyan kihívásokkal néznek szembe, amelyek alapvetően befolyásolhatják nemcsak társadalmuk, hanem az egész emberiség sorsát. Ezek közül a legfontosabb, hogy hogyan őrizzék meg a világbékét, melynek legfőbb biztosítéka a létező szocializmus ereje, gazdagsága. Az utóbbi elérése végett gyarapítani kell a termelőerőket, növelni a demokráciát, hogy az egész társadalom valamennyi egészséges eleme részt vegyen az új társadalmi viszonyok fejlesztésében és tökéletesítésében. A szocializmusnak képesnek kell lennie olyan intézkedések meghozatalára, amelyek biztosítják a lakosság többsége számára jövője kedvező alakulását, a nemzet fennmaradását, felvirágzását, a szocialista közösség megszilárdulását, a világban megjelent globális problémák megoldását, segíteni kell a fejlett és a fejletlen, fejlődő világ normális együttműködését, a fejlődésben visszamaradt országok, régiók felzárkózását a fejlett, modern társadalmakhoz.

A szocialista rendszer életképességét és jogszerűségét csak akkor tudja bizonyítani, hogyha képes megoldani a jelennek ezeket a problémáit, és helytállóan, az objektív társadalmi fejlődési tendenciákkal adekvát módon alapozza meg a jövőt. Ezzel válik a szocializmus képessé arra, hogy továbbra is megtartsa a dolgozó tömegek bizalmát és támogatását.

A létező szocializmus valóságának tudományos feltárása, tapasztalatainak elemzése – ami könyvünk célja volt, de ami csakis a marxista

* Olyan követelmény ez, amit nagyon nehéz megvalósítani. Ezért figyelhető meg gyakran, hogy a politikában a tehetetlenségi erő erőteljesen érvényesül. Ennek következtében a tegnap számos kiváló politikusa értetlenül viszonyul a mai kihívásokhoz, a problémákra inadekvát válaszokat ad, a megoldásukat illuzórikus módon kívánja elérni. Ezzel alapozza meg az előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlenül bekövetkező kudarcát.

tudósok és politikusok kollektív munkájával valósítható meg – elősegítheti azt, hogy a szocializmus tudatos, elkötelezett erői, a szocialista társadalom vezetői és intézményei adekvátan reagáljanak a jelenkor és a várható jövő kihívásaira, helyes célokat tűzzenek ki, és felleljék az ezek megvalósításához szükséges, legjobb és legeredményesebb járható utakat és módokat, eljárásokat és szervezeti formákat, a dolgozók mozgósításának és a társadalmi átalakulásba való bevonásának legjobb útjait.

Tartalom

Bevezetés 5

I. RÉSZ.
A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS ELMÉLETÉRŐL ÉS GYAKORLATÁRÓL . . . 15

1. fejezet. A szocializmus tudományos elmélete 17

A marxizmus–leninizmus szocializmusképéről 17
A marxizmus klasszikusai a szocialista építés problémáiról 26
A szocializmus mint szerves fejlődési folyamat eredménye 26
A szocialista átalakulás mint világtörténeti folyamat 33
A kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmeneti szakaszról 38

2. fejezet. A szocialista átalakulás valóságos történelmi útja 55

Az oroszországi proletárforradalom 57
A kelet- és közép-kelet-európai országok szocialista forradalmáról 63
A szocialista forradalom és a marxi–lenini elmélet 75

3. fejezet. A szocializmus építése a gyengén fejlett országokban.
Eredmények–problémák–veszélyek 84

A szocialista átalakulás vívmányai 84
A szocializmus építésének egyes problémái 98
Az ún. személyi kultusz problémája 108
A jelenség 109
A személyi kultusz lényege 116
A szocializmus és a személyi kultusz 119
A személyi kultuszos hatalomgyakorlás jellegéről 129
Az időszak értékelése 131
Az ökonomizmus veszélyéről 135

II. RÉSZ.
A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS DEMOKRÁCIÁJÁRÓL 145

4. fejezet. A szocialista demokrácia eredményei és korlátai 147

5. fejezet. Magánember és citoyen a szocializmusban 164

A magánemberi lét problémái 164
A szocialista társadalom polgárai és a politikai állam 173

6. fejezet. A szocialista demokrácia a szocialista építés magasabb fokán 187

A társadalom politikai életének továbbfejlesztése 187
A politika növekvő szerepe 187
Miért van szükség tényleges politikai mozgásokra? 195
A társadalom politikai integrálásának új vonásai 207
A politikai emancipáció továbbfejlesztése 215
A citoyen és a magánember közti különbség fokozatos lebontása 226

Befejezés 241

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Kner Nyomda
Felelős vezető Háromszéki Pál vezérigazgató
A kötetet Gábor Luca szerkesztette
A borító és a kötésterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 15,5 (A/5) ív

55,– Ft

„Könyvünk a létező szocializmus elméleti és gyakorlati problémáival kíván foglalkozni. Először a marxizmus klasszikusainak szocializmusról vallott nézeteit foglalja össze és interpretálja tényleges és autentikus tartalmuk megismerése érdekében. Ezt követően vizsgálja a létező szocializmus országainak gyakorlatát, vagyis a marxi–lenini szocializmusfelfogás realizálásának sorsát. Ez szükségképpen a létező szocializmus tapasztalatainak egyfajta általánosítását és értelmezését követeli meg. Mindezekkel kísérletet teszünk arra, hogy a szocialista demokrácia mai helyzetére, fejlesztésének lehetőségeire és tennivalóira is fényt derítsünk."

„A könyv célja csupán annyi, hogy olyan problémákat vessen fel vagy hangsúlyozzon, amelyek a szocialista építés *jelen* szakaszában váltak aktuálissá és amelyeket éppen ezért korábban nem ugyanilyen összefüggésben vagy súllyal tárgyaltak."

(Részletek a Bevezetésből)